

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI MƏRKƏZİ**

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

**ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ
№ 69 -2025**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI MƏRKƏZİ**

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 69-2025

TUNA

Bakı - 2025

“Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” adlı elmi əsərlər məcmuəsi barədə

“Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Əsasnaməsi”ndə Mərkəzin məhkəmə ekspertizalarının təyin edilməsi, aparılması və ekspert rəylərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarına elmi-metodiki köməkliyin göstərilməsi, metodik vəsaitlərin hazırlanması, məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ekspertlər üçün hazırlanmış elmi-metodik materialların nəşrinin təşkil edilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mətbu nəşrlər təsis etməklə xüsusi bülletenlər, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinə dair materiallar və digər nəşrlərin buraxılması, nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə hüquq və vəzifələri təsbit olunub.

Eyni zamanda Əsasnamədə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, ekspert tədqiqatının yeni metod və metodikalarının hazırlanması, eləcə də təkmilləşdirilməsi onun fəaliyyət istiqamətlərinə aid edilib.

Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika, kriminologiya və hüququn digər aidiyyəti sahələrində elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi, əldə edilən nəticələrin ekspert təcrübəsində tətbiq edilməsi üzrə elmi-nəzəri, təcrübi və metodiki xarakterli problemlərin aşkar edilməsi və müzakirəsi, həmçinin fəaliyyəti ilə bağlı mühüm məsələlərin həll edilməsi məqsədilə Mərkəzdə Elmi Şura yaradılıb.

Aparılan elmi-tədqiqat işlərinin prioritet istiqamətləri ədalət mühakiməsinin hüquqi, təşkilati və metodoloji problemləri, kriminoloji araşdırmalar, məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın nəzəri və təcrübi məsələləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 14 dekabr 235 nömrəli qərarına əsasən Mərkəzdə fəlsəfə doktoru üzrə (5611.01-cinayət hüququ, kriminologiya, cəza-icra hüququ və 5612.01-cinayət prosesi, kriminalistika, məhkəmə ekspertizası, əməliyyat axtarış fəaliyyəti) doktorantura təhsili davam etdirilib.

Qeyd olunur ki, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası İnstitutu tərəfindən (hazırkı Mərkəzin sələfi) 1962-ci ildə “Məhkəmə ekspertizasının problemləri” adlı elmi jurnal təsis olunmuş, sonradan müxtəlif adlarla nəşr olunan jurnal bu gün fəaliyyətini “Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” adı ilə davam etdirir. Jurnal 15.10.2010-cu il tarixdə 3267 qeydiyyat nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilib.

Jurnalda öz profilinə uyğun olaraq Mərkəzin əməkdaşları ilə yanaşı respublikanın, o cümlədən xarici ölkələrin nüfuzlu hüquqşünas alimlərinin, gənc tədqiqatçıların, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin məqalələri dərc olunur.

Mərkəzin elmi jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30.04.2010-cu il tarixli iclasında (protokol N 10-R) təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilib.

Jurnalın nəşrinin maliyyələşdirilməsi Mərkəzə dövlət büdcəsindən ayrılmış müvafiq xərclər hesabına təmin olunur.

“Əminəm ki, ədliyyə və məhkəmə işçiləri qanunun aliliyinin, hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyinin təmin olunması, vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində söylərini bundan sonra da davam etdirərək Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına öz töhfəsini verəcəklər.”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Heydər oğlu Əliyev

ELMI MƏCMUƏNİN REDAKSIYA HEYƏTİ
Baş redaktor

Elşən Vəli oğlu Albəndov-Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin rəisi

Redaksiya heyəti

Aysel Zakir qızı Kişiyeva - Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin Elmi-tədqiqat və
metodiki iş şöbəsinin rəisi, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru (*məsul katib*)
Fərdin Yaşar oğlu Xəlilov - Ədliyyə
Akademiyaşının müəllimi, hüquq elmlər
doktoru
Ədalət Bəybala oğlu Həsənov - Səhiyyə
Nazirliyi "Məhkəmə-Tibbi Ekspertiza və Patoloji
Anatomiya Birliyi" publik hüquqi şəxsin baş
direktoru, tibb elmləri doktoru
Şəhla Tofiq qızı Səmədova - Bakı Dövlət
Universitetinin Cinayət hüququ kafedrasının
müdiri, hüquq elmlər doktoru, professor
Kamil Nazim oğlu Səlimov - Bakı Dövlət
Universitetinin Kriminalistika və məhkəmə
ekspertizası kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor
Natiq Tahir oğlu Pənahov – Məhkəmə Ekspertizası
Mərkəzinin Sənədlərin texniki ekspertizası şöbəsinin
rəisi, fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Cabir Sirac oğlu Ahmet – Məhkəmə Ekspertizası
Mərkəzinin Keyfiyyət təminatı bölməsinin rəisi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Nail İbad oğlu Abbasov - Nəsimi Rayon
Məhkəməsinin hakimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Səyyad Ağamir oğlu Ağayev - Azərbaycan
Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis
Akademiyaşının Cinayət prosesi kafedrasının rəisi
Azər Valeh oğlu İsmayilov - Azərbaycan
Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyasının Cinayət
prosesi və kriminalistika kafedrasının müdiri,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Şöhlət Müzəffər oğlu Kərimov - Azərbaycan
Respublikası Milli Aviasiya Akademiyasının
Hüquq və iqtisadiyyat kafedrası müdirinin
müavini, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Yener Ünver - Türkiyə Respublikası Özyeğin
Universiteti Hüquq fakültəsinin professoru,
hüquq elmlər doktoru
Nəbilə Dağlıoğlu - Türkiyə Respublikası
Ankara Universitetinin Məhkəmə ekspertizası
kafedrasının müdiri, hüquq elmlər doktoru,
professor
Cavid Abdullazadə - Türkiyə Respublikası
Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsinin
professoru, hüquq elmlər doktoru
Vitaliy Kuznetsov - Ukrayna Milli Elmlər
Akademiyaşının Qanunvericilik və Hüquqi
Ekspertiza Elmi Tədqiqat İnstitutunun baş
elmi işçisi, hüquq elmləri doktoru, professor

Mündəricat

ASİF QƏDİROV

*Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual qanunvericiliyinin
təyinatının konstitusion-hüquqi təhlili.....*10

MAYIL BAYRAMOV, MƏTANƏT ƏSGƏROVA

*Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi və onun
müasirləşdirilməsi.....*18

DAVUD DAVUDOV

*Mülkiyyət toxunulmazlığı və əmlak müasirəsi institutlarının
qarşılıqlı əlaqəsi.....*28

ŞÖHLƏT KƏRİMOV, ŞAİR ABDURAHMANOV

*Kibercinayətkarlıq və onunla cinayət-hüquqi mübarizə.....*35

SAHİL HÜSEYNOV

*Yerli özünüidarə prinsiplərinin təsnifləşdirilməsinin konstitusion-
hüquqi şərtləri.....*41

ELSEVƏR MURADOV, NƏRGİZ HƏBİBOVA

*Xarici ölkələrdə ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlərlə
mübarizənin cinayət-hüquqi aspektləri.....*49

SƏADƏT NOVRUZOVA

*Qadın hüquqlarının müdafiəsi sahəsində insan hüquqları üzrə
Avropa Məhkəməsinin fəaliyyətinə dair*61

AYSEL KİŞİYEVA

*Maliyyə aktivləri, o cümlədən kriptovalyutaların qanunsuz
dəvriyyəsinin cinayət-hüquqi aspektləri.....*68

LƏTİF ƏLİYEV, PƏRVİN NƏZƏRLİ

*Texniki vasitələrlə generasiya olunmuş fonogramlarda danışanın
eyniləşdirilməsi problemləri.....*79

ELŞƏN HƏSƏNOV

*Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası: nəzəri və
praktiki problemlər.....*83

ZAUR MƏMMƏDOV, ELBRUS HƏSƏNOV

*Müasir şəraitdə məhkəmə-mühasibat ekspertizasının inkişafının
elmi-nəzəri və təşkilati metodik məsələləri.....*96

NATİQ ABDULLAYEV

*Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmeti və obyektı, ənənəvi
və qeyri-ənənəvi növləri.....*104

“Elmi əsərlər məcmuəsi”

Azərbaycan
Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya
Komissiyası tərəfindən
təvsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil
edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının
Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası
Mərkəzi

AZ 1000, Bakı şəhəri,
Xaqani küçəsi 24

Elektron poçt:
info@expert.gov.az

Əlaqə nömrəsi :
(012)598-53-72

QÜDRƏT SƏNCƏROV

Özəl məhkəmə ekspertlərinin cinayət prosesində iştirakının spesifik
xüsusiyyətləri.....110

RÖYAL TALİBOV

Dəm qazından zəhərlənmələrin yaranma şəraiti, səbəbləri və
qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər.....113

AYSEL ASLANOVA

Saxta kredit və ya hesab kartlarını hazırlama, əldə etmə, satma və
ya istifadə ilə bağlı cinayətlərə dair işlər üzrə texniki-kriminalistik
ekspertiza icraatının bəzi xüsusiyyətləri.....118

NİGAR MƏHƏRRƏMOVA

Neft əsaslı yağlar: tərkibi, növləri, xassələri və tədqiqat üsulları.....131

ELŞAD NƏSİBOV

Azərbaycan Respublikasında soyuq silahların standartlarını zəruri
edən amillər: milli və beynəlxalq təcrübə.....138

PAŞA SƏFƏROV

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində insan hüquq və azadlıqlarının
təminatına məhkəmə nəzarəti.....151

İLHAMƏ HƏSƏNOVA

Cinayət prosesində sübutetmə yükünün ötürülməsi.....158

NAMİQ İBRAHİMLİ

Mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərin istintaqının
alqoritmləşdirilməsinin xüsusiyyətləri.....165

VASİF QULİYEV

Narkomaniyaya qarşı mübarizənin bəzi aspektləri və yetkinlik yaşına
çatmayanlar arasında narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi.....173

GÜNƏŞ NURİYEV

Ədalət mühakiməsi və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına
qəsd etmə cinayətinin əsas tərkib əlamətləri.....179

EMİN NAĞİZADƏ

Qərb ölkələrinin cinayət qanunvericiliyində terrorçuluq fəaliyyəti ilə
bağlı kriminal əməllərə görə cinayət məsuliyyəti: müqayisəli- hüquqi
təhlil.....185

SOLMAZ KAZIMOVA

İş üçün əhəmiyyətli halların araşdırılması məhkəmə hökmünün
ləğvi (dəyişdirilməsi) əsası kimi.....197

EDITORIAL BOARD OF THE SCIENTIFIC JOURNAL

Editor-in-Chief

Elshan Vali oğlu Albendov - head of the Forensic Science Center

Editorial Board

Aysel Zakir gizi Kishiyeva - head of the Department of Scientific Research and Methodological Work of the Forensic Science Center, PhD in Law (Executive Secretary)

Fardin Yashar oğlu Khalilov - teacher of the Academy of Justice, Doctor of Law

Adalat Beybala oğlu Hasanov - general director of the Public Legal Entity "Forensic Medical Expertise and Pathological Anatomy Union" of the Ministry of Health, Doctor of Medical Sciences

Shahla Tofiq gizi Samedova - head of the Department of Criminal Law of Baku State University, Doctor of Law, professor

Kamil Nazim oğlu Salimov - Head of the Department of Criminology and Forensic Expertise of Baku State University, Doctor of Law, professor

Natig Tahir oğlu Panahov - head of the Department of Technical Expertise of Documents of the Forensic Science Center Head, PhD in Physics and Mathematics

Jabir Sirac oğlu Ahmet – Head of the Quality Assurance Department of the Forensic Science Center, PhD in Law

Nail İbad oğlu Abbasov – Judge of the Nasimi District Court, PhD in Law

Seyyad Aghamir oğlu Aghayev – head of the Department of Criminal Procedure of the Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan

Azer Valeh oğlu İsmayilov – head of the Department of Criminal Procedure and Criminology of the Heydar Aliyev Academy of the State Security Service of the Republic of Azerbaijan, PhD in Law

Sohlat Muzaffar oğlu Karimov – deputy head of the Department of Law and Economics of the National Aviation Academy of the Republic of Azerbaijan, PhD in Law, Associate professor

Yener Unver – Professor of the Faculty of Law of Özyeğin University, Republic of Turkey, Doctor of Law

Nebile Dağlıoğlu – Head of the Department of Forensic Expertise of Ankara University, Republic of Turkey, Doctor of Law, professor

Javid Abdullazadeh – Professor of the Faculty of Law of Ankara University, Republic of Turkey, Doctor of Law

Vitaliy Kuznetsov - Senior Researcher of the Scientific Research Institute of Legislation and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Law, professor

CONTENTS

ASİF GADİROV

Constitutional and legal analysis of the purpose of the criminal procedural legislation of the Republic of Azerbaijan.....10

MAYIL BAYRAMOV, MATANAT ASGAROVA

The judicial system of the Republic of Azerbaijan and its modernization.....18

DAVUD DAVUDOV

Interrelationship of the institutions of property immunity and property confiscation.....28

SHOHLET KARIMOV, SHAIR ABDURAHMANOV

Cybercrime and criminal-legal fight against it.....35

SAHİL HUSEYNOV

Constitutional and legal conditions for the classification of the principles of local self government.....41

ELSEVAR MURADOV, NARGİZ HABİBOVA

Criminal-legal aspects of the fight against crimes against public morality in foreign countries.....49

SAADAT NOVRUZOVA

On the activities of the European Court of Human Rights in the field of protection of women's rights.....61

AYSEL KİŞİYEVA

Illegal acquisition of financial assets, including cryptocurrencies criminal-legal aspects of the turnover.....68

LATİF ALİYEV, PARVİN NAZARLİ

Problems of speaker identification in phonograms generated by technical means.....79

ELSHAN HASANOV

Forensic examination of traffic accidents: theoretical and practical problems.....83

ZAUR MAMMADOV, ELBRUS HASANOV

Scientific-theoretical and organizational-methodological issues of the development of forensic accounting expertise in modern conditions.....96

NATİG ABDULLAYEV

Subject and object of forensic psychological expertise, traditional and non-traditional types.....104

“Scientific Journal”

Included in the list of
publications recommended by
the Higher Attestation
Commission under the
President of the Azerbaijan
Republic

Forensic Science Center
of the Ministry of Justice
of the Republic of
Azerbaijan

AZ 1000, Baku city,

Khagani street 24

E-mail: info@expert.gov.az

Contact number :

(012)598-53-72

GUDRAT SANJAROV

*Specific features of the participation of private forensic experts
in criminal proceedings.....110*

ROYAL TALIBOV

*Conditions, causes and necessary measures for the prevention
of carbon monoxide poisoning.....113*

AYSEL ASLANOVA

*Preparation, acquisition, sale and Some features of technical-
forensic expertise in cases of crimes related to the use.....118*

NİGAR MAHARRAMOVA

*Petroleum-based oils: composition, types, properties and
research methods.....131*

ELSHAD NASIBOV

*Factors necessitating standards for cold weapons in the Republic
of Azerbaijan: national and international experience.....138*

PASHA SAFAROV

*Judicial control over the provision of human rights and freedoms
in operational-search activities.....151*

İLHAMA HASANOVA

Transfer of the burden of proof in criminal proceedings.....158

NAMİG İBRAHİMLİ

*Features of algorithmization of the investigation of drug crimes
committed by organized gangs.....165*

VASİF GULİYEV

*Some aspects of the fight against drug addiction and illicit
drug trafficking among minors.....173*

GUNASH NURİYEVA

*The main components of the crime of attempted murder
of a person conducting a trial or preliminary investigation
signs.....179*

EMİN NAGHIZADE

*Criminal liability for criminal acts related to terrorist activities
in the criminal legislation of Western countries: comparative legal
analysis.....185*

SOLMAZ KAZIMOVA

*Investigation of circumstances relevant to the case as a basis
for the annulment (change) of the court verdict.....197*

Genel Yayın Yönetmeni

Elşan Vali oğlu Albendov - Adli Uzmanlık Merkezi başkanı

Editör kadrosu

Aysel Zakir kızı Kişiyeva - Adli Uzmanlık Merkezi Bilimsel Araştırma ve Metodolojik Çalışmalar Daire Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru (İcra sekreteri)

Fardin Yaşar oğlu Halilov - Adalet Akademisi Öğretmeni, Hukuk doktoru

Adalat Beybala oğlu Hasanov - Sağlık Bakanlığı "Adli Tıp Uzmanlığı ve Patolojik Anatomi Birliği" Genel Müdürü kamu tüzel kişiliği, Tıp bilimleri doktoru

Shahla Tofiq gizi Samadova - Bakü Devlet Üniversitesi Ceza Hukuku Bölüm Başkanı, Hukuk doktoru, profesör

Kamil Nazım oğlu Salimov - Bakü Devlet Üniversitesi "Kriminoloji ve Adli İnceleme Bölüm" başkanı, Hukuk doktoru, profesör

Natik Tahir oğlu Panahov - Adli Uzmanlık Merkezi Belgeler Teknik Uzmanlık Dairesi başkanı, Fizik ve matematik alanında felsefe doktoru

Cabir Sirac oğlu Ahmet - Adli Uzmanlık Merkezi Kalite Güvence Dairesi Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru

Nail İbad oğlu Abbasov - Nesimi Bölge Mahkemesi Hakimi, Hukuk felsefesi doktoru

Sayyad Ağamir oğlu Ağayev - Azerbaycan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Polis Akademisi Ceza Muhakemeleri Dairesi Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru

Azer Valeh oğlu İsmayilov - Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Servisi Haydar Aliyev Akademisi Ceza Usulü ve Kriminoloji Bölüm Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru

Şohlat Muzaffar oğlu Kerimov - Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Havacılık Akademisi Hukuk ve Ekonomi Bölümü Başkan Yardımcısı, Hukuk felsefesi doktoru, doçent

Yener Ünver - Türkiye Cumhuriyeti Özyeğin Üniversitesinin Hukuk Fakültesinin profesörü, Hukuk doktoru

Nebile Dağlıoğlu - Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Adli Bilimler Anabilim Dalı Başkanı profesörü, Hukuk doktoru

Javid Abdullazadeh - Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesinin Hukuk Fakültesinin profesörü, Hukuk doktoru

Vitaliy Kuznetsov - Ukrayna Ulusal Bilimler Akademisi Mevzuat ve Hukuki Uzmanlık Bilimsel Araştırma Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı, Hukuk doktoru, profesörü

İÇİNDEKİLER

ASİF KADİROV

*Azerbaycan Cumhuriyeti ceza muhakemeleri mevzuatının amacı anayasal ve yasal analiz.....*10

MAYIL BAYRAMOV, MATANAT ASGAROVA

*Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yargı sistemi ve modernizasyonu.....*18

DAVUD DAVUDOV

*Mülkiyet dokunulmazlığı ve mülkiyet müsadere kurumlarının etkileşimi.....*28

ŞÖHLET KARİMOV, ŞAİR ABDURAHMANOV

*Siber suç ve buna karşı cezai-hukuki mücadele.....*35

SAHİL HUSEYNOV

*Yerel özyönetim ilkelerinin sınıflandırılmasına ilişkin anayasal ve yasal koşullar.....*41

ELSEVAR MURADOV, NERGİZ HABİBOVA

*Yabancı ülkelerde kamu ahlakına karşı işlenen suçlarla mücadelenin cezai-hukuki yönleri.....*49

SEADET NOVRUZOVA

*Kadın haklarının korunması alanında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi faaliyetleri hakkında.....*61

AYSEL KİŞİYEVA

*Kripto paralar da dahil olmak üzere finansal varlıkların yasadışı dolaşımı bir suçtur: hukuki yönler.....*68

LATİF ALİYEV, PARVİN NAZARLI

*Teknik yollarla üretilen fonogramlarda konuşmacı tanımlama sorunları.....*79

ELŞAN HASANOV

*Trafik kazalarının adli incelemesi: teorik ve pratik sorunlar.....*83

ZAUER MAMMADOV, ELBRUS HASANOV

*Modern koşullarda adli muhasebenin gelişiminin bilimsel-teorik ve metodolojik sorunları.....*96

NATİK ABDULLAYEV

*Adli psikolojik incelemenin konusu ve nesnesi, geleneksel ve geleneksel olmayan türleri.....*104

KUDRAT SANCAROV

*Ceza yargılamasında özel adli tıp uzmanlarının katılımının özellikleri.....*110

“Scientific Journal”

Included in the list of
publications recommended by
the Higher Attestation
Commission under the
President of the Azerbaijan
Republic

Forensic Science Center
of the Ministry of Justice
of the Republic of
Azerbaijan

AZ 1000, Baku city,

Khagani street 24

E-mail: info@expert.gov.az

Contact number :

(012)598-53-72

ROYAL TALIBOV

Karbon monoksit zehirlenmesinin önlenmesi için koşullar, nedenler ve gerekli önlemler.....113

AYSEL ASLANOVA

Sahte kredi veya banka kartlarının hazırlanması, edinilmesi, satışı veya kullanımıyla bağlantılı olarak ceza davalarının teknik adli incelemesinin bazı özellikleri.....118

NİGAR MAHARRAMOVA

Petrol bazlı yağlar: bileşim, türler, özellikler ve araştırma yöntemleri.....131

ELŞAD NASİBOV

Azərbaycan Cumhuriyeti'nde soğuk silahların standartlarını zorunlu kılan faktörler: ulusal ve uluslararası deneyim.....138

PAŞA SAFAROV

Operasyonel arama faaliyetlerinde insan hakları ve özgürlüklerinin korunmasına ilişkin yargısal denetim.....151

İLHAMA HASANOV

Ceza yargılamasında ispat yükünün kaydırılması.....158

NAMİK İBRAHİMLİ

Organize çeteler tarafından işlenen uyuşturucu suçlarının soruşturulmasının algoritmalaştırılmasının özellikleri.....165

VASİF KULİYEV

Küçükler arasında uyuşturucu bağımlılığı ve uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadelenin bazı yönleri.....173

GÜNEŞ NURİYEVA

Bir kimseyi öldürmeye teşebbüs suçunun başlıca unsurları, adli veya idari soruşturmanın yürütülmesi sırasında.....179

EMİN NAGİZADE

Batı ülkelerinde terörist faaliyetlere ilişkin ceza hukuku eylemlerden kaynaklanan cezai sorumluluk: karşılaştırmalı hukuki analiz.....185

SOLMAZ KAZIMOVA

Dava açısından önemli olan hususların araştırılması, mahkeme kararının iptali (değiştirilmesi) bir temel olarak.....197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI CİNAYƏT-PROSESSUAL QANUNVERİCİLİYİNİN TƏYİNATININ KONSTITUSION-HÜQUQİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: cinayət, Cinayət-Prosessual Məcəllə, qanunvericilik, təyinat, cinayət təqibi.

Keywords: crime, Criminal Procedure Code, legislation, purpose, criminal prosecution.

Anahtar kelimeler: suç, Ceza Muhakemeleri Kanunu, mevzuat, amaç, ceza kovuşturması.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 1.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməllərin cinayət olub-olmadığını, cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmamağını, habelə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətməkdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibinin və müdafiəsinin, hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsinin hüquqi prosedurlarını müəyyən edir. Həmçinin, CPM-in 7.0.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, cinayət hadisəsi – cinayətin əlamətlərini özündə əks etdirən hadisədir. Qeyd edilən maddələrdə işlədilmiş cinayətin əlamətləri anlayışının özündə nəyi ehtiva etdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Cinayət Məcəlləsinin 14.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, CM ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır. Bu anlayışdan cinayətin aşağıdakı əlamətlərini ayırd etmək mümkündür:

- 1) CM ilə qadağan olunmuşdur;
- 2) Cəza ilə təhdid edilir;
- 3) İctimai təhlükəli əməldir;
- 4) Hərəkət və ya hərəkətsizliklə törədilə bilər;
- 5) Təqsirli olaraq törədilməlidir.

Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, əməldə cinayət tərkibi mövcud olsun. Cinayət

tərkibinin əlamətləri isə obyektiv (obyekt və obyektiv cəhət) və subyektiv (subyekt və subyektiv cəhət) olmaqla iki hissəyə ayrılır. Deməli, cinayət prosesinin həyata keçirilməsi zamanı ilk öncə öyrənilməli olan məsələ hər hansı bir əməlin özündə cinayətin əlamətlərini əks etdirib-etdirməməsi və özündə cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməlin isə cinayət olub-olmamasıdır. Qeyd edilən məsələlərin həll edilməsi məqsədilə cinayət prosesinin həyata keçirilməsi nəzəri müddəalara da əsaslanmalıdır və yalnız bu cür müddəalara əsaslandıqda onun əsaslılığından danışmaq mümkündür. Bu prosesin maddi tərəfi (nəzəri cəhətdən) cinayət hüququnun, prosessual tərəfi isə (təcrübi cəhətdən) cinayət-prosessual hüququn tənzimləmə predmetinə aiddir.

Cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmamasının müəyyən edilməsi mühüm təcrübi əhəmiyyətə malikdir. CPM-in 39.2-ci maddəsinə əsasən, hər hansı şəxs barəsində başlanılmış cinayət təqibinə, həmçinin onun cinayət törədilməsinə aidiyyəti olmadıqda və ya təqsirliliyi sübuta yetirilmədikdə xitam verilir. Bu halda cinayət təqibinə bəraətverici əsasla xitam verilmiş hesab olunur. CPM-in 42.1.4-cü maddəsinə əsasən, məhkəmə baxışı nəticəsində təqsirliliyi sübuta yetirilmədikdə təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş cinayətin törədilməsində onun təqsirsizliyini təsdiq edən bəraət hökmü çıxarılır. Məhkəmə baxışı

zamanı təqsiri sübuta yetirilməmiş şəxs həmin məhkəmə baxışında aşkar və təxirə salınmadan Azərbaycan Respublikasının adından təqsirsiz elan edilməli və ona məhkəmənin hökmü ilə bəraət verilməlidir (CPM-in 55.1-ci maddəsi). Məhkəmənin bəraət hökmü təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edildiyi və məhkəməyə verildiyi ittiham üzrə cinayətin törədilməsində onun təqsirli olmaması haqqında məhkəmə baxışının nəticələrinə dair yekun məhkəmə qərarını əks etdirir.

Əksinə olduqda, yəni məhkəmə baxışının nəticəsində təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsində təqsirli bilinməsi və onun barəsində cəza tədbirinin tətbiq edilməsi (cinayət qanunu ilə bilavasitə nəzərdə tutulduğu hallarda onun barəsində cəzanın tətbiq edilməməsi və ya cəzadan azad edilməsi) barədə mövqeyə gəldikdə məhkəmə ittiham hökmü çıxarır.

Cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətməkdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibinin və müdafiəsinin hüquqi prosedurlarının müəyyən edilməsi özünün konstitusion-hüquqi əsaslarına malikdir. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin I hissəsinə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. Konstitusiyanın əsasən hər hansı bir sahə üçün əsas istiqamətləri özündə əks etdirən bir normativ hüquqi akt olmasına baxmayaraq, bir sıra konkret normativ tələblər də Konstitusiya ilə müəyyən edilir. Məsələn, Konstitusiyanın 61-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin hüquqi yardım almaq hüququ ilə təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri ilə müəyyən edilmiş öhdəliklərindən irəli gəlir.

CPM-in 7.0.4-cü maddəsinə əsasən, cinayət təqibi cinayət hadisəsinin müəyyən edilməsi, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli

törətmiş şəxsin ifşa olunması, ittiham irəli sürülməsi, bu ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsi, ona cəza təyin edilməsi, zəruri olduqda prosessual məcburiyyət tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyətdir. Göründüyü kimi, cinayət təqibi insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət edilən bir fəaliyyətdir. Buna görə də cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətməkdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibinin hüquqi prosedurlarının müəyyən edilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. CPM-in 9-cu maddəsinə əsasən, CPM-in 10-36-cı maddələrində göstərilmiş cinayət mühakimə icraatının əsas prinsipləri və şərtləri cinayət təqibinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən qaydaları müəyyən edir, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qanunsuz məhdudlaşdırılması hallarından onun müdafiəsini təmin edir, hər bir cinayət təqibinin qanuniliyini və əsaslılığını müəyyən edir. Cinayət təqibi də məhz CPM ilə müəyyən edilmiş normalara, xüsusilə də cinayət mühakimə icraatının əsas prinsip və şərtlərinə uyğun aparılmalıdır. Bu dövlətin ali məqsədinin yerinə yetirilməsinin təmini üçün əsas vasitələrdən biridir.

CPM-in 1.2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi ona yönəlmişdir ki:

1. qanunla cinayət hesab olunan əməli törətmiş hər bir şəxsi ifşa etmək və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək mümkün olsun;
2. cinayət törətməkdə təqsiri olmayan heç kəsi cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxslərinin və ya hakimlərin özbaşına hərəkətləri ilə qanunsuz şübhə altına almaq, ittiham və ya məhkum etmək mümkün olmasın;
3. heç kəs qanunsuz və ya zərurət olmadan prosessual məcburiyyət tədbirlərinə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının digər məhdudiyyətlərinə məruz qalmasın.

İndi isə bu müddəaların konstitusion-hüquqi təhlilinə keçək. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, CPM-in 1.2.1-ci maddəsinin məzmununun dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Qanunla cinayət hesab olunan əməli törətmiş hər bir

şəxsin ifşa edilməsi zəruridir, çünki bu dövlətin cinayətkarlıqla mübarizə siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Lakin qanunla cinayət hesab olunan əməli törətmiş hər bir şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi məqsədilə razılaşmaq mümkün deyil. Belə ki, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs, yəni CM-in 21.1-ci maddəsinə əsasən, ictimai təhlükəli əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) törətdiyi zaman anlaqsız vəziyyətdə olmuş, yəni xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllıq və ya sair psixi xəstəlik nəticəsində öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməyən və ya onu idarə edə bilməyən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin X hissəsinə əsasən də dövlət orqanları yalnız bu Konstitusiya əsasında, qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hədudlarda fəaliyyət göstərə bilirlər. Ona görə də, fikrimizcə, həmin maddənin məzmunu dəqiqləşdirilərək aşağıdakı redaksiya verilməlidir:

“Qanunla cinayət hesab olunan əməli törətmiş hər bir şəxsi ifşa etmək və qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək mümkün olsun”.

Təbiidir ki, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsi ifşa etmək üçün sübuta ehtiyac vardır. Lakin hər bir halda bu sübutlar Konstitusiyanın 63-cü maddəsinin IV hissəsinin tələblərinə zidd olmamalıdır. Həmin maddədə qeyd edilir ki, ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz. Bu müddəə təqsirsizlik prezumpsiyasının tələblərindən irəli gəlir. İlqar Cəfərovun fikrincə, “təqsirsizlik prezumpsiyası hər bir cinayət işinin mərhələlər üzrə inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanların praktiki fəaliyyətinə dair bir çox mühüm məsələlərin həlli üçün bu prinsipin böyük əhəmiyyəti vardır” [4; s.274].

Cinayət-prosessual qanunvericiliyin məqsədlərindən digəri isə cinayət törətməkdə təqsiri olmayan heç kəsi cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxslərinin və ya

hakimlərin özbaşına hərəkətləri ilə qanunsuz şübhə altına alınmasının, ittiham və ya məhkum edilməsinin mümkün olmamasıdır. Bu məqsəddən irəli gələrək CPM-in 8.0.2-ci maddəsi ilə həqiqi və ya ehtimal edilən cinayət törətməsi ilə əlaqədar şəxsiyyəti vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edilməsi hallarından qorumaq cinayət mühakimə icraatının vəzifəsi kimi müəyyən edilmişdir. Qeyd edilən məsələlər özünün konstitusion-hüquqi əsasına malikdir. Belə ki, Konstitusiyanın özbaşınalıqdan müdafiə və vicdanlı davranış hüququnu özündə ehtiva edən 68-ci maddəsi bilavasitə bu məsələlərin konstitusion hüquqi təminatlarını müəyyən edir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, hər kəsin dövlət orqanlarının ona münasibətdə özbaşınalığı istisna edən vicdanlı davranışına hüququ vardır. Cinayət, habelə hakimiyətdən sui-istifadə nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin hüquqları qanunla qorunur. Zərər çəkmiş şəxsin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak etmək və ona vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Hər kəsin dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququ vardır. Dövlət, dövlət qulluqçuları ilə birlikdə, dövlət qulluqçularının qanuna zidd hərəkətləri və hərəkətsizliyi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarına dəymiş ziyana görə və onların təminatının pozulmasına görə mülki məsuliyyət daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, zərər çəkmiş şəxsin cinayət işinin gedişi barədə vaxtında məlumat ala bilməməsi, istintaqın gedişi və istiqamətinə təsir göstərə bilməməsi, sübutlar təqdim etmək və onların araşdırılmasında iştirak etmək, vəsatətlər vermək, etiraz etmək və digər hüquqlarının həyata keçirilməsindən məhrum edilməsi ədalətli məhkəmə hüququnun realizəsinə maneə kimi qəbul edilməlidir [5].

Burada vəsatətlərin baxılmasının məcburiliyi ilə bağlı bir məsələyə toxunmağı məqsədmüvafiq hesab edirik. Belə ki, CPM-in 220.3-cü maddəsinə əsasən, cinayət təqibi ilə bağlı olan halların hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün əhəmiyyət kəsb etdikdə, müstəntiq və ya təhqiqatçı

şübhəli, təqsirləndirilən şəxsin, mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və onların nümayəndələrinin, şahidlərin dindirilməsi, ekspertizanın keçirilməsi, digər istintaq hərəkətlərinin aparılması haqqında yazılı vəsatətlərinin təmin edilməsini əsassız rədd edə bilməz. Bu müddəa bir qədər anlaşılmazlıqlar yaradır. Belə ki, müddəadan belə nəticə çıxır ki, yalnız göstərilən şəxslərin yazılı vəsatətləri əsassız rədd edilə bilməz. Lakin CPM-in 220.5-ci maddəsində qeyd edilir ki, vəsatətlərin təmin edilməsinin və ya tam, yaxud qismən rədd edilməsi haqqında müstəntiq və ya təhqiqatçı əsaslandırılmış qərar çıxarmalı və bu qərarı dərhal vəsatəti qaldırmış şəxsə göndərməlidir. Deməli, yalnız CPM-in 220.3-cü maddəsində sadalanmış şəxslərin deyil, digər iştirakçıların da vəsatətləri haqqında qəbul edilmiş qərarlar əsaslandırılmalıdır. Maddənin adına da nəzər saldıqda (cinayət prosesi iştirakçılarının hüquqlarının izahının təmin edilməsinin və vəsatətlərinə baxılmasının məcburiliyi) görürük ki, CPM-in 220.3-cü maddəsində heç də cinayət prosesi iştirakçılarının tam dairəsi təsbit edilməmişdir. Həmçinin, nəzərə alınmalıdır ki, dövlət orqanına müraciət etmiş (vəsatət vermiş) şəxsin müraciətinə əsaslandırılmış cavab almasına dair tələb konstitusion normaların məzmunundan irəli gəlir. Ona görə də, fikrimizcə, bu qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması üçün CPM-in 220.3-cü maddəsinin Məcəllədən çıxarılmasını təklif edirik.

“Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 16 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsinə əsasən, Paktda iştirak edən hər bir dövlətin üzərinə həmin beynəlxalq sənəddə elan olunmuş hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsləri, hətta bu pozuntular dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən törədildikdə də, təsirli hüquqi müdafiə vasitələri ilə təmin etmək öhdəliyi müəyyən edilmişdir.

Beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə dövlətdaxili qanunvericilikdə də vəzifəli şəxslərin məsuliyyəti məsələsi tənzimlənmişdir. Belə aktlardan biri “Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində

fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu Qanun təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (səhvi və ya sui-istifadəsi) nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququnun təmin edilməsinə yönəlmişdir. Həmçinin zərərin ödənilməsi məsələsinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar CPM-də də müəyyən edilmiş normalar mövcuddur. Bu haqda yuxarıda bəraət almış şəxsin kompensasiya hüququndan bəhs edərkən qeyd etmişik.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxslərinin və ya hakimlərin özbaşına hərəkətləri ilə cinayət törətməkdə təqsiri olmayan şəxsi qanunsuz şübhə altına almasının, ittiham və ya məhkum etməsinin qarşısının alınması üçün təminatlardan biri də bu cür əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulmasıdır. Belə ki, CM-in 290-cı (təqsiri olmadığını bilə-bilə şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə), 292-ci (qanunsuz olaraq tutma, həbsə alma və ya həbs yerində saxlama), 295-ci (bilə-bilə ədalətsiz hökm, qətnamə, qərardad və qərar çıxarma), 308-ci (vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə), 309-cu (vəzifə səlahiyyətlərini aşma), 313-cü (vəzifə saxtakarlığı), 314-cü (səhlənkərlik) və bir sıra digər maddələri bilavasitə qeyd olunan şəxslərin hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir.

Özbaşınalığın qarşısının alınmasının vasitələrindən biri də hər hansı bir fəaliyyətin tənzimlənməsi zamanı onun ümumi fəaliyyət prinsiplərinin müəyyən edilməsidir. Yerinə yetirilən fəaliyyət bu prinsiplərə zidd olduqda özünün hüquqiliyini itirmiş olur.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, CPM-in 10-cu maddəsinə əsasən, məhkəmələr və cinayət prosesinin iştirakçıları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, CPM-in, Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarının, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına ciddi əməl etməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minmiş və dərc edilmiş qanunu ilə müəyyən olunan əsaslardan və qaydalardan kənar heç kəsin cinayət təqibi üzrə şübhəli və

ya təqsirləndirilən şəxs qismində məsuliyyətə cəlb edilməsinə, tutulmasına, həbsə alınmasına, axtarılmasına, məcburi gətirilməsinə və digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinə məruz qalmasına, habelə məhkum edilməsinə, cəzalandırılmasına, hüquq və azadlıqlarının digər formada məhdudlaşdırılmasına yol verilmir. Bu tələblərin pozulması ilə aparılan prosessual hərəkətlərin və qəbul olunmuş qərarların hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Bu baxımdan Fayziyevin fikirləri maraq doğurur. O qeyd edir ki, cinayət-prosessual münasibətlər sahəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanların cinayətlərin açılması və təqsirləndirilən şəxslərin mühakimə olunması ilə bağlı bütün işlər cinayət-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada baş verir. Bu qaydadan bir qədər kənara çıxılması təqib olunan şəxslərin qanunla təminat verilmiş hüquq və mənafelərinin pozulmasına səbəb olur və cinayət prosesinin məqsədlərinə çatmasına imkan vermir. Cinayət işinin düzgün araşdırılması və həll edilməsi üçün həqiqətin müəyyən edilməsi prosedur qaydalara riayət edilməklə həyata keçirilməlidir [6].

CPM-in 10.3-cü maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və digər qanunlarının təfsiri cinayət prosesi iştirakçılarna o halda məcburidir ki, bu təfsir Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin qərarında verilmiş olsun. Burada qanunvericinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının yalnız cinayət prosesinin iştirakçıları üçün məcburi olması mövqeyində olmasını uğurlu addım kimi qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Qanununun 4.1.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərinə və IV hissəsinə əsasən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları normativ xarakterli aktdır. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiya Qanununun 1.0.3-cü maddəsindən aydın olur ki, normativ xarakterli aktlar bu Konstitusiya Qanununun 4.1-ci maddəsində

müəyyən edilmiş, məhdud subyektlər dairəsi üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəddir. CPM-in qeyd edilən normasında da məhdud subyektlər dairəsini cinayət prosesinin iştirakçıları təşkil edir.

Qanunvericiliyin təhlili zamanı aydın olur ki, normativ hüquqi aktlar həyata keçirilən fəaliyyətin qanunun tələblərinə uyğun olmalı olduğunu, əks təqdirdə fəaliyyətin qanunsuz və ya şəxsin özbaşına etmiş olduğu hərəkət kimi qiymətləndiriləcəyini müəyyən edir. Bu isə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi zamanı onları vəzifəli şəxsin özbaşınalığından qoruyan təminatlardan biridir.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyin məqsədlərindən biri də heç kəsin qanunsuz və ya zərurət olmadan prosessual məcburiyyət tədbirlərinə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının digər məhdudiyyətlərinə məruz qalmamasının təmin edilməsidir. Bu məqsəd də özünün konstitusion əsasına söykənir. Belə ki, Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənəib olmalıdır. Bu müddəalar insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş Konstitusiya təminatlarındandır. Müəlliflərdən İ.Cəfərov haqlı olaraq qeyd edir ki, “insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına dövlət təminatı yalnız demokratiyanın hökm sürdüyü siyasi rejimin mövcud olduğu şəraitdə mövcuddur. İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları demokratiya yolunda mübarizələrin nəticəsi olaraq, demokratik cəmiyyətdə təmin edilə bilər. Demokratiyanı məhdudlaşdırmaq məqsədilə ona qarşı edilən hücumlar ilk növbədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından başlayır. Odur ki, demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlət hakimiyyətin formalaşması insan və vətəndaş

hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində dövlət təminatının əhəmiyyətli şərtlərindən biridir” [4; s.297].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmaması üçün təminatlardan biri də Konstitusiyanın 155-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddədə qeyd edilir ki, bu Konstitusiyanın 1-ci, 2-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci və 21-ci maddələrində dəyişikliklər və ya onların ləğv edilməsi haqqında, III fəslində nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının ləğvi və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz.

Lakin bəzi hallar var ki, bu zaman insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilir. Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin III hissəsində nəzərdə tutulur ki, müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərinin nəzərə alınması şərti Konstitusiyanın 12-ci maddəsindən irəli gəlir. Həmin maddənin II hissəsində qeyd edilir ki, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Bu cür məhdudlaşdırmanın həyata keçirilməsi zamanı da dövlətin müəyyən öhdəlikləri mövcud olur. Belə ki, həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilir.

Prosessual məcburiyyət tədbirləri şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı olduğundan onların tənzimlənməsi qanunla geniş və sistemli formada aparılmalıdır. Bunun təminatı kimi tutulmanın, qətimkan tədbirlərinin və digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi şərtləri cinayət-

prosesual qanunvericilikdə dəqiq şəkildə nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, tutulmanın tətbiqi əsasları CPM-in XVI fəslə ilə, qətimkan tədbirləri və onların tətbiqi əsasları CPM-in XVII fəslə ilə, cinayət prosesində digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi əsasları isə CPM-in XVIII fəslə ilə tənzimlənir. Həyata keçirilən prosessual məcburiyyət tədbirləri məhz bu tələblərə mütləq şəkildə əməl edilməklə tətbiq edilməlidir. Onların tətbiqi üçün zərurət olmadıqda isə hətta tətbiq qaydalarına maksimum dəqiqliklə riayət edilsə belə, bu cür prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi qanunsuz olacaqdır. Bu isə şəxsin hüquq və azadlıqlarının lüzumsuz məhdudlaşdırılması ilə nəticələnəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi qanunçuluğun, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmətin bərqərar olmasına imkan yaradır. Qanunçuluğa əməl edilməsi hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən biri olduğundan hər bir dövlət öz orqanlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə və nəzərdə tutulmuş qaydalara riayət edilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə daha həssas yanaşır. Məhz bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi cinayət prosesini həyata keçirən orqanların fəaliyyətini ən xırda detallarına qədər tənzimləyir.

Lakin hər bir halda bu cür tənzimləmə effektiv olmaya bilər. Buna görə də qərarlara yenidən baxma institutunun mövcudluğu böyük əhəmiyyət daşıyır. Yerinə yetirilmiş hər hansı bir prosessual hərəkətdən və ya qəbul olunmuş prosessual qərardan yuxarı orqana şikayət verilə bilməsi imkanı qanunçuluğun təmin olunması üçün əvəzolunmaz hüquqi vasitələrdəndir.

Cinayət prosesi iştirakçılarının və ya cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərin CPM-də və Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarında nəzərdə tutulmuş hüquqi müdafiə vasitələri tükəndikdə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə əsasən onlar insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etməyə haqlıdırlar. Cinayət-prosessual qanunvericiliklə bu imkanın tanınması cinayət prosesində insan

və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buradan aydın olur ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi yalnız dövlətdaxili məsələ deyil, zəruri olduqda həmin şəxslər beynəlxalq müdafiədən də istifadə edə bilərlər.

Bu imkanın verilməsi Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin tələblərindən irəli gəlir. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinin dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edilməsi onun yerinə yetirilməsi üçün hüquqi prosedurların nəzərdə tutulmasını tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş Konstitusiyası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli 907-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Qanunu ilə təsdiq edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/46950>
3. Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli 787-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Qanunu ilə təsdiq edilmiş Cinayət Məcəlləsi. URL: <http://e-qanun.az/framework/46947>
4. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı / İ.Cəfərov. – Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı, – 2013. – 723 s.
5. Лазарева Л.В. Проблемы обеспечения в уголовном процессе прав потерпевшего при использовании специальных знаний в свете правовых позиций конституционного суда Российской Федерации. URL: <http://www.iuaj.net/node/238>
6. Файзиев Ш.Ф. Процессуальные гарантии прав и свобод граждан при деятельности органов дознания. <http://www.iuaj.net/node/256>

CONSTITUTIONAL-LEGAL ANALYSIS OF PURPOSE OF THE LEGISLATION ON CRIMINAL PROCEDURE OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

ASİF GADİROV

*Associate Professor, Doctor of Law, Department of Law
Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan*

SUMMARY

In terms of determining the field of application of all branches of law, it is important to investigate the purpose of the legislation belonging to that branch of law. The purpose of the legislation shows what purposes the law serves and what results it aims to achieve. In this respect, determining the purpose of the legislation is very important for that branch. In the article prepared by the author, the purpose of the criminal-procedure legislation of the Republic of Azerbaijan was investigated from a constitutional-legal point of view. At this time, the author devoted special attention to the examination of the 1st paragraph of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan and made a number of suggestions.

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ CEZA MUHAKEME MEVZUATININ AMACININ ANAYASAL VE HUKUKİ ANALİZİ

ASİF GADİROV

*Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı yanında Kamu
Yönetimi Akademisi “Hukuk” Bölümünün Doçenti, Hukuk Doktoru*

ÖZET

Hukukun bütün dallarının uygulama alanının belirlenebilmesi için, ilgili hukuk dalına ilişkin mevzuatın amacının incelenmesi önem arz etmektedir. Mevzuatın amacı, kanunun hangi amaçlara hizmet ettiğini ve hangi sonuçları elde etmeyi amaçladığını gösterir. Bu bağlamda mevzuatın amacının tanımlanması bu sektör açısından oldukça önemlidir. Yazarın hazırladığı makalede Azerbaycan Cumhuriyeti ceza muhakemeleri mevzuatının amacı anayasal ve hukuki açıdan incelenmektedir. Yazar bu bağlamda Azerbaycan Cumhuriyeti Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu’nun 1. fıkrasının dikkate alınmasına özel önem vermiş ve bir dizi öneride bulunmuştur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MƏHKƏMƏ SİSTEMİ VƏ ONUN MÜASİRLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: məhkəmə hakimiyyəti, ədalət mühakiməsi, məhkəmə sistemi, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi, qanun əsasında yaradılma

Keywords: judiciary, justice, judicial system, modernization of the judicial system, established by law

Anahtar kelimeler: yargı, adalet, yargı sistemi, yargı sisteminin modernizasyonu, yasayla kurulmuş

Məhkəmə hakimiyyəti istənilən hüquqi dövlətin əsas elementlərindən biridir. Məhkəmə hakimiyyətinin əsas məqsədi bütövlükdə cəmiyyəti və onun ayrı-ayrı fərdlərini özbaşınalıqlardan qorumaqdan ibarətdir. Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə və ümumiyyətlə hakimiyyətin inzibati-idarəçilik funksiyaları ilə bağlı olmasına uyğun olaraq, məhkəmə hakimiyyəti qanunvericilik və icra hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasında, onların özbaşınalığının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır, həmçinin dövlətin hüququn aliliyi prinsipinin həyata keçirilməsini təmin etməsinin göstəricilərindən biridir.

“Məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin qollarından biri kimi yalnız konkret işlərə baxılmasından asılı deyildir. Ümumi nəzarət və tarazlıq sistemi kontekstində məhkəmə hakimiyyəti təkcə ədalət mühakiməsini (sözün ənənəvi, dar mənasında) deyil, həm də qanunvericilik və icra hakimiyyətinin qərarlarına və hərəkətlərinə təsir etmək qabiliyyətini xarakterizə edir, bununla da onları tarazlaşdırır” [17, s.217].

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin hüquq sistemində köklü islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli

lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılmış məhkəmə-hüquq islahatı nəticəsində keçmiş sovetlər birliyindən miras qalmış ölkənin hüquq sistemi demokratik prinsiplər əsasında tamamilə yenidən qurulmuşdur. “Ümummilli liderimizin bilavasitə rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahat məhkəmə sisteminin iki əsas komponentini - məhkəmə quruluşunu və məhkəmə icraatını əhatə etmişdir” [15, s.6].

Ölkədə hüquqi dövlət qurmaq üçün ilk növbədə, konstitusion rejim, müasir beynəlxalq təcrübə nəzərə alınaraq mükəmməl hüquq sistemi, effektiv məhkəmə hakimiyyəti yaradılmalı və hakimiyyətin bölgüsü prinsipi təmin edilməli idi. Məhz bu səbəbdən zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan Ulu öndər Heydər Əliyev hüquqi dövlət quruculuğu prosesini ilk Milli Konstitusiyayı yaratmaqla başlatmış və bununla bağlı xüsusi yaradılmış Komissiyaya şəxsən rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirərək, Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyayı 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul etmişdir. 1995-ci ilin noyabrın 27-də qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 2002-ci il

avqustun 24-də, 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsvermələri (referendumlar) ilə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Məhkəmə sistemində mühüm islahatlar müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra onun tələblərinə uyğun həyata keçirilmişdir.

Konstitusiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilməsi, məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin həyata keçirməsi və s. kimi müddəalar əksini tapmışdı. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsindən bəhs edən 125-ci maddəsində isə göstərilir ki, “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər”.

Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələri, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri həyata keçirirlər. Məhkəmə hakimiyyəti Konstitusiya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələr ilə həyata keçirilir.

Məhkəmə islahatının ilkin mərhələsində atılmış mühüm addımlar nəticəsində müvafiq qanunvericilik bazası beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış, yeni üçpilləli məhkəmə sistemi təsis edilmiş və ölkənin tarixində ilk dəfə olaraq test üsulu ilə yeni hakimlər təyin edilmişdir. Qanunvericilikdə məhkəmə hakimiyyəti müstəqilliyinin və hakimlərin statusunun əsasları, habelə hüquqi dövlətə xas olan ədalət mühakiməsinin prinsipləri müəyyən edilmiş, məhkəmələrin fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradılmış, hakimlərin maddi və sosial təminatı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bazası əsasında 1997-ci ildə ölkənin məhkəmə quruluşunu müəyyən edən “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının

10 iyun 1997-ci il tarixli Qanun qəbul olunmuşdur. Həmin Qanunda birbaşa göstərilir ki, “bu Qanun Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş müstəqil məhkəmə hakimiyyəti yaratmağa yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə təsis edilmiş Azərbaycan Respublikası məhkəmələri fəaliyyət göstərirlər” (2-ci maddə).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki Prosesual məcəllələrinin 01.09.2000-ci il tarixdə eyni vaxtda qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi də həmin tarixdən formalaşmışdır.

“Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmələrdən bəhs edən 19-cu maddəsinə əsasən, həmin vaxt (sistemin qüvvəyə mindiyi 01.09.2000-ci il tarixdə) Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemində rayon (şəhər) məhkəmələri; Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi; Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi; hərbi məhkəmələr; Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Hərbi Məhkəməsi; inzibati-iqtisadi məhkəmələr; Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikasının iqtisad məhkəməsi; Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi; Azərbaycan Respublikasının Apellyasiya Məhkəməsi; Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi; Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi daxil edilmiş və yeni məhkəmə sistemi qüvvəyə minənə qədər Azərbaycan Respublikasında: Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Apellyasiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi, Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi, Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəməsi, Beynəlxalq müqavilələrdən

irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikasının iqtisad məhkəməsi və s. kimi məhkəmələr mövcud olmamışdır.

2000-ci ildə dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq şəffaf prosedurlar əsasında, o cümlədən test üsulu ilə hakim seçimi aparılmış, bununla da hakim korpusunun yenilənməsi prosesinə başlanılmışdır. Hakimlərin müstəqilliyinə və şəffaf prosedurlar əsasında seçilmələrinə böyük önəm verən Ulu öndərimiz Vaşinqtona səfəri zamanı beynəlxalq konfransda həmin məsələyə toxunaraq ölkəmizdə aparılan məhkəmə-hüquq islahatlarını belə qiymətləndirmişdir: “Biz Azərbaycanın məhkəmə sistemini tamamilə yeni səviyyəyə qaldırdıq və demokratik prinsiplər əsasında yaratdıq. Bütün hakimlər test üsulu ilə imtahandan, yarışdan keçdilər və kim qalib gəldi, o da hakim təyin olundu” [15, s.6].

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sistemi formalaşdıqdan sonra onun müasirləşdirilməsi prosesi daimi davam etdirilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il Fərmanında qeyd olunurdu ki, Məhkəmələrin işinin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədilə “Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında” Qanun (2004) qəbul olunmuş, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanuna hakimlərin seçim prosedurunun yeni dəyərlər əsasında müəyyən edilməsini, fəaliyyətlərində sui-istifadəyə yol vermiş hakimlər barədə intizam məsuliyyətinin gücləndirilməsini, məhkəmələrin işində şəffaflığın təmin edilməsini nəzərdə tutan əsaslı dəyişikliklər edilmişdir. Bu normativ hüquqi aktlardan irəli gələn vəzifələrin icrasını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində məhkəmə hakimiyyətinin özünüidarə funksiyalarını həyata keçirən mahiyyətə yeni qurum - Məhkəmə-Hüquq Şurası təşkil edilmiş, ilk dəfə yaradılmış Hakimlərin Seçki Komitəsi tərəfindən vakant hakim vəzifələrinə namizədlərin seçilməsi prosesinə başlanmışdır.

Məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsinin növbəti mərhələsində regionların sosial-iqtisadi inkişafı şəraitində əhalinin hüquq institutlarına və hüquqi yardıma tələbatının ödənilməsi üçün yeni məhkəmələrin yaradılması, vətəndaşların narazılıqlarına səbəb olan sui-istifadə, süründürməçilik hallarının və digər nöqsanların aradan qaldırılması, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin və vətəndaşların məhkəmələrə inamının artırılması, məhkəmələrə müraciət imkanlarının asanlaşdırılması, məhkəmələrin fəaliyyətində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi, məhkəmə aparatlarının strukturunun və işinin daha optimal şəkildə qurulması, habelə digər mühüm məsələlərin həlli nəzərdə tutulur.

MPM-nin mübahisələrin “Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsinə aidiyyəti”ndən bəhs edən 27-ci maddəsinə əsasən, Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair İqtisad Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri, həmçinin, xarici hüquqi şəxslərin, xarici investisiyalı hüquqi şəxslərin, beynəlxalq hüquqi şəxslərin, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə ona aid olan mübahisələrə baxırdı. Məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi ilə bağlı 2005-ci ildə həmin məhkəmə ləğv olunmuşdur.

Ölkə başçısının qeyd edilən Fərmanına uyğun olaraq yeni regional apellyasiya məhkəmələri, Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Əli Bayramlı, Şəki, Naqxçıvan şəhərlərində), 1 saylı Bakı, Sumqayıt və Şəki, 2 saylı Gəncə, 3 saylı Əli Bayramlı yerli iqtisad məhkəmələri, yaradılmış və yenidən təşkil edilmişdir.

Məhkəmə sistemini müasirləşdirilməsi ilə bağlı islahatlar 2010-cu ildə də davam etdirilmişdir. Məhkəmələrlə bağlı qanunvericiliyə 22 iyun 2010-cu il tarixli dəyişikliklər, eləcə də sisteminin müasirləşdirilməsi məqsədilə dövlət başçısının 2010-cu il 15 iyul və 9 avqust tarixdə imzaladığı fərmanlar ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur. Regionlarda yaşayan əhalinin məhkəmələrə müraciət imkanlarının

asanlaşdırılması baxımından əlavə dörd bölgədə ağır cinayətlər, habelə dövlət orqanları tərəfindən insan hüquqlarına ciddi əməl olunmasının təmini məqsədilə yeddi bölgədə inzibati-iqtisadi məhkəmələrin yaradılması xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur.

Belə ki, 2010-cu ildə Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi, Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi, həmçinin Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə hərbi məhkəmə ləğv edilmişdir. Eyni zamanda yeni “ağır cinayətlər məhkəmələri” yaradılmışdır.

“Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər və “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” və “Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il 22 iyun tarixli Qanununun tətbiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 2010-cu il tarixli Fərmanına əsasən Gəncə və Lənkəran Gəncə Ağır Cinayətlər Məhkəmələri yaradılmışdır.

9 iyul 2019-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə isə “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunda “İnzibati-iqtisadi” sözləri “İnzibati” sözü ilə əvəz edilmişdir.

Hüquq sistemində aparılmış islahatlar nəticəsində ölkədə birinci instansiya, apellyasiya və kassasiya instansiyalarından ibarət yeni üçpilləli məhkəmə sistemi yaradılmışdır.

Eyni zamanda məhkəmə-hüquq sistemimizin inkişafında ən mühüm hadisələrdən biri kimi ilk dəfə olaraq, 2011-ci ildən ölkəmizdə bütün bölgələri əhatə edən, inzibati orqanlar tərəfindən pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan 7 inzibati məhkəmə fəaliyyətə başlamışdır.

Ölkə başçısının “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” 03.04.2019-cu il tarixli Fərmanı isə ölkəmizdə məhkəmə islahatlarının yeni mərhələsini təşkil etməklə, məhkəmə hakimiyyətinin daha da möhkəmləndirilməsini və məhkəmə sisteminin

inkişafını şərtləndirmişdir. “Məhkəmə-hüquq sistemi üçün “yol xəritəsi” olan fərmanın icrasına təxirə salınmadan başlanılaraq qısa müddətdə kompleks qanunvericilik, institusional və praktiki tədbirlər görüldü” [16]. Belə ki, həmin fərmanda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası çərçivəsində digər mühüm tədbirlərlə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı mübahisələrə daha dərin hüquqi bilik və təcrübəsi olan hakimlər tərəfindən və çevik baxılmasını təmin etmək məqsədilə ölkə Prezidentinin 19 iyul 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə yeni regional kommersiya və inzibati məhkəmələr yaradılmışdır. Həmin məhkəmələr 2020-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlamışdır.

Müasir dövrün tələblərinə cavab verən, cəmiyyətdə yüksək nüfuza malik olan ədalət mühakiməsinin formalaşdırılması prosesi sürətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, məhkəməyə müraciət imkanları daha da genişləndirilmiş, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflıq artırılmış, məhkəmə icraatının effektivliyi isə yüksəldilmişdir. Süründürməçiliyin və digər neqativ halların aradan qaldırılması üçün görülməli tədbirlər gücləndirilmişdir.

Beləliklə, hazırda Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini müasir məhkəmə sisteminə daxil olan, rayon (şəhər) məhkəmələri; ağır cinayətlər məhkəmələri; hərbi məhkəmələr; inzibati məhkəmələr; kommersiya məhkəmələri; Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi; apellyasiya məhkəmələri; Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi həyata keçirir.

Rayon (şəhər) məhkəmələri birinci instansiya məhkəməsi kimi qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş mülki, cinayət işlərinə, inzibati xətəllərə dair və digər işlərə baxır. Bu məhkəmələr məhkəmə statistikasını təhlil edir, məhkəmə fəaliyyətinin təşkili vəziyyətini, məhkəmə təcrübəsini öyrənir və ümumiləşdirir, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə ona aid edilmiş digər səlahiyyətləri həyata keçirir. Bir rayonda (şəhərdə) yalnız bir rayon (şəhər) məhkəməsi təşkil edilə bilər.

Rayon (şəhər) məhkəmələri böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə dair işlərə, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat üzrə

materiallara, xüsusi ittiham qaydasında şikayətlərə, habelə məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair və digər materiallara baxırlar. Hər bir rayon (şəhər) məhkəməsinə yalnız məhkəmənin yurisdiksiyasında baş vermiş cinayətlərlə bağlı işlər və digər materiallar aiddir (CPM-in 67-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət işlərinə hakimlər təkbaşına və ya kollegial tərkibdə baxırlar. Böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətlərə dair cinayət işlərinə və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara birinci instansiya məhkəmələrinin hakimləri tərəfindən təkbaşına baxılır (CPM-in 78.1-ci maddəsi).

Rayon (şəhər) məhkəmələri birinci instansiya məhkəmələri qismində fəaliyyət göstərirlər. Ümumi məhkəmələr müəyyən istisnalarla, bəzi xüsusi icraat işlərinə və qanunla onların səlahiyyətlərinə aid edilən digər işlərə də baxırlar (MPM-in 25-ci maddəsi)

Məhkəmələrə aid olan işlərə birinci instansiya üzrə rayon (şəhər) məhkəmələri, kommərsiya məhkəmələri tərəfindən baxılır (MPM-in 34-cü maddəsi).

Ağır cinayətlər məhkəmələri Bakı, Gəncə, Lənkəran, Sumqayıt, Şəki və Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərirlər, birinci instansiya məhkəməsi kimi qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işlərinə baxır. Bundan əlavə, ağır cinayətlər məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) məsələsini həll edir, məhkəmə statistikasını təhlil edir, məhkəmə fəaliyyətinin təşkili vəziyyətini, məhkəmə təcrübəsini öyrənir və ümumiləşdirir, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə ona aid edilmiş digər səlahiyyətləri həyata keçirir ("Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" haqqında Fərmanın 25-ci maddəsi, CPM-in 69-cu maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət işlərinə hakimlər təkbaşına və ya kollegial tərkibdə baxırlar. Böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətlərə dair cinayət işlərinə və cinayət təqibi ilə bağlı digər

materiallara birinci instansiya məhkəmələrinin hakimləri tərəfindən təkbaşına baxılır. Ağır cinayətlər məhkəmələrində, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ağır Cinayətlər Məhkəməsində və ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair işlərə baxarkən hərbi məhkəmələrdə cinayət işlərinə üç hakimdən ibarət kollegial tərkibdə baxılır. Cinayət işlərinə və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara baxılması üçün hər hansı hakimin cəlb edilməsi qadağandır (CPM-in 78-ci maddəsi).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ağır cinayətlər məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi kimi qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işlərinə ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair işlərə və digər materiallara baxır, məhkəmə statistikasını təhlil edir, məhkəmə fəaliyyətinin təşkili vəziyyətini, məhkəmə təcrübəsini öyrənir və ümumiləşdirir.

Hərbi məhkəmələr birinci instansiya məhkəməsi kimi qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işlərinə, habelə inzibati xətlər haqqında işlərə baxır.

Hərbi məhkəmə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və başqa silahlı birləşmələri hərbi hissələrinin sayı nəzərə alınmaqla onların yerləşdikləri inzibati ərazi vahidləri üzrə yaradılır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Hərbi Məhkəməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhərində təşkil edilir və onun yurisdiksiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün ərazisinə şamil edilir.

"Azərbaycan Respublikası apelyasiya, ağır cinayətlər, hərbi, inzibati və kommərsiya məhkəmələrinin ərazi yurisdiksiyası"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Məhkəmə-Hüquq Şurasının 2019-cu il 14 noyabr tarixli 4 nömrəli Qərarına əsasən Bakı, Cəlilabad, Füzuli, Gəncə, Tərtər hərbi məhkəmələri fəaliyyət göstərir.

Hərbi məhkəmələr birinci instansiya məhkəməsi qismində fəaliyyət göstərirlər, müharibə və hərbi xidmət əleyhinə olan böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair işlərinə (göstərilən cinayətlər

hərbi qulluqçu olmayan şəxsin iştirakı ilə törədilsə, onun barəsində işə də hərbi məhkəmə tərəfindən baxılır), həmçinin məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair və digər materiallara baxırlar (CPM-in 68.1-68.3-cü maddələri).

Azərbaycan Respublikasının İnzibati-prosessual Məcəlləsinə əsasən inzibati məhkəmələr və inzibati kollegiyalar mübahisələndirmə, məcburetmə, öhdəliyin icrası, müəyyən etmə və ya tanınma, qanunauyğunluq haqqında, müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyə dair və s. iddialara baxırlar. İnzibati mübahisələrə apellyasiya qaydasında Azərbaycan Respublikası apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin inzibati kollegiyaları, mübahisələrə kassasiya qaydasında Ali Məhkəmənin İnzibati kollegiyası tərəfindən baxılır.

Kommersiya məhkəmələri 2019-cu ilə kimi mövcud olmamışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Şirvan, Şəki və Naxçıvan Muxtar Respublikasının kommersiya məhkəmələri fəaliyyət göstərir.

Kommersiya məhkəmələrinin yaradılması ədalət mühakiməsinin daha səmərəli həyata keçirilməsində mühüm addım idi. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan mübahisələrə (kommersiya mübahisələrinə) dair işlərə mülki məhkəmə icraatı qaydasında kommersiya məhkəmələrinin baxması diqqəti cəb edən yeni islahat idi. Kommersiya mübahisələri dedikdə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan mübahisələr başa düşülür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi ali məhkəmə orqanı olmaqla qanunla müəyyən edilmiş qaydada ədalət mühakiməsinə həyata keçirir. Qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş işlər üzrə apellyasiya instansiyası məhkəməsidir.

Apellyasiya məhkəmələri mülki, kommersiya və inzibati mübahisələrə dair, cinayət və inzibati xətalara dair işlər üzrə yuxarı instansiya məhkəməsidir.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsində birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş hökmündən və ya digər qərarından

verilmiş şikayət və ya protestlərə, habelə xarici dövlətlərin məhkəmələrinin hökmlərinin və ya digər yekun qərarlarının tanınması üzrə icraat qaydasında verilmiş müraciətlərə üç hakimdən ibarət kollegial tərkibdə baxılır (CPM-in 78.4-cü maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən ən ali məhkəmə orqanıdır. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin icraatına aid edilən mülki, cinayət və digər işlər üzrə ali məhkəmə orqanıdır. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, həmçinin kassasiya qaydasında ədalət mühakiməsinə həyata keçirən ali məhkəmə orqanıdır. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi məhkəmələrin praktikasına aid məsələlər üzrə izahatlar da verir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu əlavə kassasiya qaydasında kassasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən çıxarılmış qərarlardan Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi sədrinin təqdimatları, Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun protestləri, müdafiə tərəfinin şikayətləri əsasında və hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar və yeni açılmış hallar üzrə işlərə baxır (CPM-in 73.3-cü maddəsi).

Ali Məhkəmənin Plenumunun iclaslarında əlavə kassasiya qaydasında və ya hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar və yeni açılmış hallar üzrə işlərin baxılmasında müdafiə tərəfin iştirakı təmin edilir.

Ali Məhkəmənin Plenumu onun sonuncu iclasından ötən dövr ərzində Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual, Mülki Prosesual və İnzibati Prosesual məcəllələrində müəyyən edilmiş qaydada müvafiq kollegiyaların bütün hakimlərindən ibarət tərkibdə qəbul etdiyi qərarları (qəraradları) nəzərdən keçirir və Ali Məhkəmənin Plenumunun məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə mövcud izahına dəyişikliklər edir və ya yeni izah verir.

İstənilən demokratik dövlətin funksiyalarına insan hüquqlarının və azadlıqlarının tanınması, əməl edilməsi və müdafiə edilməsi daxildir. İnsan hüquqlarının tanınması qanunvericilik

hakimiyyəti, onlara əməl edilməsi icra hakimiyyəti, müdafiə edilməsi isə məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətinə aiddir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir (12-ci maddə), dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir (26-cı maddə), hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir (60-cı maddə). “Məhkəmə müdafiəsi-mahiyyətə, həm məhkəməyəqədər icraatda, həm də məhkəmə icraatında işə məhkəmə tərəfindən baxılması və həll edilməsi ilə bağlı məhkəmə orqanlarının hərəkətlərinin sistemidir” [18, s.34]. İnsanların hüquqları və qanuni maraqları ədalət mühakiməsinə müstəqil çıxış vasitəsilə real müdafiə olunur və tam təmin olunur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, məhkəmə sistemi və təcrübə ədalət mühakiməsinə səmərəli çıxışı təmin edir.

Məhkəmə sisteminə qarşı irəli sürülən tələblərdən biri onun qanunla təsis edilməsidir, əks halda o ayrı-ayrı işlərin həlli üzrə demokratik cəmiyyət üçüm vacib olan legitimliyə malik olmayacaq. “Məhkəmə hesab edir ki, “məhkəmə” “həmişə” “qanun tərəfindən tənzimlənəlməlidir”, əks təqdirdə demokratik bir cəmiyyətdə ayrı-ayrı şəxslərin məhkəmə işini başa düşmək üçün lazımi qanunilik çatışmazdı [22, s.81].

“Hakimlərin müəyyən edilmiş səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra yenidən vəzifəyə təyin olunana qədər onların səlahiyyət müddətinin qeyri-müəyyən müddətə səssiz şəkildə uzadılması praktikasını “qanunla yaradılmış məhkəmə” prinsipinə ziddir” [23, s.151].

AİHK-nın 6-cı maddəsinin I bəndinin mənasında “qanun” həmçinin “məhkəmənin” üzvlərinin müstəqilliyinə, onların səlahiyyət müddətlərinə, qərəzsizliyinə və prosessual təminatların olmasını da öz tərkibinə daxil edir [21, s.36]. “Heç bir izahat verilmədən qanunun qəsdən pozulması ilə öz yurisdiksiyasının adi hədudlarını aşan məhkəmə sözügedən prosesdə “qanunla yaradılmış məhkəmə” deyildir” [24,

s.27-28].

“6-cı maddənin 1-ci bəndində “qanun əsasında yaradılmış məhkəmə” məhkəmə sisteminin icra hakimiyyətinin mülahizəsindən asılı olmamasının, parlamentdən gələn qanunla tənzim edilməsinin təminatıdır”, “qanunvericiliyin məcəllələşdirildiyi ölkələrdə məhkəmələrin müvafiq milli qanunvericiliyin təfsiri zamanı bəzi azadlıqlara malik olmamasını bildirməyən, məhkəmə sisteminin təşkili məhkəmə orqanlarının mülahizəsində saxlanıla bilməz [20, b.94].

Ədalətli məhkəmə baxışı işin “müstəqil və qərəzsiz məhkəmə” tərəfindən həyata keçirilməsini tələb edir. Bu iki təminat birlikdə götürülür. Məhkəmənin müstəqilliyi prosessual təminatlarla təmin edilir. Məhkəmə bununla əlaqədar vurğulayır ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən dövlətin “müstəqil və qərəzsiz məhkəmə” tərəfindən məhkəmə araşdırmasını təmin etmək öhdəliyinin əhatə dairəsi yalnız məhkəmə sistemi ilə məhdudlaşmır. Bu, həm də səviyyəsindən asılı olmayaraq icra, qanunvericilik və hər hansı digər dövlət orqanının üzərinə məhkəmələrin hökm və qərarlarına, hətta onlarla razılaşmasalar da, onlara hörmət etmək və onlara əməl etmək öhdəliyini nəzərdə tutur. Beləliklə, dövlətin məhkəmələrin səlahiyyətinə hörmət etməsi ictimaiyyətin məhkəmələrə və daha geniş mənada qanunun aliliyinə inamının əvəzsiz ilkin şərtidir. Bunun üçün məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi və qərəzsizliyinə dair konstitusiya təminatı kifayət etmir. Onlar gündəlik inzibati münasibət və təcrübələrə səmərəli şəkildə daxil edilməlidir [19, b.136].

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemini və onun təkmilləşdirilməsini, müasirləşdirilməsini tənzim edən, yuxarıda göstərilən normativ aktların təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının müasir məhkəmə sistemi 3 pilləli olmaqla, qanun əsasında yaradılmışdır və inkişaf etdirilir, müvafiq prosessual məcəllələrdə prosessual təminatlarla möhkəmləndirilmişdir, müstəqildir və qərəzsizlik meyarlarına tam cavab verir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
2. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 10 iyun 1997-ci il, № 310-IQ. URL: <https://e-qanun.az/framework/3933>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46950>
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46944>
5. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46945>
6. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46956>
7. “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 2000-ci il tarixli, №387 Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/360>
8. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2005-ci il tarixli 52-IIIQD nömrəli, 22 iyun 2010-cu il tarixli 1043-IIIQD nömrəli və 9 iyul 2019-cu il tarixli 1632-VQD nömrəli Qanunları.
9. “Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 9 iyul 2019-cu il tarixli 1633-VQD nömrəli Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/42910>
10. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 19 yanvar 2006-cı il № 352. URL: <https://e-qanun.az/framework/11357>
11. “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 3 aprel 2019-cu il, № 604. URL: <https://e-qanun.az/framework/41813>
12. “Azərbaycan Respublikası apelyasiya, ağır cinayətlər, hərbi, inzibati və kommersiya məhkəmələrinin ərazi yurisdiksiyası”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Məhkəmə-Hüquq Şurasının 2019-cu il 14 noyabr tarixli 4 nömrəli Qərarı. URL: <https://e-qanun.az/framework/43732>
13. Azərbaycan Respublikası Məhkəmə-Hüquq Şurasının 31 may 2021-ci il tarixli 1 nömrəli Qərarı. URL: <https://e-qanun.az/framework/47572>
14. Azərbaycan Respublikası Məhkəmə-Hüquq Şurasının “Məhkəmə-Hüquq Şurasının 2019-cu il 14 noyabr tarixli 4 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası apelyasiya, ağır cinayətlər, hərbi, inzibati və kommersiya məhkəmələrinin ərazi yurisdiksiyası”nda dəyişiklik edilməsi barədə” 25 may 2022-ci il tarixli 1 nömrəli Qərarı. URL: <https://e-qanun.az/framework/49690>
15. Mübariz Əkbərov. Məqalə, «Müasir Hüquq sisteminin formalaşmasında Ümummii lider Heydər Əliyevin əbədiyaşar ideyaları”. “Respubika” qəzeti, 9 may 2023, nömrə 95, s.6.
16. Nizami Səfərov. 24 Aprel 2020-ci il tarixi məqalə, “Məhkəmə-hüquq sistemində aparılan islahatlar, dəyişən hüquqi konfigurasiya”// – Oxu.az, 24 APREL, 2020. URL: [HTTPS://OXU.AZ/SIYASET/NIZAMI-SEFEROV-OLKENIN-MEHKEME-HUQUQ-SISTEMINDE-APARILAN-ISLAHATLAR-DAHA-DA-DERINLESDIRILIR](https://OXU.AZ/SIYASET/NIZAMI-SEFEROV-OLKENIN-MEHKEME-HUQUQ-SISTEMINDE-APARILAN-ISLAHATLAR-DAHA-DA-DERINLESDIRILIR)
17. 200. Воробьева, О.А. Особенности осуществления судебной власти в России//– Москва: Судебная власть и уголовный процесс, – 2012. № 1, – с.217-221.
18. 2002. Гуськова А.П. Судебное право: история и современность судебной власти в сфере уголовного судопроизводства. Монография / А.П. Гуськова, Н.Г. Муратова. – М.:

«Юрист», 2005. – 176 с.

19. 215. Agrokomples v. Ukraine. Application no. 23465/03, Judgments, 6 October 2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-106636%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-106636%22]})

20. 214. Affaire Savino et Autres c. Italie, Requêtes nos 17214/05, 20329/05, 42113/04, ARRÊT 28 avril 2009. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-92505%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-92505%22]})

21. 212. Gurov v. Moldova, Application no. 36455/02, Judgment 11 July 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-76297&filename=CASE%20OF%20GUROV%20v.%20MOLDOVA.docx&logEvent=False>

22. 210. “Lavents Latviyaya qarşı”, 58442/00 sayılı ərizə, Qərar 28 noyabr 2002. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-105340%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105340%22]})

23. 211. Oleksandr Volkov v. Ukraine, Application no. 21722/11, Judgment on 9 April 2013. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-115871%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-115871%22]})

24. 213. Sokurenko and Strygun v. Ukraine, Applications nos. 29458/04 and 29465/04, Judgment 20 July 2006. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-76467%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-76467%22]})

THE JUDICIAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND ITS MODERNIZATION

MAYİL BAYRAMOV

*Former judge of the Baku Grave Crimes Court,
Teacher of the Academy of Justice*

E-mail: mayil.bayramov.54@mail.ru

MATANAT ASGAROVA

*Senior lecturer of the Academy of Justice, Doctor
of Law, Associate Professor, Judicial Advisor*

E-mail: matanatasgarova@yahoo.com

SUMMARY

The article is devoted to determining whether the judicial system of the Republic of Azerbaijan meets the requirements of legality, independence and impartiality, based on the essence of the judiciary, its international legal foundations, and standards on the analysis of the reforms related to of the judicial system of the Republic of Azerbaijan and its modernization. The authors argue that the organization of the judicial system cannot be left to the discretion of judicial bodies, and that it is important to impose an obligation on the executive, legislative, and any other state body, regardless of its level, to respect and comply with the judgments and decisions of the courts.

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ YARGI SİSTEMİ VE MODERNİZASYONU

MAYİL BAYRAMOV

*Bakü Ağır Ceza Mahkemesi eski hakimi,
Adalet Akademisinin öğretmeni
mayil.bayramov.54@mail.ru*

MATANAT ASGAROVA

*Adalet Akademisinin başöğretmeni, Hukuk bilimleri
doktoru, doçent,
E-mail: matanatasgarova@yahoo.com*

ÖZET

Makale, yargı yetkisinin özü, uluslararası hukuki temelleri ve standartları ele alınarak Azerbaycan Cumhuriyeti yargı sisteminin analizi ve modernizasyonu ile ilgili reformların tutarlı ve mantıklı bir şekilde uygulanması temelinde, bu sistemin yasallık, bağımsızlık ve tarafsızlık gerekliliklerini karşılayıp karşılamadığının belirlenmesine ayrılmıştır. Yazarlar, yargı sisteminin örgütlenmesinin yargı organlarının takdirine bırakılamayacağını ve yürütme, yasama ve diğer devlet organlarına, düzeyi ne olursa olsun, mahkemelerin verdiği hüküm ve kararlara saygı gösterme ve uyma yükümlülüğü getirilmesinin önemli olduğunu savunmaktadırlar.

MÜLKİYYƏTİN TOXUNULMAZLIĞI VƏ ƏMLAK MÜSADİRƏSİ İNSTITUTLARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: mülkiyyət, toxunulmazlıq, müsadirə, inzibati tənbeh, cinayət-hüquqi tədbir, qanunvericilik, təhlil, vahid məhkəmə təcrübəsi.

Keywords: property, inviolability, confiscation, administrative penalty, criminal law measure, legislation, analysis, unified judicial practice.

Anahtar kelimələr: mülkiyyət, dokunulmazlıq, müsadirə, idari ceza, cezai-yasal işləm, mevzuat, analiz, tek tip yargı tətbiqi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin IV hissəsinin ikinci cümləsində əmlakın tam müsadirəsi barədə imperativ qadağanedici norma müəyyən edilmişdir [1, s. 12]. Normanın belə konstruksiyası mülkiyyətin qismən müsadirəsinin mümkünlüyünə işarə edir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 212-ci maddəsi mülkiyyətin qismən müsadirəsinə yol verilən halların hansılardan ibarət olduğuna aydınlıq gətirir və bu zaman Cinayət (bundan sonra – CM) və İnzibati Xətalər (bundan sonra – İXM) məcəllələrinə göndərici norma şəklində göstərilir ki, əmlakın müsadirəsi CM və İXM-lə müəyyən olunmuş hallarda məhkəmənin qərarı ilə əmlakın dövlət nəfinə məcburi və əvəzsiz alınmasından ibarətdir.

İXM-də müsadirə inzibati tənbehin növlərindən biri qimsində nəzərdə tutulmuşdur. İnzibati tənbeh hüquqi məsuliyyətin bir növü olub, inzibati xəta törətmiş şəxslərə tərbiyəvi (qanunlara əməl olunmasının vacibliyi ideyasının aşılınması) və profilaktik (həm xüsusi, həm də ümumi profilaktik, yəni həm konkret inzibati xəta törətmiş şəxsin yeni inzibati xəta törətməsinin önünməsi, həm də digər şəxslərin inzibati xəta törətməsinin önünməsi) məqsədlərlə tətbiq edilir [3, s. 38; 4, s. 15]. İstər əsas, istərsə də əlavə inzibati tənbeh kimi müsadirə yalnız inzibati xətanın alətinə (şəxsin əsas dolanışığı mənbəyi ov etmək

olarsa, onun odlu silahının, ov sursatlarının və alətlərinin müsadirəsi istisna edilir – İXM-in 26.3-cü maddəsi) və inzibati xətanın bilavasitə obyektə olmuş əşyaya münasibətdə tətbiq edilə bilər. İnzibati tənbeh kimi müsadirənin tətbiq edilə bilməsi üçün onun İXM-in Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyalarında nəzərdə tutulmuş olması vacibdir. Bu inzibati tənbeh növü yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallarda tətbiq edilə bilər, İXM-in Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyalarında nəzərdə tutulmadığı hallarda hakim mülahizəsinə görə müsadirənin tətbiqi yolverilməzdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, müsadirə növündə inzibati tənbeh yalnız hakim tərəfindən tətbiq edilə bilər. Müsadirə inzibati tənbehinin tətbiqi imkanları İXM-in Xüsusi hissəsinin 184.11-ci, 185-ci, 187-ci, 188-ci, 221.1-ci, 221.4-cü, 272.1-ci, 272.3-cü, 275.4-cü, 275.5-ci, 296.2-ci, 342.9-cu, 361-ci, 362-3.1-ci, 362-3.2-ci, 363.1-ci, 363.2-ci, 363-1.1-ci, 363-1.2-ci, 377-ci, 413-cü, 432.3-cü, 442-ci, 448-ci, 449-cu, 451-ci, 456-cı, 479-cu, 480-cı, 481-ci, 482.1-ci, 496.2-ci, 499.2-ci, 502-ci, 503-cü, 504-cü, 507-ci, 508-ci, 516.0.2-ci, 520-ci, 525-ci, 534-cü, 571-ci, 590.1-ci, 590.2-ci, 591-ci, 592-ci və 592-1-ci maddələrinin sanksiyalarında nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının cari cinayət qanunu qəbul edilərkən onun məzmununda nəzərdə tutulan cəzalar sistemində əmlak

müsadirəsi növündə cəza da nəzərdə tutulurdu (CM-in hazırda qüvvədən düşmüş 42.0.8-ci, 51-ci maddələri), lakin 07 mart 2012-ci il tarixində cinayət qanununda aparılmış islahatlar nəticəsində əmlak müsadirəsi cəzalar sistemindən çıxarıldı və bunun əvəzinə, CM-də yeni xüsusi müsadirə institutu təsbit edildi (CM-in XV-I Fəslə, 99-1-99-3-cü maddələr). Aparılmış islahatın nəticəsində cinayət hüququnda müsadirə institutu cəza olmaqdan çıxıb, digər cinayət-hüquqi tədbir statusu qazandı, bu isə, həmin tədbirin təkcə məhkəmə tərəfindən cinayət törətməkdə təqsirli bilinmiş şəxslərin əmlakı barəsində deyil, həmçinin digər şəxslərin əmlakı barəsində, o cümlədən, təkcə fiziki şəxslərin əmlakı barəsində deyil, həmçinin hüquqi şəxslərin əmlakı barəsində tətbiq edilməsinə hüquqi zəmin yaratdı. İslahatlar müsadirə edilə biləcək əmlakın dairəsinə də öz təsirini göstərdi və bu dairəni genişləndirdi. Əmlak müsadirəsi cəzasını əvəz etmiş xüsusi müsadirə cinayət-hüquqi tədbirinin daha bir özəlliyi isə birincidən fərqli olaraq, sonuncunun tətbiq edilməsi imkanının CM-in Xüsusi hissəsinin ayrı-ayrı maddələrinin sanksiyası ilə birbaşa bağlı olmamasıdır, yəni xüsusi müsadirənin tətbiq edilə bilməsi üçün onun CM-in Xüsusi hissəsinin maddəsinin sanksiyasında göstərilməsinə ehtiyac duyulmur. Cari cinayət qanununda xüsusi müsadirənin şərti olaraq, iki növünü fərqləndirmək olar: a) dairəsi qanunla müəyyən edilmiş əmlakın xüsusi müsadirəsi (CM-in 99-1-ci maddəsi); b) əmlakın dəyərində görə xüsusi müsadirəsi (CM-in 99-2-ci maddəsi).

Dairəsi qanunla müəyyən edilmiş əmlakın xüsusi müsadirəsi. Cinayət qanunun müddəalarına görə, aşağıdakı əmlak növləri məhkəmənin qanuni qüvvə qazanmış yekun qərarı ilə dövlət nəfinə məcburi və əvəzsiz qaydada alınır:

- şəxs tərəfindən cinayət törədilən zaman istifadə olunan cinayət alətləri və digər vasitələr, əgər onlar qanuni sahibinə qaytarılmalı deyildirsə. Cinayətin alət və vasitələri dedikdə, təqsirkar şəxs tərəfindən cinayətkar qəsdin edilməsi üçün istifadə olunan şeylər – maddələr (məsələn, bihuşedici, yaxud zəhərləyici maddələr), əşyalar (məsələn adi məişət əşyaları, təyinatı

dəyişdirilmiş məişət əşyaları, mülki dövriyyəsi qadağan edilmiş əşyalar), sənədlər (bir qayda olaraq, saxtalaşdırılmış sənədlər) və s. başa düşülür. Cinayətin aləti və cinayətin vasitəsi kateqoriyalarını öz aralarında fərqləndirmək xüsusi müsadirənin tətbiqi imkanları baxımından önəmli olmasa da (çünki həm cinayətin aləti, həm də cinayətin vasitəsi xüsusi müsadirə edilə bilər), göstərmək olar ki, cinayətin aləti bilavasitə cinayətin törədilməsində tətbiq edilmiş əşyaladırsa, cinayətin vasitəsi cinayətin törədilməsini asanlaşdıran, ona şərait yaradan əşyalardır. Xüsusi müsadirənin tətbiqi kontekstində cinayətin alət və vasitələri ilə cinayətin predmetini isə, öz aralarında fərqləndirmək lazımdır, çünki əmlak cinayətin alət və vasitəsi kimi qiymətləndirilərsə, o, xüsusi müsadirə edilə bilər, əmlak cinayətin predmeti (cinayətkar qəsdin yönəlmiş olduğu maddi aləmin predmeti, məsələn, qızıl zinyət əşyaları, pullar, qiymətli kağızlar və s.) kimi qiymətləndirilərsə, o, qanuni sahibinə geri qaytarılır. Buna rəğmən, cinayətin predmeti legal əmlak olduğunda xüsusi müsadirədən kənarda qalır, cinayətin predmeti özü-özlüyündə illegal əmlakdırsa, məsələn, onun mülki dövriyyəsi qadağan edilmişdirsə, yaxud cinayətin predmeti qismində saxta pullar çıxış etmişdirsə, artıq bu kimi əmlakların da xüsusi müsadirəsi zərurətə çevrilir.

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlak, o cümlədən, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlak hesabına əldə edilmiş gəlirlər, əgər onlar qanuni sahibinə qaytarılmalı deyildirsə. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlak dedikdə, cari cinayət qanununun Xüsusi hissəsinin müddəaları ilə qadağan edilmiş hər hansı bir əməl nəticəsində istər bilavasitə, istərsə də dolayısı ilə əldə edilmiş pul vəsaiti, eləcə də, istər daşınar, istər daşınmaz, o cümlədən, həm maddi, həm də qeyri-maddi nemətlər, mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən sənədlər başa düşülür. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlak hesabına əldə edilmiş gəlirlər dedikdə, bu gəlirlərin bilavasitə cinayəti törətmiş şəxs tərəfindən, yaxud başqa şəxs tərəfindən əldə edilməsindən, o cümlədən, gəlirlərin legal

(məsələn, icarə və s.), yaxud illeqal (məsələn, qumar oyunları və s.) yolla əldə edilməsindən asılı olmayaraq, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pulun və ya digər əmlakın satışı, icarəsi, kirayəsi, sair formada mülki dövriyyəyə buraxılması, işlərin görülməsində, xidmətlərin göstərilməsində istifadə olunması və sair formada bu pullardan və əmlakdan faydalanma nəticəsində əldə edilmiş gəlirlər başa düşülür. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlak hesabına əldə edilmiş gəlir birdəfəlik (məsələn, oğurlanmış qızıl zinyət əşyalarının satışı nəticəsində əldə edilən pul vəsaiti formasında), yaxud mütəmadi (məsələn, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pulların sələmə verilərək aylıq faizlərin toplanması formasında) xarakter kəsb edə bilər. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlak hesabına əldə edilmiş gəlirlərin müsadirə edilə bilməsi üçün onların real xarakter kəsb etməsi önəmlidir, başqa sözlə, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakdan maddi xərclərdən azad olunmaq üçün istifadə hallarında, belə azad olmalar real gəlir kimi qiymətləndirilə bilmədiyi üçün xüsusi müsadirəyə də məruz qala bilmir [2, s. 322].

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlakın tamamilə, yaxud bir hissəsinin mülki-hüquqi əqdlər bağlamaqla, yaxud digər üsullarla çevrildiyi digər əmlakın özü, yaxud müvafiq hissəsi. Bir çox hallarda cinayət yolu ilə əldə edilmiş pullar istifadəsiz saxlanılır və illeqal yolla əsassız varlanmış şəxslər həmin pullar vasitəsilə müxtəlif daşınar (məsələn, bahalı avtomobillər), eləcə də danışmaz əmlaklar (məsələn, evlər, torpaq sahələri) əldə edirlər. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pullarla qiymətli kağızların alınmasına da tez-tez rast gəlinir. Eləcə də, cinayət yolu ilə əldə edilmiş digər əmlakların başqa əmlaklarda dəyişdirilməsi, barter edilməsi halları da müşahidə olunur. Bütün bu kimi hallar cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlakın çevrilməsi hesab edilir. Belə çevirmə həm tam, həm də qismən baş verə bilər. Tam çevirmə zamanı yeni əldə edilmiş əmlakın müqabilində tam həcmdə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və / və ya digər əmlakdan istifadə edilmiş olur. Qismən çevirmə zamanı yeni əldə edilmiş əmlakın müqabilində verilən

pulların / digər əmlakın bir qismi cinayət yolu ilə əldə edilmiş, digər bir qismi ilə legal əmlak olur. Başqa sözlə, əmlakın qismən çevrilməsi zamanı legal və illeqal əmlak bir-birinə qarışır. Xüsusi müsadirə institutunun tətbiqi baxımından bu fərqləndirmə ona görə əhəmiyyətlidir ki, əmlakın tam çevrilməsi zamanı yeni əldə edilmiş əmlak tam həcmdə xüsusi müsadirəyə məruz qalırsa, qismən çevirmə zamanı yeni əldə edilmiş əmlakın yalnız illeqal əmlak hesabına əldə edilmiş hissəsi xüsusi müsadirənin predmeti kimi çıxış edir.

- terrorçuluğu, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamış silahlı birləşmələri / qrupları, mütəşəkkil dəstələri, yaxud cinayətkar təşkilatları maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş, yaxud bu məqsədlərlə istifadə olunan əmlak. Terrorçuluq və onun maliyyələşdirilməsindən bəhs edərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman təkcə CM-in 214-cü maddəsində təsbit edilmiş terrorçuluq cinayətindən deyil, həmçinin, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxs, yaxud təşkilatlara hücum, terrorçuluqla bağlı əməllərin törədilməsinə dair açıq çağırışların edilməsi, terrorçuluqla bağlı təlimlərin alınması, təşkil edilməsi, keçirilməsi, adamların girov götürülməsi, nəqliyyat gəmilərinin, dəmir yolları qatarlarının qaçırtmaq məqsədi ilə ələ keçirilməsi, dəniz quldurluğu və dənizdəki stasionar platformaların təhlükəsizliyinə təhdid yaratma, radioaktiv materiallarla qeyri-qanuni davranış, onların talanması, yaxud onların talanması ilə hədələmə və yaxud onların hədə-qorxu ilə tələb edilməsi, aviasiya təhlükəsizliyinə təhdid yaratma, terror aktının, yəni dövlət xadimi, yaxud ictimai xadimin həyatına qarşı sui-qəsd edilməsi, hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi, onun zorla saxlanması, dövlətin konstitusiyası quruluşunun zorla dəyişdirilməsi, qanunda nəzərdə tutulmamış silahlı birləşmə, yaxud qrupların yaradılması, eləcə də, ölkəmizin hüddudlarından kənarda silahlı münaqişələrdə iştirak etmək məqsədi ilə sabit qrup yaratma, silahlı qiyamın, yaxud təxribatın törədilməsi kimi cinayətlərdən söhbət gedir (CM-in 214-1-ci maddəsi). Sadalanan cinayət əməllərinin maliyyələşdirilməsi dedikdə, pulların və digər

əmlakın (qiymətli kağız, maddi sərvət, silah-sursat və s. bu kimi anlayışların hamısı digər əmlak termini ilə ehtiva edilir) bu cinayətlərdən ən azı birinin hazırlığına, təşkilinə, yaxud törədilməsinə sərf olunacağını, eləcə də, hər hansı terrorçuya və ya onların qrupuna veriləcəyini bilərək verilməsi, o cümlədən, eyni məqsədlərlə pul və digər əmlakların toplanması başa düşülür. Bu zaman verilən pulların və ya digər əmlakın özünün qanuni yollarla əldə edilmiş olması önəm kəsb etmir. Qanuni yolla əldə edilmiş pul və digər əmlakların yuxarıda qeyd edilən məqsədlər üçün bilərəkdən, o cümlədən dolayısi ilə verilməsi özü-özlüyündə həmin əmlakın terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan, yaxud istifadə edilən əmlak kimi qiymətləndirilməsi və deməli, xüsusi müsadirəyə məruz qalması üçün kifayət edir. Nəzərə alsaq ki, pulun, yaxud digər əmlakın yuxarıda sadalanan terror cinayətlərinin bilavasitə törədilməsində, yaxud buna cəhd göstərilməsində faktiki istifadə edilməməsi, eləcə də, qeyd edilən maliyyələşmənin hər hansı konkret terrorizm hadisəsi ilə əlaqədar olmaması terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə görə cinayət məsuliyyətini istisna etmir, deməli, eyni şərtlər xüsusi müsadirəyə də tətbiq edilməlidir, yəni müvafiq pul vəsaitləri, yaxud digər əmlak hər hansı konkret terrorizm hadisəsi ilə əlaqədar olmamış və ya sadalanan terror cinayətlərinin bilavasitə törədilməsində, yaxud buna cəhd göstərilməsində faktiki istifadə edilməmiş olsalar da, onlar barəsində xüsusi müsadirə tətbiq edilməlidir.

Mütəşəkkil dəstələri, yaxud cinayətkar təşkilatları maliyyələşdirmə dedikdə, pulların və ya digər əmlakın bu kimi dəstə və təşkilatların yaradılması, onların idarə olunması, fəaliyyətinin planlaşdırılması, təminat-təchizat edilməsi üçün verilməsi, toplanması, sərf edilməsi başa düşülür. Nəzərə alsaq ki, qüvvədə olan milli cinayət qanununda banditizm və cinayətkar təşkilatın yaradılması kimi əməllər kəsik tərkibli cinayətlər qismində təsbit edilmişdir (bəzi cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin olduqca yüksəkliyi səbəbilə, cinayət qanununda həmin cinayətin bitmə anı onun törədilməsinə cəhd mərhələsi ilə eyni ana qədər qısaldılır, bu zaman cinayətin

bitmiş cinayət hesab edilməsi üçün təqsirkar tərəfindən hər hansı əlavə davranışın sərgilənmiş olmasına, yaxud hər hansı ictimai təhlükəli nəticənin baş vermiş olmasına ehtiyac qalmır; banditizm və cinayətkar təşkilatın yaradılması kimi cinayətlərə münasibətdə bu, o deməkdir ki, məsələn, əgər təqsirkar tərəfindən sabit silahlı qrup yaratmaqda məqsəd ayrı-ayrı təşkilatlara və ya insanlara basqın etmək olarsa, bu qrup (banda) bir dəfə də olsun belə bir basqını reallıqda edib-etməməsindən asılı olmayaraq, banditizm cinayəti törədilmiş hesab ediləcəkdir), belə qənaətə gəlmək olar ki, mütəşəkkil dəstələri, yaxud cinayətkar təşkilatları maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş pul vasitələri və digər əmlak belə dəstə və təşkilatlar tərəfindən hər hansı başqa cinayətin törədilmiş olub-olmamasından asılı olmayaraq, xüsusi müsadirəyə məruz qalmalıdır.

Əmlakın dəyərinə görə xüsusi müsadirəsi. Təcrübədə elə hallara rast gəlinə bilər ki, cinayət qanununun müddəalarının tələbinə görə xüsusi müsadirəyə məruz qalmalı olan əmlak təqsirkar tərəfindən istifadə edilmiş, özgəninkiləşdirilmiş, məhv edilmiş, yararsız hala salınmış olsun və s. Göründüyü kimi, bu kimi hallarda müsadirə edilməli olan əmlakın dövlət nəfinə alınması, praktiki olaraq, mümkünsüzləşir. Odur ki, qanunverici təqsirkarların cinayət yolu ilə əldə etdikləri əmlakları, eləcə də, xüsusi müsadirə edilməli olan digər əmlakları (məsələn, terrorizmin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan əmlakı) istifadə etmək, özgəninkiləşdirməklə və s. bu kimi yollarla xüsusi müsadirəsən “xilas etmək” cəhdlərini önləmək və belə cəhdlərin nəticəsiz qalmasını təmin etmək üçün əmlakın dəyərinə görə xüsusi müsadirəsi institutunu nəzərdə tutmuşdur. Bu institutun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təqsirkarın yuxarıda qeyd edilmiş davranışları nəticəsində xüsusi müsadirəyə məruz qalmalı olan əmlakın dövlət nəfinə alınması mümkün olmadıqda, xüsusi müsadirə edilməli olan əmlakın dəyəri müəyyən edilir və bu dəyər həcmində xüsusi müsadirə məhkəmənin yekun qərarı ilə təqsirkarın digər əmlakına tətbiq edilir.

Xüsusi müsadirə institutu cinayət qurbanlarının

onlara qarşı törədilmiş kriminal fəaliyyət nəticəsində pozulmuş mülkiyyət hüququnun kifayət qədər səmərəli müdafiə vasitəsi kimi də çıxış edir. Belə ki, cinayət qanunun tələblərinə görə, xüsusi müsadirə institutu tətbiq edildikdə, müsadirə edilmiş əmlakdan, birinci növbədə, məhz cinayət qurbanlarına vurulmuş maddi ziyanın əvəzinin ödənilməsi üçün istifadə edilməli və yalnız bundan sonra, geridə xüsusi müsadirə edilmiş müəyyən digər əmlak qalarsa, həmin əmlak dövlət nəfinə alınmalıdır. Milli hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, cari cinayət qanununda yalnız cinayət nəticəsində qurbana çevrilmiş qanuni sahiblərə vurulmuş maddi ziyandan bəhs edilir, cinayət qurbanlarına vurulmuş fiziki və / və ya mənəvi zərərlərin əvəzinin müsadirə edilmiş əmlak hesabına ödənilməsindən isə bəhs olunmur. Fikirlərinə istinad edilən müəlliflərin yanaşmasına görə, belə yanaşma uğurlu deyildir və humanizm prinsipinin daha dürüst şəkildə realizəsi baxımından cinayət qurbanlarının qanuni mənafeələrinin təminatları bir az da irəli çəkilməli, təqsirkarın digər əmlakı olmadıqda, cinayət qurbanlarına vurulmuş bütün ziyan növlərinin məhz müsadirə edilmiş əmlakın hesabına ödənilməli olması haqqında müddəa cinayət qanununda yer almalıdır. Müəlliflər belə hesab edirlər ki, hər hansı əmlakın dövlət nəfinə alınması ilə cinayət qurbanlarının pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün istifadə edilməsi daha doğru yanaşmadır [2, s. 333].

Əmlak müsadirəsi institutunun Konstitusiyanın müddəalarına uyğun bir şəkildə həyata keçirilməsi məsələsinə gəlinə, qeyd edilməlidir ki, ötən zaman ərzində Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra qərarlarda bu məsələnin müxtəlif aspektlərinə dair hüquqi mövqelər bildirilmişdir.

Belə ki, Konstitusiya Məhkəməsinin “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 32-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin IV hissəsinə uyğunluğu haqqında 12 yanvar 1999-cu il tarixli Qərarında hələ o zaman qüvvədə olan 1960-cı il tarixli CM-in 32-ci maddəsinə münasibətdə bildirilmişdir ki, cinayət törətmiş şəxsin əmlakının tam şəkildə müsadirə edilməsi

cəzanın məqsədlərinə uyğun gəlmir, çünki əmlakın tam müsadirəsi təkcə cinayət törətmiş şəxsin deyil, onun ailə üzvlərinin də, özəlliklə, himayəsində olan uşaqların, ahıl valideynlərinin, həyat yoldaşının mülkiyyət hüquqlarına toxunur və onların hamısının maddi durumunu ağırlaşdırır.

Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 183.2-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 142.1, 383.1, 408.3-cü maddələri və Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 82.4-cü maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 24 fevral 2022-ci il tarixli Qərarında qeyd edilmişdir ki, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə aid olan və xüsusi müsadirə edilməli olması barədə qərar qəbul edilən əmlakın cinayət əməlinin törədilməsinin nəticəsində əldə edilmiş olması, yaxud xüsusi müsadirə edilməli olan əmlakın cinayət əməlinin törədilməsi nəticəsində əldə edilmiş əmlakdan gəlmiş gəlir olması, eləcə də, xüsusi müsadirə edilməli olan əmlakın cinayət aləti, yaxud cinayət törətməyə yardım etmiş hər hansı digər vasitə olması, həmçinin, xüsusi müsadirə edilməli olan əmlak bilavasitə cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin mülkiyyətində olmasa da, məhz onun törətdiyi cinayət əməli nəticəsində əldə edilmiş olması kimi hallar sübuta yetirilməlidir.

Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 183.2-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 142.1, 383.1, 408.3-cü maddələri və Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 82.4-cü maddəsi ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 24 fevral 2022-ci il tarixli Qərarında münasibət bildirilmiş daha bir hüquqi əhəmiyyətli məsələ cinayət mühakimə icraatına bu və ya digər formada cəlb edilməmiş olmasına rəğmən məhkəmənin hökmü ilə maraqlarına toxunulmuş şəxsin hüquqi statusu, özəlliklə, bu şəxsin məhkəməyə müraciət hüququ və bu problemin kontekstində belə bir şəxsin əmlakı qanunsuz və əsassız olaraq xüsusi müsadirəyə məruz qaldıqda, bu halın həmin şəxs tərəfindən mübahisələndirilməsi mexanizmləri ilə bağlıdır.

Belə ki, Konstitusiya məhkəməsinin hüquqi mövqeyi ondan ibarətdir ki, Konstitusiyanın 60-cı maddəsində təsbit edilmiş hüququn təminatı baxımından cinayət mühakimə icraatına hər hansı prosessual statusda cəlb edilməməsinə rəğmən, məhkəmənin hökmü ilə maraqlarına toxunulmuş şəxsin də həmin hökmü apellyasiya instansiyası məhkəməsində mübahisələndirmək hüququ mövcud olmalıdır.

Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “İ.Zeynalov və digərlərinin şikayətləri üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət Kollegiyasının 14 iyun 2022-ci il tarixli və R.Axundovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət Kollegiyasının 11 noyabr 2021-ci il tarixli qərarlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 20 fevral 2023-cü il tarixli Qərarında isə, bir daha vurğulanmışdır ki, əgər cinayət törətməmiş, yaxud cinayət törətmiş şəxsin əməllərinə görə maddi məsuliyyətin subyekti olmayan şəxsin əmlakı üzərinə əsassız həbs qoyularsa, bu, mülkiyyət hüququna mütənəşib və qanuni əsasları olmayan müdaxilə kimi qiymətləndirilə bilər, çünki belə hallar ədalət, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasında mütənəşiblik və qanunilik prinsiplərini, mülkiyyətin qanunla qorunmasına və məhkəmə müdafiəsinə dair təminatları pozmaqla, Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin I hissəsi, 29-cu maddəsinin II hissəsi və 60-cı maddəsinin I hissəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, cinayətin törədilməsindən əvvəlki dövrdə əldə olunmuş, yaxud cinayətin törədilməsindən sonra əldə edilmiş olsa da, cinayət nəticəsində əldə edilməmiş əmlak, istər bu əmlak cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə aid olsun, istərsə də üçüncü şəxsə məxsus olsun, xüsusi müsadirəyə məruz qala bilməz.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, xüsusi müsadirə institutunun Əsas Qanunun müddəalarına uyğun bir şəkildə tətbiq edilməsi işinin təmin olunmasında Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu ilə yanaşı, Ali Məhkəmənin Plenumu da səmərəli işlər görmüşdür. Belə ki, uzun illərdən sonra (yeni Plenum Qərarı qəbul edilənə qədər

Məhkəmə hökmü haqqında 27 dekabr 1996-cı ildə qəbul edilmiş Plenum Qərarı qüvvədə idi və həmin Qərar artıq nə cari qanunvericiliklə, nə də cari məhkəmə təcrübəsi ilə ayaqlaşa bilirdi), nəhayət, 24 dekabr 2021-ci il tarixində Ali Məhkəmə Məhkəmə hökmü haqqında Plenum Qərarı qəbul etmiş və həmin Qərarda hökm çıxarırlarkən xüsusi müsadirə məsələlərinin necə həll edilməli olmasına həsr edilmiş müstəqil bəndlər (76-84-cü bəndlər) nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, hesab edirik ki, cinayət mühakimə icraatında xüsusi müsadirənin tətbiqi kifayət qədər ciddi və mürəkkəb bir institut olduğuna görə, bu sahədə vahid məhkəmə təcrübəsinin tam formalaşdırılması və cavablandırılmalı olan daha geniş suallar dairəsinin əhatə edilməsi baxımından gələcəkdə Ali Məhkəmə tərəfindən Xüsusi müsadirənin tətbiqi təcrübəsi haqqında ayrıca bir Plenum Qərarının qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Fikrimizin arqumentasiyası üçün qeyd etmək istərdik ki, bəzi MDB ölkələrində xüsusi müsadirənin tətbiqi məsələlərinə dair ayrıca Plenum qərarlarının qəbul edilməsi təcrübəsi mövcuddur. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Ali Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən 14 iyun 2018-ci il tarixində Cinayət mühakimə icraatında əmlak müsadirəsinin tətbiqi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında, 17 sayılı Qərar qəbul edilmişdir; Belarusiya Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən 29 iyun 2023-cü il tarixində Məhkəmələr tərəfindən xüsusi müsadirənin (Belarusiya Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 46-1-ci maddəsi) tətbiqi haqqında, 1 sayılı Qərar qəbul edilmişdir və s. MDB ölkələrinin təcrübəsində mövcud olan, sırf əmlak müsadirəsinə həsr edilmiş Ali Məhkəmənin Plenum qərarları ilə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Məhkəmə hökmü haqqında qərarının 76-84-cü bəndlərini müqayisə etdikdə, aşkar görünür ki, cinayət mühakimə icraatında əmlak müsadirəsi məsələlərinə ayrıca Plenum Qərarı çərçivəsində baxıldıqda, daha çox sayda praktik əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə münasibət bildirmək və bununla da xüsusi müsadirə institutu ilə bağlı daha sabit və vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasını təmin etmək mümkün olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2019, 64 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / elmi red. F.Y. Səməndərov. 2 cildə. 1-ci cild. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 712
3. Оноколов Ю.П. Главная цель административных наказаний - превенция административных правонарушений и преступлений // Административное право и процес, 2014, № 8, с. 37-40.
4. Суворова Ю.В. Система, принципы и цели административных наказаний // Российская юстиция, 2012, № 12, с. 14-16.

CORRELATION OF INSTITUTIONS OF INVIOABILITY OF PROPERTY AND CONFISCATION OF PROPERTY

DAVUD DAVUDOV

*Docent of "Law" Department of National Aviation Academy,
Doctor of Philosophy in Law*

SUMMARY

According to the Constitution of the country, complete confiscation of property is not allowed. At the same time, in cases provided for by law, part of the property may be confiscated. In the presented study, the author considered individual cases that allow confiscation of property in accordance with national legislation.

MÜLKİYETİN DOKUNULMAZLIĞI VE MÜLKİYETİN ELİNİN KURUMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

DAVUD DAVUDOV

*Ulusal Havacılık Akademisi "Hukuk" Bölümü Doçenti,
Hukuk Felsefesi Doktoru*

ÖZET

Ülke Anayasasına göre mülkün tamamen müsadere edilmesine izin verilmiyor. Aynı zamanda kanunda öngörülen hallerde mülkün bir kısmına el konulabilir. Sunulan çalışmada yazar, ulusal mevzuata uygun olarak mülke el konulmasına izin veren bireysel vakaları değerlendirmiştir.

KİBERCİNAYƏTKARLIQ VƏ ONUNLA CİNAYƏT-HÜQUQİ MÜBARİZƏ

Açar sözlər: rəqəmsal, kompüter cinayətləri, süni intellekt, kibercinayətkarlıq, kiberdələduzluq, xaker hücumu, transmilli cinayət, internet şəbəkəsi, informasiya texnologiyaları

Keywords: digital, computer crimes, artificial intelligence, cybercrime, cyberfraud, hacker attack, transnational crime, Internet network, information technology

Anahtar kelimeler: dijital, bilgisayar suçları, yapay zeka, siber suçlar, siber dolandırıcılık, hacker saldırısı, ulusötesi suç, internet ağı, bilgi teknolojisi

Beynəlxalq Kriminologiya Cəmiyyətinin verdiyi məlumata görə, elm və texnologiyanın inkişafı sahəsində iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə transmilli cinayətlərin bir növü olan kibercinayətkarlığın səviyyəsi ildən-ilə artmaqda davam edir. Buna səbəb rəqəmsal texnologiyanın inkişafı ilə bağlı süni intellektin tətbiq olunmasıdır.

Süni intellekt insan davranışını və ya düşüncəsini təqlid edən və xüsusi problemləri həll etmək üçün öyrədilə bilən maşınla nümayiş etdirilən intellektdir. Süni intellekt maşın və dərin öyrənmə üsullarının birləşməsidir. Böyük miqdarda məlumatlardan istifadə edərək öyrədilmiş süni intellekt modelləri ağıllı qərarlar qəbul etməyə qadirdir. [1, s.18]

Bu gün rəqəmsal texnologiyanın inkişafı həyatımızı nə qədər asanlaşdırsa da, digər tərəfdən bir o qədər çətinləşdirir. Belə ki, son vaxtlar kiberdələduzluq ən geniş yayılmış cinayətlərdən biri hesab olunur. Əhalinin müəyyən bir qismi kibertəhlükəsizlik qaydalarını bilmədiyi və ya əməl etmədiyi üçün kiberdələduzların qurbanına çevrilir.

Kibercinayətkarlıq problemi bir dövlət sərhədləri ilə məhdudlaşmadığına və global xarakter daşdığına görə onunla mübarizə aparmaq üçün vahid beynəlxalq standartların

işlənib hazırlanması günün tələbidir.

Kiberdələduzluqla bağlı 2024-cü ildə mətbuatda və KİV-də verilən bir neçə rəsmi statistikaya nəzər salaq.

Azərbaycan Dövlət Televiziyasında 29.07.2024-cü il tarixli “Xəbərlər” proqramında göstərilir ki, DİN-in Kibercinayətlərlə Mübarizə Baş İdarəsi 4 nəfərdən ibarət kiberşəbəkəni müəyyən edərək ələ keçirib. Bu cinayətkar şəbəkənin üzvləri kiberdələduzluq yolu ilə 400 nəfərə yaxın insanın bank hesablarından yarım milyon manatdan çox pul vəsaitini ələ keçiriblər.

Azərbaycan Dövlət Televiziyasında 02.08.2024-cü il tarixli “Xəbərlər” proqramında qeyd edilir ki, universitetlərdən birində müəllim işləyən qadının bank kartından kibercinayət yolu ilə 52 min manat pul çıxarılıb.

“ARB” televiziya kanalının 29.09.2024-cü il tarixli “Xəbərlər” proqramında qeyd edilir ki, DİN-in kibercinayətkarlıqla Baş Mübarizə İdarəsi tərəfindən H. və S. adlı şəxslərin barəsində həbs qətimkan tədbiri həyata keçirilib. Onlar “farmoniya.com” saytı açib dələduzluq yolu ilə maliyyə piramidası yaradıblar. 18 mindən çox adam bu fırıldaqçıların toruna düşüb. Bu fırıldaqçılar əhalinin 700 min manatdan çox pulunu dələduzluq yolu ilə ələ keçirmişlər.

Digər bir maliyyə piramidasında əhalini

aldadaraq 5 milyon manatdan çox pul ələ keçirilib. Qrupun başçısı tutulub, digərlərinin axtarışı barədə əməliyyat tədbirləri davam edir. Bu cür misallar yüzlərlədir. Bəzi insanlar belə dələduzların qurbanı olur. Ona görə də bank hesablarını, bankomat kartlarının nömrəsini heç kimə vermək olmaz.

“Kibercinayətkarlıq haqqında Budapeşt Konvensiyası” 4 hissə və 48 maddədən ibarətdir. Bu konvensiya kibercinayətkarlıqla mübarizədə mühüm rol oynayır. Konvensiyanın 13-cü maddəsi kibercinayətlərə görə sanksiya və tədbirləri nəzərdə tutur [2].

Kibercinayətlər transmilli hesab olunduğu üçün onlarla mübarizədə Interpol və Europol kimi beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayır. Belə ki, bu təşkilatlar kibercinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlər arasında həm məlumat mübadiləsi aparır, həm də birgə əməliyyatlarda iştirak edir.

Bəzi alimlər “cinayətin kökünü kəsməyi” bir məqsəd kimi qarşıya qoyurlar. Bu, mümkün deyildir. E.Dürkheyn göstərir ki, cinayətkarlıq normal bir hadisədir. Çünki onsuz cəmiyyətin varlığı tamamilə mümkün deyil. Cinayətkarlıq zəruridir; o, hər bir sosial həyatın əsas şərtləri ilə sıx əlaqəli olmalıdır [3, s.15].

Beləliklə, həqiqət ondan ibarətdir ki, cinayətkarlıq problemini heç bir sosial-siyasi sistem həll edə bilməmişdir [4, s.131]. Çezere Bekkaria yazırdı ki, cinayətin qarşısını almaq cəzalandırmaqdan yaxşıdır [5, s.119].

Kibercinayətkarlıqda əsas məqsəd zəhmətsiz gəlir əldə etməkdir. Kibercinayətkarlıq digər cinayətlərdən onunla fərqlənir ki, bu cinayətləri törədənlər heç də savadsız, avara deyillər, onların çoxu yüksək intellektə malik olan, savadlı, “ağköynəkli”, “boynu qalstuklu” şəxslərdir. Kibercinayətləri törədən şəxslərin internet şəbəkəsi ilə işləmələri və kompüter bacarıqları mükəmməl olur [6, s.63-64].

Kibercinayətkarlığın tarixi nisbətən yenidir. Prof.Y.S.Romaşev qeyd edir ki, XX əsrin 80-90-cı illərinə qədər kompüter texnologiyasının istifadəsi ilə bağlı cinayətlərin payı çox da böyük olmamışdır. Lakin zəhmətsiz qazanc məqsədilə və əyləncə naminə kompüter şəbəkələrindən

qanunsuz istifadə, uşaq pornoqrafiyasının yayılması, kompüter və informasiya sistemlərinin dağıdılması təhlükəsi, habelə kompüter şəbəkəsindən dələduzluq məqsədilə istifadə olunması kompüter cinayətlərinin adi formalarından hesab olunur [7, s.253].

Dünyanın əksər ölkələrində kibercinayətkarlıqla mübarizə aparmaq üçün cinayət hüququnun müəyyən normalarına istinad edilir. Belə normalar hər bir ölkənin qanunvericiliyində kibercinayətlərin qarşısını almaq və bu cinayətləri törədən şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək məqsədi daşıyır.

Hüquq ədəbiyyatında kibercinayətə belə anlayış verilir: informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə törədilən təqsirli, ictimai-təhlükəli, cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulan əməl kibercinayət hesab olunur. İnternet şəbəkəsi və kompüterlər müasir cəmiyyətdə adi bir əşya kimi, cisim kimi qarşılanır. Lakin bu yüksək texnologiya cinayətin yeni növünün - kibercinayətkarlığın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, getdikcə insanlar gündən-günə inkişaf edən texnologiyadan daha çox asılı vəziyyətə düşürlər. Elə buna görə də deyə bilərik ki, kibercinayətkarlıq bu gün dünyada ən aktual mövzulardan biridir.

Kibercinayətkarlıq - kompüter sistemlərinə və ya digər informasiya texnologiyaları şəbəkələrinə, cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə və kibermaraqlarına əhəmiyyətli ziyanın vurulması ilə xarakterizə edilən hərəkət və hərəkətsizlikdən ibarət transmilli cinayət əməlidir [8,s.128]. İnformasiya texnologiyaları və internet vasitəsilə törədilən kibercinayətkarlıq latent cinayətkarlıqdır.

Kibercinayətlərin real həyatda törədilmə səbəbləri müxtəlif olsa da, bu sahədə tədqiqat aparan alimlərin fikirləri qismən də olsa üst-üstə düşür:

- kompüterdən əylənmək üçün istifadə edilməsi - bəzi gənclər və xakerlər internetdən və kompüterlərdən əyləncə kimi istifadə edirlər. Bu zaman başqa şəxslərin şəbəkələrinə müdaxilə edirlər. Öz istedadlarını göstərmək üçün başqalarının veb səhifələrini korlayır və viruslar göndərirlər. Əslində onların məqsədi

ziyan vurmaq olmasa da, ancaq hərəkətləri ilə təbii ki, başqalarına zərər yetirirlər.

- şöhrət hissi - rəqabət aparmaq, tez bir zamanda populyar olmaq və bunun nəticəsində müxtəlif nüfuzlu şirkətlərin mühafizəçisi ştatını əldə etmək və s. cinayət törətmək üçün səbəb ola bilər [8, s.131].

- pul qazanmaq istəyi - bu hal kibercinayətlərin başlaması üçün əsas səbəblərdən biridir. Respublikamızda kibercinayətlərin əsas törədilmə səbəbi məhz budur. Kiberdələduzlar və ya xakerlər vətəndaşların bank hesablarının və ya bankomat kartlarının nömrəsini ələ keçirməklə bu cinayəti törədirlər.

- emosiya (qəzəb) intiqam - bu elə bir emosional vəziyyətdir ki, burada pul qazanmaq yox, kin, qəzəb, hirs, sevgi intiqamı kimi məsələlər ön plana çıxır.

- cinsi impuls - belə qrupa daxil olanlar, əsasən, uşaq pornoqrafiyasını yayanlar və istifadə edən şəxslərdir. Uşaq pornoqrafiyasını yayan şəxslər kommersiya məqsədi də güdə bilərlər.

- siyasi və dini məqsədlər - belə şəxslər internetdən öz məqsədlərinə çatmaq üçün təbliğat vasitəsi kimi istifadə edirlər. Siyasi mənsubiyyətlər və dini inanclar bəzən kibercinayətlərin törədilməsinə səbəb olur.

Kibercinayətkarlığın mahiyyəti özünü informasiya texnologiyaları və internet şəbəkələri vasitəsi ilə törədilən aşağıdakı cinayətlərdə göstərir:

1. Məlumatların oğurlanması və sızdırılması - bu özünü şəxsi və ya kommersiya

məlumatlarının qanunsuz əldə edilməsi və ya yayılmasında göstərir.

2. Fırılacaqılıq və maliyyə dələduzluğu - bu ən geniş yayılmış kibercinayətlərin növlərindəndir. Belə hallar ən çox internet vasitəsi ilə bank hesablarına, bank kartlarına və digər maliyyə sistemlərinə hücumlarda özünü göstərir. Statistikaya əsasən, dünya üzrə böyük miqyaslı kiberhücumlar nəticəsində ölkələrə dəyən ümumi zərərin miqdarı yüksəkdir. Bu statistikaya əsasən, 2025-ci ildə proqnoz olunan zərərin həcmi 10,5 trilyon ABŞ dollarıdır, bu isə hər dəqiqədə 20 milyon ABŞ dolları həcmində zərər deməkdir [9, s.8].

3. Xaker hücumları - xakerlər kompüter texnologiyaları sahəsində yüksək səviyyədə biliyə malik olan və kompüter sistemlərində zəif cəhətləri tapmaq üçün kompüter başında saatlarla vaxt keçirən savadlı şəxslərdir. Xakerlər özləri də bir neçə kateqoriyaya bölünür:

- Piratlar- bunlar müəyyən texniki təcrübəyə malik qeyri-peşəkar şəxslərdir.

- Brauzerlər - digərlərinin kompüterlərinə, sistemlərinə və informasiya resurslarına qeyri-qanuni giriş əldə edə bilən orta səviyyəli texniki imkanlara malik olan şəxslərdir.

- Krekerlər - bunlar kibercinayətkarlıq sahəsində ən yüksək texniki imkanlara malik olan oğrular qrupudur. Böyük ziyan vuran ən müxtəlif cinayətləri məhz bu “krekerlər” həyata keçirirlər.

4. Şantaj və fişinq - bu növ cinayətlər aldatma yolu ilə internet istifadəçilərinin şəxsi məlumatlarını ələ keçirmək məqsədilə törədilir.

5. Zərərli proqramlar - bu sahədə kompüter virusları, troyanlar və fidyə proqramları vasitəsi ilə sistemlərə zərər yetirilməsi nəzərdə tutulur.

6. Uşaq istismarı və qeyri-qanuni məzmunlu məlumatların yayılması - burada qeyri-qanuni məzmunlu materialların internet vasitəsi ilə yayılmasından söhbət gedir.

7. Dövlət və hökumət sistemlərinə hücumlar - artıq 50 ildən artıqdır dünyanın bir çox sivil ölkələrində elektron hökumətlər və rəqəmsal dövlətlər fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası son illərdə rəqəmsal informasiya sahəsində əhəmiyyətli addımlar ataraq elektron hökumətdən rəqəmsal dövlətə keçid istiqamətində uğurlu nəticələr əldə edib. Bu transformasiya ölkənin iqtisadiyyatının rəqəmsallaşdırılması, vətəndaş məmnunluğunun artırılması və dövlət idarəçiliyinin yüksəldilməsi kimi mühüm məqsədlərə xidmət edir.

Rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiq edildiyi zamanda informasiya texnologiyalarından istifadə ilə əlaqədar insanların, dövlət və özəl qurumların, bir sözlə, hər kəsin kiber hücumlara məruz qalması təhlükəsi vardır. Məsələnin ciddiliyi həm də onunla əlaqəlidir ki, bir ölkənin ərazisində kibercinayətlərin törədilməsi üçün fiziki olaraq həmin ölkənin ərazisində olmağa

ehtiyac yoxdur [9, s.5].

Bütün dövlətlərdə kibertəhlükəsizlik kompüterlərin, serverlərin, elektron sistemlərin, mobil qurğuların, şəbəkələrin və məlumatların ziyanverici hücumlardan qorunması deməkdir. Bu, informasiya texnologiyaları təhlükəsizliyi hesab olunur. Bu təhlükəsizlik bir neçə kateqoriyaya bölünür:

- Şəbəkə təhlükəsizliyi;
- Proqram təhlükəsizliyi;
- İnformasiya təhlükəsizliyi;
- Əməliyyatların təhlükəsizliyi;
- Məlumat itkisinin qarşısının alınması;
- Müdaxiləni aşkar edən sistemlər və ya müdaxilənin qarşısını alan sistemlər;
- Eyniləşdirmə və girişin idarə olunması;
- Şifrələmə;
- Antivirus;
- Qəza hallarında bərpa və işin davamlılığı;
- Son istifadəçilərin maarifləndirilməsi [9, s.11].

Kibercinayətkarların məqsədlərindən asılı olaraq bir neçə tipləri mövcuddur. Belə ki, ilkin olaraq kiberdələduzları göstərə bilərik. Bunlar əsasən internet vasitəsilə şübhəli linklər göndərərək insanların şəxsi məlumatlarını və bank kartı məlumatlarını ələ keçirmək məqsədi güdür.

Hədə-qorxu ilə tələb edənlər ikinci tip kibercinayətkarlar hesab edilir. Bunlar insanların etibarını qazanaraq onlardan müəyyən məlumatları əldə edirlər və sonradan bu məlumatlardan pul, gəlir və yaxud müəyyən hərəkətlərin edilməsi üçün onları şantaj edirlər.

Ən geniş yayılmış tiplərdən biri də uşaq pornoqrafiyasını yayanlardır. Bu tipi yayanlar çox vaxt “dark web” vasitəsi ilə şəxsiyyətlərini gizlədirlər, pul qazanmaq üçün uşaq pornoqrafiyası materiallarını həm yayır, həm də satmaqla məşğul olurlar.

Xakerlər - şəxslərin kompüter və şəbəkələrini dağıdaraq ələ keçirmək üçün kompüter soxulcanlarından və viruslarından istifadə edirlər.

Kibercinayətkarların digər bir tipi də təbliğatçılardır. Onlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün internet şəbəkəsindən siyasi və ya dini təbliğatı həyata keçirmək üçün istifadə edirlər.

Kibercinayətkarların bir tipi də başqalarının şərəf və ləyaqətini alçaldılması ilə məşğul olan şəxslərdir. Bunlar əsasən başqa ölkələrdə yerləşir və sosial şəbəkələr vasitəsi ilə təhqirəmiz ifadələr işlədirlər.

Rəsmi statistikaya əsasən, deyə bilərik ki, respublikamızda kibercinayətkarlıq gündən-günə artan tendensiya ilə müşahidə olunur. Hal-hazırda kibercinayətkarlığa qarşı mübarizədə bir neçə metoddan istifadə olunur:

- Qanunvericilik və kibersiyasətlərin gücləndirilməsi metodu. Buna uyğun olaraq müvafiq qanunların qəbul edilməsi və cəza tədbirlərinin görülməsi;
- Ölkələrlə beynəlxalq əməkdaşlıq. Kibercinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarları izləmək üçün informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi;
- “Firewal” və antivirus proqramları kibertəhlükələrin qarşısının alınmasında və sistemlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- Məlumatların şifrələnməsi zamanı kibercinayətkarların məlumatları oğurlamaq imkanlarının qarşısının alınması;
- Təlim və məlumatlandırma metoduna görə, bütün işçilər kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi, həm də onların bu sahədə savadlandırılması;
- Güclü parol və autentifikasiya metodu vasitəsi ilə kibercinayətkarlığın qarşısının alınması;
- Monitoring və idarəetmə metodu təhlükəsizlik sistemlərinin və şəbəkələrin daimi monitoringinin keçirilməsi.

Qeyd olunan bu metodlar kibercinayətlərin qarşısının alınmasına, sayının azaldılmasına, eyni zamanda sistemlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Ölkəmiz bir çox beynəlxalq və regional müqavilələrə üzv olmuş və kibercinayətkarlıqla mübarizədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə daima çalışaraq buna nail olmağa səy göstərir. Kibercinayətkarlıqla mübarizədə ən çox 23 noyabr 2001-ci il tarixli Budapeşt konvensiyasının müddəalarına istinad olunur [10, s.3].

Kibercinayətkarlığa qarşı mübarizədə Azərbaycan Respublikası “MDB-nin iştirakçısı

olan dövlətlərin kompüter informasiya sahəsində cinayətlərə qarşı mübarizədə əməkdaşlığı haqqında” Sazişə də istinad edir.

Respublikamız kibercinayətkarlıqla mübarizədə həm İNTERPOL-la, həm də EUROPOL-un nəzdində olan Avropa Kibercinayət Mərkəzi ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Kibercinayətlərlə mübarizədə bir vasitə kimi beynəlxalq elmi konfransların, seminarların, konqres, simpozium və forumların da rolu böyükdür.

Kibercinayətkarlıqla mübarizə üzrə səlahiyyətli qurum qismində Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin fəaliyyəti daim təkmilləşdirilərək yüksək texnologiyalara dair xüsusi bilik və bacarıqlara yiyələnməyi tələb edir.

Qeyd olunmalıdır ki, kibercinayətlərin istintaqının aparılması, bu istiqamətdə baş verəcək təhdidlərin önlənməsi ilə bağlı DTX tərəfindən daima müvafiq tədbirlər görülür, cinayət işləri başlanılır. Belə neqativ təzahürlərə qarşı səmərəli mübarizə aparılır [11, s.156-157].

Kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsində Azərbaycan Respublikasının Rabitə və Yüksək

Texnologiyalar Nazirliyinin uğurlu fəaliyyətini də qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, kibercinayətkarlıqla mübarizədə yüksək rəqəmsal texnologiyalardan istifadə olunması və ölkələrlə beynəlxalq əməkdaşlığın aparılması böyük rol oynayır. Habelə, kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirmə və preventiv tədbirlərin görülməsi kibercinayətlərin qarşısının alınmasında mühüm bir vasitədir.

Kibertəhlükəsizliklə bağlı gündən-günə artan narahatlığı nəzərə alaraq “Kibercinayətkarlıq haqqında Qanunun qəbul edilməsi məqsəduyğundur.

Kibercinayətkarlığın tarixi ölkəmizdə yeni olsa da, lakin onun insanlara vurduğu ziyan milyon manatlarla hesablanır. Azərbaycan Respublikası CM-nin 30-cu fəslində nəzərdə tutulan 5 maddədən ibarət “Kibercinayətlər” artıq bəsit görünür. Kibercinayətkarlığa qarşı mübarizədə CM-nə daha sərt cəzalar nəzərdə tutan maddi və prosessual normaların qəbul edilməsinə artıq zəruri ehtiyac vardır [12, s.236].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İ.M. İsmayilov. Süni intellekt. Bakı, MAA, 2023, 233 s.
2. Kibercinayətlər haqqında Konvensiya. Budapeşt, 23 noyabr, 2001-ci il, 28 s.
3. Шур Э. Имя преступное общество. М., 1979
4. İ.M.Rəhimov. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, “Şərq-Qərb” nəş. 2024, 319 səh
5. Çezare Bekkaria. Cinayətlər və cəzalar haqqında. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2011, 131 s.
6. Ş.M.Kərimov. Azərbaycan Respublikasında Kibercinayətkarlıq fəaliyyəti və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri. “Hüquq elmləri və təhsil” jurnalı, Bakı 2024, №76, 62-70 s.
7. Ромашев Ю.С. Международное правоохранительное право. М. 2010. 253 с.
8. O.Məmmədov, E.Rzayev, N.Hüseynov. Daxili İşlər Orqanlarında xüsusi texnika və kibertəhlükəsizlik fəaliyyəti. “Bakı” nəş, 2023, 207 s.
9. Kibercinayətlərin istintaqına dair. Metodik vəsait. Bakı, 2022, 66 s.
10. Müstəqil Dövlətlər birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin kompüter informasiyası sahəsində cinayətlərə qarşı mübarizədə əməkdaşlığı haqqında” 01 iyul 2001-ci il tarixli Minsk Sazişi
11. S.T.Məcidli Kibercinayətlər. Bakı, 2019, 199 s.
12. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2023, 899 s.

CYBERCRIME AND ITS CRIMINAL-LEGAL FIGHT

KARIMOV SHOKHLET

*Associate Professor of the Department of MAA “Law”,
Doctor of Philosophy of Law*

ABDURAKHMANOV SHAIR

Senior Lecturer of the Department of MAA Law

SUMMARY

The article is dedicated to cybercrime and methods of criminal-legal struggle against it. It shows that cybercrimes cause significant harm to computer systems, information technology networks, societal information security, and cyber interests. The article also indicates that people create new technologies for beneficial purposes. However, in some cases, these technologies are also used for criminal objectives.

The article extensively uses the provisions of the Budapest Convention in combating cybercrime. At the same time, the role of international cooperation in preventing cybercrime is emphasized.

Additionally, the article discusses the importance of awareness-raising and preventive measures in preventing cybersecurity threats.

SİBER SUÇ VE CEZAİ HUKUKİ MÜCADELESİ

KERIMOV ŞÖHLET

*MAA “Hukuk” Bölümü Doçenti,
Hukuk Felsefesi Doktoru*

ABDURAHMANOV ŞAIR

MAA “Hukuk” Bölümünün Öğretim Görevlisi

ÖZET

Makalede siber suçlar ve ceza hukuku bağlamında bununla mücadele yöntemleri ele alınmaktadır. Makalede siber suçların bilgisayar sistemlerine, bilgi teknolojilerine, kamu güvenliğine ve siber çıkarlara önemli zararlar verdiği ortaya konuyor.

İnsanların yeni teknolojileri iyilik amacıyla yarattığı ancak bazı durumlarda bu teknolojilerin suç amaçlı kullanıldığı da belirtiliyor.

Makalede ayrıca siber suçlarla mücadelede Budapeşte Sözleşmesi’nden de kapsamlı bir şekilde yararlanılıyor. Aynı zamanda siber suçların önlenmesinde uluslararası iş birliğinin önemi vurgulanıyor.

Makalede ayrıca siber tehditleri önlemeye yönelik eğitim ve önleyici faaliyetler gibi tedbirler de ele alınıyor.

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ PRINSİPLƏRİNİN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİNİN KONSTITUSION-HÜQUQİ ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: bələdiyyə, özünüidarə, hüquq, prinsip, təsnifləşdirmə, meyar, tənzimətmə, qanuna uyğunluq.

Keywords: municipality, self-government, law, principle, classification, criterion, regulation, legality.

Anahtar kelimələr: belediye, özyönetim, hukuk, ilke, sınıflandırma, kriter, düzenleme, kanunilik.

Müasir siyasi-hüquqi doktrində hüququn prinsipləri müəyyən bir sistem təşkil edir və yerli özünüidarənin prinsipləri də həmin sistemin təzahürü kimi xarakterizə edilməlidir. Bu baxımdan hər hansı bir hadisənin prinsiplərinin sistemdən kənar tədqiq olunması elmi idrak prosesində məhdud mülahizələrə səbəb olur. Odur ki, yerli özünüidarənin prinsipləri hüququn prinsipləri sisteminin tərkib elementi kimi xarakterizə edilməlidir.

Hüquqi kontekstdə yerli özünüidarə sisteminin prinsiplərini müxtəlif meyarlar əsasında təsnifləşdirmək olar:

I. Azərbaycan Respublikasının və digər demokratik dövlətlərin konstitusiyaları üçün xarakterik olan prinsiplər:

1) mənəvi-hüquqi prinsiplər: ədalətlik, azadlıq, bərabərlik, təhlükəsizlik, aşkarlıq, humanizm, tolerantlıq, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin sosial müdafiəsi, şəxsi və ictimai maraqların uzlaşması, hüquq münasibətləri subyektlərinin sosial faydalı fəallığının həvəsləndirilməsi;

2) siyasi-hüquqi prinsiplər: xalq hakimiyyəti, özünüidarə, dövlət hakimiyyətinin xalq qarşısında məsuliyyəti, siyasi plüralizm, hakimiyyətlər bölgüsü, ideoloji plüralizm, milli və beynəlxalq maraqların uzlaşması, yerli və mərkəzi maraqların uzlaşması;

3) iqtisadi-hüquqi prinsiplər: sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı, mülkiyyət formalarının bərabərliyi, sahibkarlıq azadlığı, inhisarçılığın yolverilməzliyi, azad və təhlükəsiz əməyin təmin olunması və s.;

4) ekoloji-hüquqi prinsiplər: ətraf mühitin mühafizəsi, təbii resurslardan səmərəli istifadə və s. [3; 9].

II. Hüquqi prinsiplərin iyerarxiyasına görə yerli özünüidarənin prinsiplərini aşağıdakı qruplara bölmək olar: ümumi hüquqi prinsiplər; beynəlxalq hüquqi prinsiplər; hüquq ailələri üçün xarakterik olan prinsiplər və milli hüquq sisteminin prinsipləri.

Ümumi hüquqi prinsiplər ümumbəşəri xarakterə malik olan və adətən hüquqi doktrində öz ifadəsini tapan, bütün hüquq hadisələri tərəfindən rəhbər ideyalar kimi qəbul olunan prinsiplərdir (məsələn: azadlıq, ədalətlik, bərabərlik, humanistlik).

Beynəlxalq hüquqi prinsiplər mütərəqqi düşüncəli beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən, universal və regional beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapan və ratifikasiya etmiş dövlətlər üçün ümumməcburi xarakterə malik olan prinsiplərdir. Yerli özünüidarə sisteminin prinsipləri kontekstində insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilələrin xüsusi rolunu göstərmək olar (Mülki və siyasi

hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq pakt (1966), İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası (1950), Beynəlxalq Əmək Təşkilatının əməyin mühafizəsi ilə bağlı qəbul etdiyi konvensiyaları və s.) [5; 6].

Beynəlxalq hüquqi prinsipləri müəyyən edən və bilavasitə yerli özünüidarə sistemini tənzimləyən beynəlxalq sənəd kimi Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyası xüsusi rola malikdir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən 2001-ci ildə ratifikasiya olunan Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasında yerli özünüidarənin prinsiplərini təsbit edən xüsusi maddə yoxdur. Lakin bu beynəlxalq müqavilənin əsas müddələrinin interpretasiyası əsasında biz yerli özünüidarənin aşağıdakı prinsiplərini göstərə bilərik: yerli özünüidarə orqanlarının seçkili olması və müxtəlif formalarda həyata keçirilməsi; yerli özünüidarə orqanlarının real səlahiyyətlərə malik olması və ərazi hədudlarının qorunması; inzibati strukturların və vasitələrin yerli özünüidarə orqanlarının vəzifələrinə uyğun olması; bu orqanların fəaliyyətinə inzibati nəzarət; yerli özünüidarə orqanlarının iqtisadi və maliyyə müstəqilliyi; yerli özünüidarə orqanlarının birləşmə hüququ, məhkəmə müdafiəsi və s.

Hüquqi prinsiplərin iyerarxiyasına görə beynəlxalq hüquqi prinsiplərdən sonra hüquq ailələri üçün xarakterik olan prinsiplər göstərilir. Müasir hüquq coğrafiyasında ən geniş yayılan hüquq ailələrinə ingilis-amerikan və roman-german (qitə Avropası) ailəsi aiddir [10]. Bu hüquq ailələrində hüququn ümumi prinsipləri, o cümlədən yerli özünüidarə prinsipləri də fərqləndirilir. Belə ki, ingilis-amerikan sisteminə daxil olan ölkələrdə (İngiltərə, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və s.) yerli özünüidarə aşağıdakı prinsiplər əsasında təşkil olunur:

- ümumdövlət və federasiya subyektlərinin mərkəzi hakimiyyət orqanları istisna olmaqla, bütün aşağı səviyyə (məs. qraflıqlarda, dairələrdə, taunşiplərdə və s.) inzibati-ərazi vahidlərində yerli özünüidarə sisteminin təşkili; yerli özünüidarə sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə müstəqilliyi. Burada yerli özünüidarə orqanları qanunun, adətin və təşəkkül tapmış təcrübənin hədudları daxilində

mərkəzi dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olmayan məsələləri müstəqil həll edirlər. Onların fəaliyyətinə mərkəzin nəzarəti maliyyə təftişləri, nazirlik yoxlamaları və məhkəmə nəzarəti yolu ilə həyata keçirilir.

- yerli hakimiyyətin əsas etibarı ilə yerli əhali tərəfindən seçilən orqanlar və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilməsi;

- yuxarı yerli özünüidarə orqanları ilə aşağı yerli özünüidarə orqanları arasında tabeçiliyin qəbul edilməməsi prinsipi;

- mərkəzi hökumət və bələdiyyələr arasında yaranan münasibətlərin “inter vires” prinsipi əsasında həyata keçirilməsi. Bu prinsipə əsasən bələdiyyə orqanları qanunla birbaşa icazə verilən bütün işləri görə bilərlər [6, s. 458].

Yerli özünüidarənin Avropa (qitə) sistemi daha çox Avropa ölkələri (Fransa, İtaliya, Polşa, Türkiyə və s.) üçün xarakterikdir. Bu sistem yerli orqanların seçkili və təyinatlı xarakterə malik olması prinsipinə əsaslanır. Belə ki, bu ölkələrdə inzibati ərazi vahidlərində həm yerli dövlət idarəçiliyi, həm də yerli özünüidarə orqanları təşkil edilir. Yerli dövlət idarəçiliyini mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin olunan dövlət məmurları, yerli özünüidarəni isə yerli əhali tərəfindən seçilən bələdiyyələr həyata keçirirlər.

Avropa (qitə) sistemi yerli özünüidarənin təşkilində əsasən “təbii” və “süni” inzibati ərazi vahidlərinin fərqləndirilməsi prinsipinə əsaslanır. “Təbii” vahidlərə müxtəlif növ yaşayış məntəqələri, kəndlər və şəhərlər aiddir. Adətən, orada insanlar su mənbəyi ətrafında birgəyaşayış üçün tarixən və “təbii olaraq” qruplaşmışlar. Onlar idarəetmə üçün müxtəlif şəxsləri-başçıları və ya ağsaqqalları seçir və özlərinin kollegial idarəetmə orqanlarını – yığıncaqlarını və ya şuralarını yaradırlar. Bu forma müasir hüquqda icma (kommuna) özünüidarəetməsi adını almışdır. Dövlət orqanlarının aktları ilə ölkə ərazisinin rayonlaşdırılması “süni” inzibati-ərazi vahidlərinin-quberniyaların, vilayətlərin, rayonların və s. meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə Avropa sisteminə daxil olan ölkələrdə “təbii” inzibati ərazi vahidlərində yerli özünüidarə, “süni” ərazi vahidlərində

isə yerli dövlət idarəçiliyi təşkil edilir. Yerli özünüidarənin Avropa (qitə) modelinə daxil olan ölkələrdə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən yerlərə təyin olunan ümumi səlahiyyətli dövlət orqanları qanunla müəyyən edilmiş qaydada yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edirlər [5, s.400-402].

Müəyyən hallarda hüquq ədəbiyyatlarında yerli özünüidarənin İngilis-amerikan və Avropa (qitə) sisteminin elementlərini ehtiva edən qarışıq sistem haqqında fikirlərə də rast gəlmək olur. Buna misal kimi Almaniya Federativ Respublikası göstərilir. Almaniyanın dövlət hüquq doktrinası yerli özünüidarəetməni yerlərdə müəyyən dövlət vəzifələrinin bir hissəsini həyata keçirən hüquqi şəxs kimi qəbul edir [7]. Burada yerli özünüidarə aşağıdakı prinsiplər üzrə təşkil olunur:

1. Dairə ərazi vahidi istisna olmaqla, digər ərazi vahidlərində seçkili yerli özünüidarə orqanlarının təşkili;

2. Yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətində qanunçuluğun təmin edilməsi;

3. Yerli özünüidarə orqanları tərəfindən qanun əsasında və öz məsuliyyəti daxilində yerli əhəmiyyətli bütün məsələlərin sərbəst həll edilməsi prinsipi;

4. Federasiya subyektinin mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən dairə başçılarının təyin edilməsi və onlar tərəfindən inzibati-ərazi vahidlərində həm federasiyanın, həm də torpaqların qanunlarına və hökumət aktlarına riayət edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi.

Milli hüquq sistemi daxilində hüququn ümumi prinsipləri, sahələrarası prinsiplər və sahəvi prinsiplər fərqləndirilir.

Hüququn ümumi prinsipləri yerli özünüidarə sistemi də daxil olmaqla bütün hüquq sahələri və hüquq hadisələri üçün başlanğıc və rəhbər ideyaları müəyyən edir. Hüququn ümumi prinsipləri kontekstində yerli özünüidarə sisteminin aşağıdakı prinsiplərini qeyd edə bilərik:

1. Yerli özünüidarənin ümumiləşdirici və integrativ prinsipi demokratizmdir. Xalq hakimiyyəti mənasını verən demokratizm prinsipi yerli özünüidarə orqanları tərəfindən xalqın mənafeələrinin təmsil edilməsi, demokratik

və şəffaf seçki sistemi, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi, hər bir vətəndaşın bələdiyyə orqanlarında qulluq etmək hüququnun təmin olunmasında ifadə olunur.

2. Yerli özünüidarə sisteminin digər başlanğıc və rəhbər ideyası qanunçuluq prinsipidir. Yerli özünüidarə sisteminin fəaliyyətində qanunçuluq prinsipi 3 formada ifadə olunur. Birinci, yerli özünüidarə orqanları da daxil olmaqla hüququn bütün subyektləri tərəfindən qanun və qanun qüvvəli aktlara əməl edilməsi. İkincisi, bələdiyyə orqanları normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilər və bu zaman bələdiyyələrin normayaratma fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, dövlət başçısının fərmanlarına və hökumətin qərarlarına uyğun olmalıdır. Üçüncüsü, yerli özünüidarə orqanları öz səlahiyyətləri və ərazisi daxilində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının mühafizəsinə öz töhfəsini verməlidir.

3. Yerli özünüidarənin fəaliyyətində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı prinsipi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının şəxsi, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hüquq və azadlıqlarının təminatında bələdiyyələrin də üzərinə müvafiq vəzifələr düşür. Hər bir Azərbaycan vətəndaşının həm bilavasitə, həm də nümayəndələri vasitəsilə bələdiyyələrin fəaliyyətində iştirak etmək, bələdiyyə orqanlarına seçmək və seçilmək, onların vəzifəli şəxslərinə müraciət etmək hüquqları vardır. Bələdiyyə orqanları insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına daim əməl etməli, onları mühafizə və müdafiə etməlidir.

4. Müasir dövrdə yerli özünüidarə sistemi də daxil olmaqla istənilən demokratik idarəçiliyin ən mühüm elementlərindən biri aşkarlıq prinsipidir. Yerli özünüidarənin həyata keçirilməsində aşkarlıq prinsipi əhaliyə bələdiyyələrin işi ilə tanış olmaq və onların fəaliyyətinə ictimai nəzarəti həyata keçirmək imkanı yaradır. Bələdiyyə üzvünün statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktına müvafiq olaraq bələdiyyə üzvləri seçicilərlə mütəmadi olaraq əlaqə saxlamalı, görüşlər keçirməli, onların müraciətlərinə baxmalıdır.

Milli hüquq sisteminin ikinci qrup prinsiplərinə sahələrarası, yəni iki və daha çox hüquq sahələri üçün xarakterik olan prinsiplər aiddir. Yerli özünüidarə sistemi də daxil olmaqla hüququn sahələrarası prinsipləri əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz hüquqi ifadəsini tapır. Bu cür deklarativ normalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları formasında ifadə olunur. Məsələn, mülkiyyət hüququ, əmək hüququ, sosial təminat hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, mədəniyyət hüququ, təhsil hüququ və s. (1).

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə sisteminin təşkili və fəaliyyəti sahəsində həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olan başlanğıc və rəhbər ideyalar kimi bələdiyyə hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsiplərini göstərmək olar. Bu prinsipləri iyerarxiya şəklində qursaq həmin sistemin əvvəlini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Yerli özünüidarə” adlı dördüncü bölməsində ifadə olunan konstitusiya normaları təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının dördüncü bölməsində yerli özünüidarənin təşkili prinsipləri adlı xüsusi maddə yoxdur və Konstitusiyamızın bu cür təcrübəsini daha düzgün hesab edirik. Belə ki, əsas qanunun “Bələdiyyələr” adlı doqquzuncu fəslində təsbit olunan normaları yerli özünüidarənin sahəvi prinsipləri adlandırmaq olar. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında birbaşa və yaxud məcazi formada hüquqi ifadəsini tapan bələdiyyə hüququnun aşağıdakı sahəvi prinsiplərini göstərmək olar: bələdiyyələrin seçkilər əsasında yaradılması; yerli özünüidarənin müxtəlif təşkilati hüquqi formalarda həyata keçirilməsi; bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin əsas istiqamətlərinin konstitusiya səviyyəsində müəyyən edilməsi; bələdiyyələrinin müstəqilliyinin təminatı və bələdiyyələrin məsuliyyəti.

Beləliklə, yerli özünüidarənin prinsiplərinin yuxarıda göstərilən meyarlar üzrə fərqləndirilməsi bələdiyyələrin yaradılması və fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan münasibətlərin tənzimlənməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Prinsipin təmin edilməsi öz ifadəsini fəaliyyətin bu və ya digər sahəsinin tənzimlənməsində qanunçuluğun tələblərinin yerinə yetirilməsində tapır. Ölkədə yerli özünüidarənin təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məsələsi bu sahədə həyata keçirilən təşkilati, hüquqi və iqtisadi tədbirlərin, hər şeydən əvvəl, qanunçuluq prinsipinin tələbinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi qaydasında həll edilir.

sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilələrin xüsusi rolunu göstərmək olar (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq pakt (1966), İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası (1950), Beynəlxalq Əmək Təşkilatının əməyin mühafizəsi ilə bağlı qəbul etdiyi konvensiyaları və s.) [5; 6].

Beynəlxalq hüquqi prinsipləri müəyyən edən və bilavasitə yerli özünüidarə sistemini tənzimləyən beynəlxalq sənəd kimi Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyası xüsusi rola malikdir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən 2001-ci ildə ratifikasiya olunan Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyasında yerli özünüidarənin prinsiplərini təsbit edən xüsusi maddə yoxdur. Lakin bu beynəlxalq müqavilənin əsas müddəalarının interpretasiyası əsasında biz yerli özünüidarənin aşağıdakı prinsiplərini göstərə bilərik: yerli özünüidarə orqanlarının seçkili olması və müxtəlif formalarda həyata keçirilməsi; yerli özünüidarə orqanlarının real səlahiyyətlərə malik olması və ərazi həddudlarının qorunması; inzibati strukturların və vasitələrin yerli özünüidarə orqanlarının vəzifələrinə uyğun olması; bu orqanların fəaliyyətinə inzibati nəzarət; yerli özünüidarə orqanlarının iqtisadi və maliyyə müstəqilliyi; yerli özünüidarə orqanlarının birləşmə hüququ, məhkəmə müdafiəsi və s.

Hüquqi prinsiplərin iyerarxiyasına görə beynəlxalq hüquqi prinsiplərdən sonra hüquq ailələri üçün xarakterik olan prinsiplər göstərilir. Müasir hüquq coğrafiyasında ən geniş yayılan hüquq ailələrinə ingilis-amerikan və roman-german (qitə Avropası) ailəsi aiddir [10]. Bu hüquq ailələrində hüququn ümumi prinsipləri, o cümlədən yerli özünüidarə prinsipləri də

fərqləndirilir. Belə ki, ingilis-amerikan sistemində daxil olan ölkələrdə (İngiltərə, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və s.) yerli özünüidarə aşağıdakı prinsiplər əsasında təşkil olunur:

- ümumdövlət və federasiya subyektlərinin mərkəzi hakimiyyət orqanları istisna olmaqla, bütün aşağı səviyyə (məs. qraflıqlarda, dairələrdə, taunşiplərdə və s.) inzibati-ərazi vahidlərində yerli özünüidarə sisteminin təşkili; yerli özünüidarə sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə müstəqilliyi. Burada yerli özünüidarə orqanları qanunun, adətən və təşəkkül tapmış təcrübənin hüdudları daxilində mərkəzi dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olmayan məsələləri müstəqil həll edirlər. Onların fəaliyyətinə mərkəzin nəzarəti maliyyə təftişləri, nazirlik yoxlamaları və məhkəmə nəzarəti yolu ilə həyata keçirilir.

- yerli hakimiyyətin əsas etibarı ilə yerli əhali tərəfindən seçilən orqanlar və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilməsi;

- yuxarı yerli özünüidarə orqanları ilə aşağı yerli özünüidarə orqanları arasında tabeçiliyin qəbul edilməməsi prinsipi;

- mərkəzi hökumət və bələdiyyələr arasında yaranan münasibətlərin “inter vires” prinsipinə əsasən həyata keçirilməsi. Bu prinsipə əsasən bələdiyyə orqanları qanunla birbaşa icazə verilən bütün işləri görə bilirlər [6, s. 458].

Yerli özünüidarənin Avropa (qitə) sistemi daha çox Avropa ölkələri (Fransa, İtaliya, Polşa, Türkiyə və s.) üçün xarakterikdir. Bu sistem yerli orqanların seçkili və təyinatlı xarakterə malik olması prinsipinə əsaslanır. Belə ki, bu ölkələrdə inzibati ərazi vahidlərində həm yerli dövlət idarəçiliyi, həm də yerli özünüidarə orqanları təşkil edilir. Yerli dövlət idarəçiliyini mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin olunan dövlət məmurları, yerli özünüidarəni isə yerli əhali tərəfindən seçilən bələdiyyələr həyata keçirirlər.

Avropa (qitə) sistemi yerli özünüidarənin təşkilində əsasən “təbii” və “süni” inzibati ərazi vahidlərinin fərqləndirilməsi prinsipinə əsaslanır. “Təbii” vahidlərə müxtəlif növ yaşayış məntəqələri, kəndlər və şəhərlər aiddir. Adətən, orada insanlar su mənbəyi ətrafında birgəyaşayış üçün tarixən və “təbii olaraq” qruplaşmışlar.

Onlar idarəetmə üçün müxtəlif şəxsləri-başçıları və ya ağsaqqalları seçir və özlərinin kollegial idarəetmə orqanlarını – yığıncaqlarını və ya şuralarını yaradırlar. Bu forma müasir hüquqda icma (kommuna) özünüidarəetməsi adını almışdır. Dövlət orqanlarının aktları ilə ölkə ərazisinin rayonlaşdırılması “süni” inzibati-ərazi vahidlərinin-quberniyaların, vilayətlərin, rayonların və s. meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə Avropa sistemində daxil olan ölkələrdə “təbii” inzibati ərazi vahidlərində yerli özünüidarə, “süni” ərazi vahidlərində isə yerli dövlət idarəçiliyi təşkil edilir. Yerli özünüidarənin Avropa (qitə) modelinə daxil olan ölkələrdə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən yerlərə təyin olunan ümumi səlahiyyətli dövlət orqanları qanunla müəyyən edilmiş qaydada yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edirlər [5, s.400-402].

Müəyyən hallarda hüquq ədəbiyyatlarında yerli özünüidarənin İngilis-amerikan və Avropa (qitə) sisteminin elementlərini ehtiva edən qarışıq sistem haqqında fikirlərə də rast gəlmək olur. Buna misal kimi Almaniya Federativ Respublikası göstərilir. Almaniyanın dövlət hüquq doktrinası yerli özünüidarəetməni yerlərdə müəyyən dövlət vəzifələrinin bir hissəsini həyata keçirən hüquqi şəxs kimi qəbul edir [7]. Burada yerli özünüidarə aşağıdakı prinsiplər üzrə təşkil olunur:

1. Dairə ərazi vahidi istisna olmaqla, digər ərazi vahidlərində seçkili yerli özünüidarə orqanlarının təşkili;

2. Yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətində qanunçuluğun təmin edilməsi;

3. Yerli özünüidarə orqanları tərəfindən qanun əsasında və öz məsuliyyəti daxilində yerli əhəmiyyətli bütün məsələlərin sərbəst həll edilməsi prinsipi;

4. Federasiya subyektinin mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən dairə başçılarının təyin edilməsi və onlar tərəfindən inzibati-ərazi vahidlərində həm federasiyanın, həm də torpaqların qanunlarına və hökumət aktlarına riayət edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi.

Milli hüquq sistemi daxilində hüququn ümumi prinsipləri, sahələrarası prinsiplər və sahəvi prinsiplər fərqləndirilir.

Hüququn ümumi prinsipləri yerli özünüidarə sistemi də daxil olmaqla bütün hüquq sahələri və hüquq hadisələri üçün başlanğıc və rəhbər ideyaları müəyyən edir. Hüququn ümumi prinsipləri kontekstində yerli özünüidarə sisteminin aşağıdakı prinsiplərini qeyd edə bilərik:

1. Yerli özünüidarənin ümumiləşdirici və integrativ prinsipi demokratizmdir. Xalq hakimiyyəti mənasını verən demokratizm prinsipi yerli özünüidarə orqanları tərəfindən xalqın mənafeələrinin təmsil edilməsi, demokratik və şəffaf seçki sistemi, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi, hər bir vətəndaşın bələdiyyə orqanlarında qulluq etmək hüququnun təmin olunmasında ifadə olunur.

2. Yerli özünüidarə sisteminin digər başlanğıc və rəhbər ideyası qanunçuluq prinsipidir. Yerli özünüidarə sisteminin fəaliyyətində qanunçuluq prinsipi 3 formada ifadə olunur. Birinci, yerli özünüidarə orqanları da daxil olmaqla hüququn bütün subyektləri tərəfindən qanun və qanun qüvvəli aktlara əməl edilməsi. İkincisi, bələdiyyə orqanları normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilər və bu zaman bələdiyyələrin normayaratma fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, dövlət başçısının fərmanlarına və hökumətin qərarlarına uyğun olmalıdır. Üçüncüsü, yerli özünüidarə orqanları öz səlahiyyətləri və ərazisi daxilində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının mühafizəsinə öz töhfəsini verməlidir.

3. Yerli özünüidarənin fəaliyyətində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı prinsipi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının şəxsi, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hüquq və azadlıqlarının təminatında bələdiyyələrin də üzərinə müvafiq vəzifələr düşür. Hər bir Azərbaycan vətəndaşının həm bilavasitə, həm də nümayəndələri vasitəsilə bələdiyyələrin fəaliyyətində iştirak etmək, bələdiyyə orqanlarına seçmək və seçilmək, onların vəzifəli şəxslərinə müraciət etmək hüquqları vardır. Bələdiyyə orqanları insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına daim əməl etməli, onları mühafizə və müdafiə etməlidir.

4. Müasir dövrdə yerli özünüidarə sistemi də daxil olmaqla istənilən demokratik idarəçiliyin ən mühüm elementlərindən biri aşkarlıq prinsipidir. Yerli özünüidarənin həyata keçirilməsində aşkarlıq prinsipi əhaliyə bələdiyyələrin işi ilə tanış olmaq və onların fəaliyyətinə ictimai nəzarəti həyata keçirmək imkanı yaradır. Bələdiyyə üzvünün statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktına müvafiq olaraq bələdiyyə üzvləri seçicilərlə mütəmadi olaraq əlaqə saxlamalı, görüşlər keçirməli, onların müraciətlərinə baxmalıdır.

Milli hüquq sisteminin ikinci qrup prinsiplərinə sahələrarası, yəni iki və daha çox hüquq sahələri üçün xarakterik olan prinsiplər aiddir. Yerli özünüidarə sistemi də daxil olmaqla hüququn sahələrarası prinsipləri əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz hüquqi ifadəsini tapır. Bu cür deklarativ normalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları formasında ifadə olunur. Məsələn, mülkiyyət hüququ, əmək hüququ, sosial təminat hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, mədəniyyət hüququ, təhsil hüququ və s (1).

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə sisteminin təşkili və fəaliyyəti sahəsində həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olan başlanğıc və rəhbər ideyalar kimi bələdiyyə hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsiplərini göstərmək olar. Bu prinsipləri iyerarxiya şəklində qursaq həmin sistemin əvvəlini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Yerli özünüidarə” adlı dördüncü bölməsində ifadə olunan konstitusiya normaları təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının dördüncü bölməsində yerli özünüidarənin təşkili prinsipləri adlı xüsusi maddə yoxdur və Konstitusiyamızın bu cür təcrübəsini daha düzgün hesab edirik. Belə ki, əsas qanunun “Bələdiyyələr” adlı doqquzuncu fəslində təsbit olunan normaları yerli özünüidarənin sahəvi prinsipləri adlandırmaq olar. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında birbaşa və yaxud məcazi formada hüquqi ifadəsini tapan bələdiyyə hüququnun aşağıdakı sahəvi prinsiplərini göstərmək olar: bələdiyyələrin

seçkilər əsasında yaradılması; yerli özünüidarənin müxtəlif təşkilatı hüquqi formalarda həyata keçirilməsi; bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin əsas istiqamətlərinin konstitusiya səviyyəsində müəyyən edilməsi; bələdiyyələrinin müstəqilliyinin təminatı və bələdiyyələrin məsuliyyəti.

Beləliklə, yerli özünüidarənin prinsiplərinin yuxarıda göstərilən meyarlar üzrə fərqləndirilməsi bələdiyyələrin yaradılması və fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan münasibətlərin tənzimlənməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Prinsipin təmin edilməsi öz ifadəsini fəaliyyətin bu və ya digər sahəsinin tənzimlənməsində qanunçuluğun tələblərinin yerinə yetirilməsində tapır. Ölkədə yerli özünüidarənin təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məsələsi bu sahədə həyata keçirilən təşkilatı, hüquqi və iqtisadi tədbirlərin, hər şeydən əvvəl, qanunçuluq prinsipinin tələbinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi qaydasında həll edilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. www.e-qanun.az/framework/897
 2. Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyası - <https://rm.coe.int/the-congress-booklet-european-charter-of-local-self-government-azerbai/168098bc39>
 3. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 632 s.
 4. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2004, 451 s.
 5. Çirkin.V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ (rus dilindən tərcümə) Bakı: Digesta, 2000, 722 s.
 6. Xarici dövlətlərin konstitusiyası. Bakı: Qanun № 2-3. 1994, 268 s.
 7. Ковешников Е.М.Муниципальное право: Москва: ИНФРА-М, 2001. - 272 с.
 8. Классификация принципов местного самоуправления Е.Б.Султанов <https://core.ac.uk/download/pdf/197370074.pdf>
 9. Козлова Е.У., Кутафин О.Е. Конституционное право Российской Федерации: Учебник, М.: Юрист, 1995, 480 с.
 10. Конституции зарубежных государств. Учеб.пособие. 7-е изд.перераб.и доп. М.: Волтерс Клувер, 2010, 656 с.
 11. Конституционное право: Учебник/Отв. ред. Лазарев В.В., М.: Юрист, 1999, 592 с.
 12. Новые Конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов. Вып.2., М.: Манускрипт, Юрайт, 1998, 672
- Волтерс Клувер, 2010, 656 с.

CONSTITUTIONAL AND LEGAL CONDITIONS OF CLASSIFICATION OF PRINCIPLES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

SAHIL HUSEYNOV

*National Aviation Academy Head of the “Law” department,
PhD in Law*

SUMMARY

The article is devoted to the issues of legal justification of the classification of the principles of organization and implementation of local self-government. Based on the fundamental provisions of the legal theory, the criteria of constitutional-legal nature and legal hierarchy were used to differentiate the principles of the local self-government system. According to the author, compliance with the principle of self-management is confirmed by the legality of regulatory activity. Differentiation of principles allows to assess the state of organization of local self-government, as well as the compliance of organizational, legal and economic measures implemented in the municipal sector with the requirement of the principle of legality.

YEREL ÖZYÖNET İLKELERİNİN SINIFLANDIRILMASINA İLİŞKİN ANAYASA VE YASAL KOŞULLAR

SAHİL HÜSEYNOV

*Ulusal Havacılık Akademisinin “Hukuk” daire başkanı,
hukuk doktorası*

ÖZET

Makale, yerel özyönetim örgütlenmesi ve uygulanması ilkelerinin sınıflandırılmasının yasal gerekçesi konularına ayrılmıştır. Hukuk teorisinin temel hükümlerine dayanarak, yerel özyönetim sisteminin ilkelerini ayırt etmek için anayasal-yasal nitelik ve hukuk hiyerarşisi kriterleri kullanıldı. Yazara göre, öz yönetim ilkesine uygunluk, düzenleyici faaliyetin yasallığı ile doğrulanmaktadır. İlkelerin farklılaştırılması, yerel öz yönetimin örgütlenme durumunun yanı sıra belediye sektöründe uygulanan örgütsel, yasal ve ekonomik önlemlerin yasallık ilkesi gerekliliğine uygunluğunun değerlendirilmesine olanak tanır.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ İCTİMAİ MƏNƏVİYYAT ƏLEYHİNƏ CİNAYƏTLƏRLƏ MÜBARİZƏNİN CİNAYƏT-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: xarici ölkələr, cinayət qanunvericiliyi, ictimai məənəviyyat, fahişəliyə cəlb etmə, əxlaqsızlıq yuvaları saxlama, pornoqrafiya, qumar oyunlarının təşkili və ya keçirilməsi, qəbir üzərində təhqiredici hərəkət, tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama.

Keywords: foreign countries, criminal legislation, public morality, prostitution, keeping brothels, pornography, organizing or conducting gambling, insulting a grave, intentional destruction or damage to historical and cultural monuments.

Anahtar kelimələr: yabancı ölkələr, ceza mevzuatı, genel ahlak, fuhuşun teşviki, genelev işletmek, pornografi, kumar oyunları düzenlemek veya oynatmak, mezarlara saygısızlık, tarihi ve kültürel eserlere aşağılayıcı zarar vermek veya tahrip etmek.

İctimai məənəviyyat qədim keçmişdən bu günlərə qədər filosofları, hüquqsünasları, sosioloqları, psixoloqları və digər ixtisas sahiblərini həmişə maraqlandırmış və düşündürmüşdür. Bəşəriyyətin çoxəsrlik inkişafının müxtəlif mərhələlərində cəmiyyətin ictimai məənəviyyata münasibəti birmənalı olmamış, bununla bağlı fikir və mövqelər, yanaşma tərzləri daima dəyişikliklərə uğramışdır.

Cəmiyyətin məənəvi dayaqları əleyhinə cinayətlər sistemi Avropa dövlətlərinin qanunvericiliyində artıq XIX əsrdə formalaşmağa başlamışdır. Bunu R.İ.Quliyev və M.N.İmanov da qeyd edərək yazırlar ki, bir çox ölkələrin qanunvericiliyində məənəviyyat əleyhinə cinayətlərin sistemi XIX əsrdə formalaşmışdır. Bir sıra ölkələrdə cinsi münasibətlərlə əlaqədar olan istənilən cinayətlər (zorlama, fahişəliyə cəlb etmə, yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqə, yetkinlik yaşına çatmayanları fahişəliyə cəlb etmə və s.) məənəviyyat əleyhinə qəsd kimi, digər ölkələrdə ictimai məənəviyyat ayrıca deyil, digər obyektlərlə (məsələn, əhalinin sağlamlığı,

ictimai qayda, ailə münasibətləri və s.) məcmu halda cinayət-mühafizə obyektinə kimi nəzərdən keçirilirdi [2, s.448]. Məsələn, Fransa cinayət qanunvericiliyində ictimai məənəviyyat əleyhinə cinayətlər ictimai qayda əleyhinə cinayətlərə aid edilir. Macarıstan cinayət qanunvericiliyində "İctimai məənəviyyat əleyhinə cinayətlər" bölməsinə isə pornoqrafik materialları yayma, yaxın qohumla cinsi əlaqədə olma və sair kimi cinayətlərlə yanaşı, zorlama da məənəviyyat əleyhinə cinayətlər kateqoriyasına aid edilir [20, s.224].

Təhlil göstərir ki, hazırda praktiki olaraq dünyanın əksər ölkələrinin cinayət qanunvericiliyində bu və ya digər dərəcədə ictimai məənəviyyatın cinayət-hüquqi mühafizəsi ilə bağlı normalar vardır. Belə normaların mövcudluğu ümumqəbul olunmuş məənəvi-etik davranış qaydalarına əməl olunmasına dövlət nəzarətinin zəruriliyi, həmçinin bu sahədə bir sıra beynəlxalq müqavilələrin və öhdəliklərin olması ilə şərtlənmişdir. Belə ki, XX əsrin ortalarında, daha dəqiqi, 2 dekabr 1949-cu ildə BMT-nin

Baş Məclisinin 4-cü sessiyasında “İnsanlarla ticarətə və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarına qarşı mübarizə haqqında” Konvensiya qəbul edilmiş, bu Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər başqa şəxsi, hətta onun razılığı olsa da, fahişəliyə cəlb edən, onun fahişəliyini istismar edən, fahişəxana saxlayan və ya idarə edən, üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəlik məqsədi ilə istifadə ediləcəyini bilə-bilə ev və ya digər yer təqdim edən və ya götürən şəxslərə münasibətdə cinayət-hüquqi təsir vasitələrini tətbiq etmək, bu əməllərin ictimai təhlükəliliyinin xarakter və dərəcəsinə uyğun olaraq cinayət qanunvericiliyində müəyyən sanksiyaların nəzərdə tutulmasını öhdəlik kimi qəbul etmişlər. Konvensiyanın 2-ci maddəsinə görə, tərəflər - fahişəxana saxlayan və ya onu idarə edən və ya fahişəxanın maliyyələşdirilməsində iştirak edən və ya onu şüurlu surətdə maliyyələşdirən, binanı və ya digər yeri və ya onun bir hissəsini bunlardan üçüncü şəxslərin fahişəlik məqsədləri ilə istifadə ediləcəyini billə-bilə icarəyə verən və ya götürən hər bir kəsi cəzalandırmağı öhdələrinə götürürlər [1, s.633-634]. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası 31 may 1996-cı ildə həmin Konvensiyaya qoşulmuşdur.

Tarixi, etnik, mədəni adət və ənənələrdən asılı olaraq xarici ölkələrin qanunvericiliyində ictimai mənaəviyyət əleyhinə cinayətlər sistemi özünəməxmus xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Məsələn, ABŞ-da cəmiyyətin mənaəvi dəyərlərinə qəsd edən hüquq pozuntularına qadağan edilmiş maddələri (narkotikləri, güclü təsir edən preparatları və s.) saxlama, qumar oyunlarının təşkili qaydalarını pozma, cinsi azadlığa və toxunulmazlığa qəsd etmə, mövcud qaydalara əməl etməməklə həyata keçirilən fahişəlik, pornoqrafiyanı yayma, ictimai yerlərdə qadına münasibətdə əxlaqsız davranış və s. aid edilmişdir. Belə ki, Amerika cəmiyyətində hesab edilir ki, pornoqrafiya zorlama və digər seksual xarakterli cinayətlərin baş verməsində təhrikəddici amil kimi çıxış edir, narkotiklər və qumar oyunları isə insanın şəxsiyyət kimi məhvinə, əhali arasında ölüm səviyyəsinin yüksəlməsinə, bütövlükdə isə milli təhlükəsizlik üçün ciddi təhlükənin yaranmasına, cəmiyyətin mənaəviyyətinin

aşınmasına gətirə bilər [5, s.287-289].

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, dünyanın bir çox ölkələrində bu neqativ sosial hadisə ilə mübarizə tədbirləri, qanunvericilik təcrübəsi, inzibati və cinayət qaydasında fahişəliyin təqibi yolu getməmişdir. Əsas diqqət fahişəliyə cəlb etmə, əxlaqsızlıq yuvaları saxlama və təşkil etmə, yeniyetmələri fahişəliyə cəlb etmə kimi əməllərlə mübarizəyə yönəldilmişdir.

Bir sıra ölkələrin cinayət qanunvericiliyi sisteminin təhlili göstərir ki, onların əksəriyyətində mövcud hüquq sistemlərində bu ölkələrin sosial-iqtisadi durumlarından asılı olmayaraq fahişəliklə bağlı olan ən müxtəlif mənaəviyyətə və əxlaqa zidd hərəkətlər (fahişəliyə cəlb etmə, sutenyorluq, əxlaqsızlıq yuvaları təşkil etmə və saxlama və s.) kriminal əməl hesab edilir. Eyni zamanda bilavasitə fahişəliyin özü az-az ölkələrdə, o da müəyyən şərtlər daxilində (ictimai yerlərdə, sutkanın müəyyən vaxtlarında və s.) qadağan olunmuşdur.

Hazırda fahişəliklə məşğul olmağa Avstriya, Böyük Britaniya, Braziliya, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İtaliya, Kanada, Latviya, Niderland, Türkiyə, Finlyandiya, Çili, İsveçrə, Ekvador və digər ölkələrdə qanunvericiliklə icazə verilmişdir. Eyni zamanda bu ölkələrin əksəriyyətində fahişəliklə məşğul olma qaydalarını pozmağa görə məsuliyyət də müəyyən olunmuşdur [20, s.224].

Qeyd edilən ölkələrdə qanunvericilik səviyyəsində fahişəliyə cəlb etmə, sutenyorluq, əxlaqsızlıq yuvaları saxlama və təşkil etmə, açıq şəkildə, ictimai yerlərdə seksual xidmətlər təklif etmə qadağan olunmuşdur [8, s.335].

Cinayət qanunvericiliyində bilavasitə fahişəliklə məşğul olmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan müddələrin təsbit olunduğu ölkələr sırasında Ukrayna (maddə 303.1), Bolqarıstan (maddə 157.5) və ÇXR (maddə 360) göstərilə bilər [6, s.125-126].

Cinayət hüququnun şəriət normalarına əsaslandığı bütün müsəlman ölkələrində fahişəlik aktının törədilməsi zina cinayətinin xüsusi halı hesab edilir. Şəriət qanunlarına görə kişi və ya qadın qanuni nikahda olduğu halda onların bu əməli törətmələri ölüm hökmü və ya 100

qamçı zərbəsi ilə cəzalandırılır. Lakin təcrübədə bu arxaik norma sübut etmə qaydalarının mürəkkəbliyi (iki şahid kişi və ya dörd şahid qadının olması tələb olunur) səbəbindən nadir hallarda tətbiq edilir [20, s.225-226].

Qeyd edək ki, “İnsanlarla ticarətə və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarına qarşı mübarizə haqqında” 2 dekabr 1949-cu il tarixli BMT Konvensiyasında fahişəliyin anlayışı verilmiş və göstərilmişdir ki, fahişəlik - mükafat müqabilində, qabaqcadan mükafat barəsində razılaşmaqla müxtəlif şəxslərə mütəmadi olaraq, yəni dəfələrlə cinsi əlaqəyə girmə başa düşülür. Konvensiyada əks olunan müddəalara görə, fahişəlik üçün səciyyəvi olan əlamətlər əsasən aşağıdakılardır:

- cinsi əlaqəyə mükafat (adətən, pula görə) müqabilində girilməsi;
 - mükafatın məbləği barədə qabaqcadan (cinsi əlaqəyə girməzdən öncə) razılıq əldə edilməsi;
 - cinsi əlaqəyə eyni bir şəxslə deyil, müxtəlif şəxslərlə (müştarilərlə) girilməsi;
 - cinsi əlaqəyə mükafat müqabilində mütəmadi olaraq, yəni dəfələrlə girilməsi [1, s.633].
- Ukrayna qanunvericiliyinin cinayət qanununda fahişəlik anlayışının mahiyyət və məzmununu açmaq cəhdi də maraq doğurur. Belə ki, Ukrayna CM-nin 303.1-ci maddəsində mütəmadi olaraq fahişəliklə məşğul olmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da postsovet məkanında fahişəliyə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən yeganə normadır [6, s.123]. Y.V.Baulinin mövqeyinə görə, təxirəsalınmaz iqtisadi və sosial problemlərin həllində cinayət hüququnun imkanlarının həddən artıq qiymətləndirilməsi mifi hələ də yaşayır. Müəllif belə bir mövqedən çıxış edərkən söhbətin, xüsusi halda fahişəliklə mütəmadi olaraq məşğul olmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutan Ukrayna CM-nin 303-cü maddəsindən getdiyini də qeyd edir [3, s.34]. Təbii ki, bu anlayışın mahiyyəti ilə bağlı mübahisələr etmək olar. Lakin belə bir yanaşmanın Azərbaycan və digər ölkələrin cinayət qanunvericiliyində də nəzərdə tutulması, xüsusi halda AR CM-nin 243-cü maddəsinə “Qeyd” hissəsinin əlavə edilməsi və burada fahişəliyin məzmununun açılması məqsəduyğun hesab

edilməlidir.

Türkiyə CM-də ictimai məənəviyyət əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri “İctimai məənəviyyət və ailə ukladı əleyhinə cinayətlər” fəslinə daxil edilmiş normalarla tənzimlənilir. Belə ki, bu fəslin 420-426-cı maddələri ilə qadınlara qarşı açıq nalayiq və ədəbsiz hərəkətlər, fahişəliyə məcbur etmək məqsədilə ictimai yerlərdə qadınlara münasibətdə əxlaqsız seksual hərəkətlər, qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş yerlərə daxil olma, evlənmək adı altında qızları cinsi əlaqəyə sövq etmək, insanların məənəviyyatını, əxlaqi hisslərini təhqir etmək, onların seksual arzularını istismar etmək, ədəbsiz və nalayiq məzmunlu kitabları, qəzet və jurnalları, şəkilləri, kinofilmləri və digər predmetləri yayma və satma, fahişəliyə təhrik etmə kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Türkiyə CM-nin 435-436-cı maddələrində isə 21 yaşı tamam olmuş qadını əri, yaxın qohumları tərəfindən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsi isə qəyyumu, müəllimi, xidmətçisi, ona nəzarət edən digər şəxs tərəfindən fahişəliyə təhrik etmək üçün yoldan çıxarma cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər dairəsinə aid edilmişdir [17, s.268-281; 22, s.127].

Polşa CM-ə görə pornoqrafik materialların və ya digər bu xarakterli predmetlərin uşaqlara, yəni yaşı 15-dən az olan şəxslərə nümayiş etdirilməsi, uşaqların və ya heyvanların iştirakı, habelə zorakılığın tətbiqi ilə xarakterizə olunan pornoqrafik məzmunlu predmetləri hazırlama və yayma cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər (maddə 202) kateqoriyasına aid edilmişdir [16, s.73-74].

Norveç CM-nin 38-ci fəslinin 382-ci paragrafında kommersion fəaliyyəti çərçivəsində kobud zorakılıq səhnələrinin yer aldığı filmləri, videoproqramları və analoji materialları istehsal edən, təqdim edən və yayan şəxslərə münasibətdə cərimə və 6 ayadək müddətə həbs cəzası nəzərdə tutulmuşdur [20, s.226].

ÇXR-nın 8-ci fəslində əks olunan ictimai məənəviyyət əleyhinə cinayətlərə fahişəliyin təşkili, fahişəliyə məcbur etmə və cəlb etmə, bu məqsədlərlə bina və mənzillər təqdim etmə ilə bağlı cinayət tərkibləri daxildir. CM-də

üçüncü şəxsləri fahişəliyə məcbur etmə, onların fahişəliklə məşğul olmalarını təşkil etmə, 14 yaşına çatmayanları fahişəliyə cəlb etmə, zorlamadan sonra fahişəliyə məcbur etmə, fahişəliyə məcbur edilmiş şəxslərin sağlamlığına zərər vurma və ya onların ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olan hərəkətlər törətmə ilə bağlı əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuş, bu maddələrin sanksiyalarında xüsusilə ağırlaşdırıcı hallarda əmlakın müsadirə olunması ilə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə və ya ölüm hökmü nəzərdə tutulmuşdur [22, s.128].

ÇXR-nın qanunvericiliyinin bu məsələlərə daha bir yanaşması maraq doğurur. Belə ki, ÇXR CM-nin 360-cı maddəsinə uyğun olaraq üçüncü şəxslərə fahişəliklə məşğul olmaq üçün yerlər təqdim edən, qeyd olunan məqsədlərlə vasitəçilik edən mehmanxana əməkdaşları, ictimai-iaşə müəssisələrinin xidməti personalı, mədəni-əyləncə müəssisələrinin işçiləri, taksi xidmətlərini təşkil edən şirkətlərin əməkdaşları və digər strukturların xidməti və rəhbər heyəti barədə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [13, s.176].

ÇXR-nın CM-də pornoqrafiyanın döviyyəsinin qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş bir sıra normalar da mövcuddur. CM-nin 152-ci maddəsində pornoqrafik məzmunlu video və audio məhsulların, təsvirlərin, ədəbiyyatın və digər predmetlərin qaçaqmalçılığına görə məsuliyyət təsbit edilmişdir. Bu əməllərə görə 3 ildən 10 ilədək, ağırlaşdırıcı hallarda isə 10 ildən yuxarı və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdir. CM-nin 363-cü maddəsinə uyğun olaraq pornoqrafik predmetləri hazırlama, surətini çıxarma, yayma və onların ticarəti cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmişdir [21, s.1214].

Yaponiya CM-də ictimai mənəviyyət əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən cinayət tərkibləri 22-ci fəslə daxil edilmişdir. Bu fəslə daxil edilmiş 174-cü maddəyə uyğun olaraq ictimai yerlərdə, açıq şəkildə nalayiq və ədəbsiz hərəkətlərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuş, maddənin sanksiyalarında cərimə olunmaqla 6 ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası göstərilmişdir. Bu fəsilə

pornoqrafik mətnləri, pornoqrafik xarakterli təsvirləri və ya digər predmetləri açıq şəkildə nümayiş etdirmə, bu materialları və predmetləri yayma və satma kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən norma vardır. Qeyd olunan fəsildə, həmçinin əxlaqsızlığa və pozğunluğa təhrik etmə kimi cinayət tərkibi də nəzərdə tutulmuş və bu tərkibdə tamah məqsədilə pozğun həyat tərzini keçirməyən qadını yoldan çıxarmaq və aldatmaqla əxlaqsız hərəkətlərə sövq etməyə görə cərimə olunmaqla 3 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müəyyən olunduğu (maddə 182) göstərilmişdir. Qeyd edək ki, Yaponiya qanunvericiliyi çoxarvadlıq da ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlər kateqoriyasına aid etmiş (maddə 184), bu əmələ görə 2 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur [19, s.226]. Ölkənin cinayət qanunvericiliyinə görə sutenyorluq, əxlaqsızlıq yuvaları saxlama daha sərt şəkildə - 10 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə və ya böyük cərimə ilə cəzalandırılır [22, s.128-129].

Yaponiyada fahişəliklə məşğul olan qadınlar 1956-cı ildə qəbul olunmuş "Fahişəliyin qarşısının alınması haqqında" Qanununa uyğun olaraq 6 aya qədər müddətdə xüsusi reabilitasiya mərkəzlərinə göndərilə bilərlər. Lakin təcrübədə bundan az-az hallarda istifadə olunur.

Kanada qanunvericiliyində fahişəliyə cəlb etmənin müxtəlif növlərinə, o cümlədən kişi fahişəliyinə görə inzibati və cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normalar vardır. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsləri fahişəliyə cəlb edən şəxs 5 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırıla bilər. Eyni zamanda ictimai yerlərdə öz seksual xidmətlərini təklif etmək, bu məqsədlə adamların dalınca düşmək, avtomatlarını saxlamaq kimi hərəkətlərə görə də inzibati, bəzi hallarda isə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir [4, s.139-148]. Kanada CM-nin 212-213-cü maddələrində qadınları fahişəliyə cəlb etmənin müxtəlif növlərinə, qeyri-qanuni seksual münasibətlərə, habelə müxtəlif formalarda fahişəliyə təhrik etmə və bunda vasitəçilik etmə əməllərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulub. Məsələn, 18 yaşa qədər qızlardan seksual tələbatları ödəmək üçün

istifadə edən şəxsləri 5 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası gözləyir.

Avstriyanın 1974-cü il tarixli Cinayət Məcəlləsində ictimai mənəviyyata qəsd edən cinayətlərin kifayət qədər geniş dairəsi təsbit edilmiş, eyni zamanda bu cinayət tərkibləri Cinayət Məcəllələsinin müxtəlif bölmə və paraqraflarına daxil edilmişdir. Məsələn, tarixi və ya mədəni dəyər kəsb edən kilsə əmlakını, dövlətin mühafizəsi altında olan tarixi-mədəni abidələri və ya digər predmetləri, həmçinin ümumqəbul olunmuş elmi, folklor, bədii və ya tarixi dəyəri olan əşyaları məhv etmə və ya korlama əməllərinə görə məsuliyyət “Özgə əmlakına qarşı cinayətlər” adlanan 6-cı bölməyə daxil edilmiş 126-cı paraqrafla (Əmlaka ciddi zərər vurma) nəzərdə tutulmuşdur [7, s.67]. Avstriya CM-nin 190-cı paraqrafında isə qəbir üzərində təhqiredici hərəkətlərlə bağlı əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur [10, s.238-240].

Avstriya CM-nin 215-217-ci paraqrafları ilə fahişəliklə müşayiət olunan və onunla bağlı olan əməllərə görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Bu ölkənin cinayət qanunvericiliyinin 207a paraqrafında yetkinlik yaşına çatmayanların pornoqrafik təsvirlərini əks etdirən materialları və ya predmetləri hazırlama və onların qanunsuz dövriyyəsi cinayət məsuliyyəti doğuran ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir [7, s.6]. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, postsovet ölkələrinin qanunvericiləri tərəfindən ictimai mənəviyyət əleyhinə olan cinayət hesab edilən “heyvanlara qarşı qəddar hərəkətlər” adı altında verilən norma Avstriya cinayət qanunvericiliyində digər bölmədə yerləşdirilmişdir [10, s.263].

İtaliyada fahişəliklə məşğul olmağa görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmasa da, əxlaqsızlıq yuvalarının saxlanılması qanunla qadağan edilir və digər şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarı qanunla təqib olunur. Belə ki, bu ölkənin CM-nin 531-536-cı maddələrində əxlaqsızlıq yuvalarını təşkil etmə və saxlama, fahişəliklə məşğul olmaq üçün mənzil və digər yer təqdim etmə əməllərinə görə 2 ildən 6 aya qədər həbs cəzası və ya böyük cərimə

nəzərdə tutulmuşdur. Habelə, fahişəlik üçün qadınların cəlb olunması, fahişəlikdə vasitəçilik etmə, hər hansı bir tərzdə bunun üçün şərait yaratma və fahişəliklə məşğul olan şəxsləri istismar etmə (sutenyorluq) kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normalar vardır. İtaliyada təşkil olunmuş fahişəlik, ölkə parlamentinin qəbul etdiyi və 1958-ci ildə qüvvəyə mindiyi “Merlin qanunu” adlandırılan qanunla qadağan edilir.

İtaliya CM-nin 733-cü maddəsində isə xüsusi milli arxeoloji, tarixi və ya mədəni dəyər kəsb edən abidələrə zərər vurma və ya belə zərər vurma ilə hədələmə ilə bağlı əməllər cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmiş, bu əməlləri törədən şəxslərə münasibətdə cərimə və ya 1 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur [12, s.227].

Fransa CM-nin 334-cü maddəsinə görə sutenyorluq 6 aydan 3 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə və böyük cərimə ilə cəzalandırılır. Qeyd edək ki, ölkə qanunvericiliyində sutenyorluq anlayışı şərh edilmiş və göstərilmişdir ki, şüurlu şəkildə fahişəliklə məşğul olmağa şərait yaradan, buna kömək edən və ya havadarlıq, himayədarlıq edən, şəxsi fahişəliklə məşğul olmağa təhrik edən, digərlərinin fahişəlikdən əldə etdiyi gəlirlərin müəyyən bir hissəsini hər hansı bir formada götürən, hədə-qorxu, təzyiq, şantaj, hiylə və digər üsullarla səlahiyyətli orqanların fahişəliklə məşğul olan və ya fahişəliyə cəlb olunma təhlükəsi altında olan şəxslərə münasibətdə nəzarət, profilaktik, tərbiyəvi xarakterli qarşısıalınma tədbirlərinə maneçilik törədən şəxslər sutenyor hesab edilir.

Tarix və mədəni abidələrin cinayət-hüquqi vasitələrlə mühafizəsi Fransa CM-nin 322.2-ci maddəsi ilə tənzipmlənir. Bu maddənin müddəalarına görə, dövlət orqanları və ya vəzifəli şəxslər tərəfindən təşkil olunan tarixi, mədəni və ya elmi xarakterli sərgilər zamanı nümayiş etdirilən arxeoloji tapıntıları, muzeylərdə, kitabxanalarda və arxivlərdə olan, xüsusi tarixi və mədəni dəyər kəsb edən predmetləri məhv etmə və ya korlama əməllərinə görə 300 min frank cərimə edilməklə 3 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur [18,

s.354].

İspaniya CM-nin 321-ci maddəsində xüsusi tarixi və mədəni əhəmiyyəti və ya müstəsna dəyəri olan binaları dağıtma, məhv etmə və ya korlama əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Tarixi, elmi, mədəni və ya memorial dəyəri olan arxivə, muzeyə, kitabxanaya, elmi kabinetə (laboratoriyaya) təhsil müəssisəsinə, habelə arxeoloji tapıntılara və qazıntılara xeyli və külli miqdarda ziyan vurma da bu maddə ilə cinayət məsuliyyəti doğurur [11, s.232].

Norveç qanunvericiliyində də tarixi, milli və ya dini dəyər kəsb edən abidələrə, kolleksiyalara, digər predmetlərə zərər vurma cinayət məsuliyyəti doğuran əməl hesab edilmiş, bu növ əməllər Cinayət Məcəlləsində kobud vandalizm adı altında (paraqraf 292) verilmişdir [9, s.176].

Qeyd edək ki, əvvəllər SSRİ-nin tərkibində olan, hazırda isə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin dövlətləri qismində çıxış edən ölkələrdə ictimai mənəviyyat əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaların və müddələrin müqayisəli-hüquqi analizi də maraq doğurur ki, bu da digər amillərlə yanaşı, bu ölkələrin nəzərdən keçirilən sahədə cinayət qanunvericiliklərinin Azərbaycan Respublikasının CM-nin uyğun maddələri ilə müəyyən oxşarlığı ilə də bağlıdır.

Postsovet ölkələrinin cinayət qanunvericiliyində təsbit olunan ictimai mənəviyyat əleyhinə cinayətlərin dairəsində müəyyən oxşarlıqlarla yanaşı, həmçinin fərqlər də vardır. Məsələn, Belarus CM-nin “İctimai qayda və ictimai mənəviyyat əleyhinə cinayətlər” adlanan 11-ci bölməsində tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə, dağıtma və ya korlama (maddə 344), ehtiyatsızlıqdan tarixi-mədəni dəyərləri dağıtma, məhv etmə və ya zədələmə (maddə 345), tarixi-mədəni dəyərlər üzərində təhqiredici hərəkətlər (maddə 346), qəbir və ya meyit üzərində təhqiredici hərəkət (maddə 347) kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [14, s.216-217].

RF CM-nə görə ictimai mənəviyyat əleyhinə cinayətlərə aşağıdakılar aid edilmişdir:

1) fahişəliklə bağlı cinayətlər (Fahişəliyə cəlb etmə (maddə 2400, Yetkinlik yaşına çatmayan

şəxslərin seksual xidmətlərindən istifadə etmə (maddə 240-1), Fahişəliklə məşğul olmanı təşkil etmə (maddə 241);

2) pornoqrafik materialları və ya predmetləri qanunsuz hazırlama, yayma və dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər (Pornoqrafik materialları və predmetləri qanunsuz hazırlama, onların dövriyyəsi (maddə 242), Yetkinlik yaşına çatmayanların pornoqrafik təsviləri olan materialları və predmetləri hazırlama və onların dövriyyəsi (maddə 242-1), Pornoqrafik materialları və predmetləri hazırlamaq məqsədilə yeniyetmələrdən istifadə etmə (maddə 242-2);

3) tarixi və mədəni irsə qəsd edən cinayətlər (Dövlət reyestrinə daxil edilmiş mədəni irs obyektlərini, yəni tarix və mədəniyyət abidələrini məhv etmə və ya korlama (maddə 243), Mədəni irs obyektlərinin saxlanması və ya istifadəsi tələblərini pozma (maddə 243-1), Arxeoloji predmetlərin qanunsuz axtarışı və götürülməsi (maddə 243-2);

4) ictimai mənəviyyat əleyhinə olan digər cinayətlər (Meyit və qəbir üzərində təhqiredici hərəkətlər (maddə 244), Heyvanlarla qəddar rəftar etmə (maddə 245).

Gürcüstanın 22 iyul 1999-cu il tarixli CM-də ictimai mənəviyyat əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələr məəcəllənin “Əhalinin sağlamlığı və ictimai mənəviyyat əleyhinə cinayətlər” adlanan 32-ci fəslinə daxil edilmişdir. Belə ki, bu fəsildə fahişəliklə məşğul olmağa cəlb etmə (maddə 253), fahişəliklə məşğul olmağa kömək göstərmə (maddə 254), pornoqrafik əsərləri və ya digər predmetləri qanunsuz hazırlama və ya satma (maddə 255), yetkinlik yaşına çatmayanları pornoqrafik əsərləri və pornoqrafik xarakterli digər predmetləri qanunsuz olaraq hazırlama və satma əməllərinə cəlb etmə (maddə 255-1), zorakılıq və ya qəddarlıq təbliğ edən əsərləri hazırlama və ya yayma (maddə 256), təbiət abidələrini zədələmə və ya məhv etmə (maddə 257), ölmüş şəxslərin xatirəsini təhqir etmə, onlar barəsində nalayiq və ədəbsiz münasibəti açıq şəkildə ifadə etmə (maddə 258), heyvanlara əzab vermə və ya onlarla qəddar rəftar etmə (maddə 259) kimi əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd olunan maddələrdə, həmçinin bu əməllərin zorakılıq

və ya zor tətbiq etmək hədəsi, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən, köməksiz vəziyyətdə olan şəxsə və ya hamilə olan qadına münasibətdə, iki və ya daha çox şəxs barəsində, həmçinin himayəsində olan şəxs barəsində və ya ailə üzvünə münasibətdə törədilməsi bir sıra ictimai məənəviyyat əleyhinə cinayətlərin (məsələn, CM-nin 253-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş) ağırlaşdırıcı və xüsusilə ağırlaşdırıcı halları kimi müəyyən edilmişdir.

Gürcüstan CM-nin 255-2-ci maddəsində yetkinlik yaşına çatmış şəxs tərəfindən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə 16 yaşına çatmamış şəxsə münasibətdə əxlaqsız və ədəbsiz, o cümlədən seksual xarakterli hərəkətlər etmək məqsədilə görüş təklif etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. O.N.Yaroşenko belə bir normanın CM-nə daxil edilməsini düzgün hesab edərək qeyd edir ki, belə bir cinayət-hüquqi təsir tədbiri yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə münasibətdə ictimai məənəviyyat əleyhinə cinayətlərin törədilməsinin qarşısını ala bilər [22, s.224].

Azərbaycan Respublikası CM-nin 27-ci fəslə "İctimai məənəviyyat əleyhinə cinayətlər" adlanır və bu fəslə pornoqrafik materialları və ya əşyaları yayma və ya reklam məqsədilə qanunsuz hazırlama, yayma, reklam etmə, habelə pornoqrafik xarakterli nəşrlər, kino və ya video materiallar, şəkillər və sair əşyalar ilə qanunsuz ticarət (maddə 242), gəlir və ya digər fayda əldə etmək məqsədilə fahişəliyə cəlb etmə (maddə 243), fahişəliklə məşğul olmaq üçün əxlaqsız yuvalar təşkil etmə, saxlama və ya bu məqsədlər üçün mənzil sahələri vermə (maddə 244), qumar oyunlarının təşkili və ya keçirilməsi, habelə qumar oyunlarının keçirilməsi üçün yer təşkil etmə və ya saxlama (maddə 244-1), qəbir və ya meyit üzərində təhqiredici hərəkət (maddə 245), dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama (maddə 246) kimi əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələr daxil edilmişdir.

AR CM-nin 243.2.1-ci maddəsində fahişəliyə cəlb etmənin şəxsin köməksiz vəziyyətindən, fiziki və ya psixi pozuntularından istifadə

etməklə törədilməsi cinayətin tövsifedici əlaməti kimi göstərilmişdir. Qeyd edək ki, belə bir tövsifedici əlamət digər postsovet ölkələri sırasında yalnız Gürcüstan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur.

Qırğızıstan Respublikasının 2 fevral 2017-ci il tarixli CM-də ictimai məənəviyyat əleyhinə cinayətlər məcəllənin "Şəxsiyyətin məəvi-əxlaqi sağlamlığı əleyhinə cinayətlər" adlanan 26-cı fəslinə daxil edilmişdir. Bu fəsildə fahişəliklə məşğul olmağa cəlb etmə (maddə 166), fahişəliyə və pozğunluğa kömək etmə (maddə 167), yetkinlik yaşına çatmayanı pornobiznesə cəlb etmə (maddə 168), heyvanlarla qəddar rəftar etmə (maddə 169) kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Göründüyü kimi, digər postsovet ölkələrindən fərqli olaraq Qırğızıstan qanunvericiliyi tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayan şəxsləri pornobiznesə cəlb etmə, yəni yetkinlik yaşına çatmayanları pornoqrafik xarakterli predmetləri hazırlama ilə bağlı hərəkətlərə və ya pornoqrafik xarakterli tədbirlərdə iştirak etmək üçün icraçı qismində cəlb etmə, eynilə də yetkinlik yaşına çatmayanı pornoqrafik vəziyyətdə əks etdirən materialları, şəkil və təsvirləri, filmləri hazırlama əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir [22, s.225-226].

Qazaxıstan CM-nin "Əhalinin sağlamlığı və ictimai məənəviyyat əleyhinə olan cinayətlər" adlanan 11-ci fəslinə ictimai məənəviyyat əleyhinə bir sıra kriminal əməllərə görə məsuliyyət müəyyən edən maddələr daxil edilmişdir:

- fahişəliklə məşğul olmağa cəlb etmə (maddə 308);
- fahişəliklə məşğul olmaq üçün əxlaqsızlıq yuvaları saxlama və fahişəliklə məşğul olmaqda vasitəçilik (maddə 309);
- pornoqrafik materialları və predmetləri qanunsuz yayma (maddə 311);
- yetkinlik yaşına çatmayanların pornoqrafik təsvirləri olan materialları və ya predmetləri hazırlama və yayma və ya pornoqrafik xarakterli tədbirlərdə iştirak etmək üçün onları cəlb etmə (maddə 312);
- qəddarlıq və ya zorakılıq təbliğ edən əsərləri qanunsuz yayma (maddə 313);

- meyitlər və onların dəfn olunduğu yerlər üzərində təhqiredici hərəkətlər (maddə 314);

- insan meyitinin orqan və toxumalarını qanunsuz götürmə (maddə 315);

- heyvanlarla qəddar rəftar etmə (maddə 316).

Qeyd edək ki, sonuncu cinayət tərkibində heyvanlarla qəddar rəftar etmə ilə bağlı hərəkətləri mediadan və telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə açıq şəkildə nümayiş etdirmə tövsifedici əlamət kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Ukraynanın 5 aprel 2001-ci il tarixli CM-nin "İctimai qayda və mənəviyyat əleyhinə olan cinayətlər" adlanan 12-ci fəslində ictimai mənəviyyatla bağlı olan aşağıdakı əməllərə görə məsuliyyət müəyyən edən bir sıra maddələr öz əksini tapmışdır:

- qəbir və ya meyit üzərində təhqiredici hərəkətlər (maddə 297);

- arxeoloji irs obyektində qanunsuz axtarış işləri aparma, mədəni irs obyektlərini məhv etmə və ya zədələmə (maddə 298);

- heyvanlarla qəddar rəftar etmə (maddə 299);

- zorakılıq və qəddarlığı, irqi, milli və ya dini dözülməzliyi və diskriminasiyanı təbliğ edən əsərləri ölkəyə gətirmə, hazırlama və ya yayma (maddə 300);

- pornoqrafik predmetləri hazırlama, satma, yayma, ölkəyə gətirmə (maddə 301);

- uşaq pornoqrafiyasını yayma, reklam etmə, başqasına vermə, göndərmə, ölkəyə gətirmə, saxlama (maddə 301-1);

- yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin iştirakı ilə seksual xarakterli tədbirləri keçirmə (maddə 301-2);

- əxlaqsızlıq yuvaları təşkil etmə və ya saxlama, fahişəliklə məşğul olmada vasitəçilik etmə (maddə 302);

- sutenyorluq və ya şəxsi fahişəliklə məşğul olmağa cəlb etmə (maddə 303).

Tacikistan Respublikasının 21 may 1998-ci il tarixli CM-də ictimai mənəviyyat əleyhinə olan aşağıdakı cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur:

- vandalizm (maddə 237-1);

- fahişəliyə cəlb etmə (maddə 238);

- əxlaqsızlıq yuvaları təşkil etmə və ya saxlama, fahişəlikdə vasitəçilik etmə və ya sutenyorluq

(maddə 239);

- kazino təşkil etmə və saxlama (maddə 240);

- pornoqrafik materialları və ya predmetləri qanunsuz hazırlama və onların dövriyyəsi (maddə 241);

- yetkinlik yaşına çatmayanların təsviri olan pornoqrafik materialları və predmetləri hazırlama, onların qanunsuz dövriyyəsi (maddə 241-1);

- pornoqrafik materialları və predmetləri hazırlamaq məqsədilə yetkinlik yaşına çatmayanlardan istifadə etmə (maddə 241-2);

- tarix və mədəniyyət abidələrini məhv etmə və ya korlama (maddə 242);

- meyt və ya qəbir üzərində təhqiredici hərəkətlər (maddə 243).

Moldova Respublikasının 18 aprel 2002-ci il tarixli CM-nin "İctimai sağlamlıq və ictimai birgəyaşayış əleyhinə cinayətlər" adlandırılan 8-ci fəslinə sutenyorluq (maddə 220), onlayn seksual xidmətlər göstərməyə təhrik etmə və ya cəlb etmə (maddə 220-1), qəbir, tarixi və mədəni abidələr üzərində təhqiredici hərəkətlər (maddə 222), heyvanlarla qəddar rəftar etmə (maddə 222-1) və sair kimi əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələr daxil edilmişdir [15, s.282-283].

Bir sıra postsovet ölkələrinin cinayət qanunvericiliyində ictimai mənəviyyat əleyhinə törədilən cinayətlərin, məsələn, fahişəliyə cəlb etmə ilə bağlı əməllərin törədilməsinin tövsifedici və xüsusilə tövsifedici əlamətlərində müəyyən oxşarlıqlarla yanaşı, fərqlərin də olduğunu müşahidə etmək olar. Məsələn, Gürcüstan CM-nin 253-cü maddəsi ilə fahişəliyə cəlb etmənin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən, köməksiz vəziyyətdə olan şəxsə və ya hamilə qadına münasibətdə, təkrar, iki və daha artıq şəxsə münasibətdə, himayəsində olan şəxsə və ya ailə üzvünə qarşı törədildikdə cinayətin ağırlaşdırıcı halı, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə münasibətdə törədilməsi ilə xüsusilə ağırlaşdırıcı halı kimi müəyyən edilmişdir. Qırğızıstan CM-nin 166-cı maddəsində (fahişəliyə cəlb etmə) cinayətin ağırlaşdırıcı əlamətlərinə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə münasibətdə, bir qrup şəxs və ya qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi, ehtiyatsızlıqdan ağır

zərərin vurulmasına səbəb olması aid edilmişdir. Qazaxıstan CM-nin fahişəliyə cəlb etməyə görə məsuliyyət müəyyən edən 308-ci maddəsində bu kriminal əməlin təkrar, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi tövsifedici, cinayətkar qrup tərəfindən törədilməsi isə xüsusilə tövsifedici əlamət kimi göstərilmişdir. Ukrayna Cinayət Məcəlləsinin sutenyorluq və ya fahişəliyə cəlb etmə adlandırılan 303-cü maddəsində cinayətin təkrar, iki və ya daha çox şəxsə münasibətdə, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, vəzifə səlahiyyətlərindən istifadə etməklə törədilməsi ağırlaşdırıcı, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə münasibətdə və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsi xüsusilə ağırlaşdırıcı əlamət kimi nəzərdə tutulmuşdur. Nəhayət, RF-nın fahişəliyə cəlb etməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 240-cı maddəsində bu əməllərin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən, zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etməklə hədələməklə törədilməsi tövsifedici, mütəşəkkil dəstə tərəfindən və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə münasibətdə törədilməsi isə xüsusilə tövsifedici hallar kimi müəyyən edilmişdir.

Müqayisəli-hüquqi analiz göstərir ki, bir çox xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində məsuliyyət nəzərdə tutulan ictimai məənəviyyət əleyhinə olan əsas cinayətlərdən biri də fahişəliklə məşğul olmaq üçün bina və ya mənzillər, yəni yerlər təqdim etməkdir. Belə bir əmələ görə cinayət məsuliyyəti Latviya (maddə 164), Bolqarıstan (maddə 155), Almaniya (maddə 180a), Fransa (maddə 225-10), İsveç (6-cı fəslin 8.2-ci maddəsi) və Danimarkada (paraqraf 229) nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, Latviya və Almaniya yə yalnız yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün fahişəliklə məşğul olmaq üçün yer təqdim etməyə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Fahişəliklə məşğul olmaq üçün əxlaqsızlıq yuvaları təşkil etmə və saxlama Ukrayna (CM-nin 302-ci maddəsi), Belarus (maddə 171), Qazaxıstan (maddə 271), Almaniya (paraqraf 180a), Fransa (maddə 225-10), Danimarka (paraqraf 228) və Çində (maddə 358 və 361) cinayət hesab edilir. Eyni zamanda Danimarka CM-də əxlaqsızlıq yuvasını

təşkil edən deyil, yalnız onu saxlayan cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Müstəqil cinayət kimi “sutenyorluq” Ukrayna (maddə 303.3), Belarus (maddə 171), Latviya (maddə 165), Polşa (maddə 204.2 və 204.3), İsveçrə (maddə 195), Almaniya (paraqraf 181a) və İsveç (6-cı fəslin 8.1-ci maddəsi) və sair kimi ölkələrin cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur [6, s.125-126].

Həmçinin, postsovet ölkələri arasında Tacikistan və Azərbaycanda qumar oyunlarının təşkili və keçirilməsi ictimai məənəviyyət əleyhinə cinayətlər kateqoriyasına daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan qanunvericiliyi tərəfindən bu əməllərin bəziləri artıq kriminallaşdırılmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2011-ci il tarixli Qanunu ilə CM-nə “Qumarxana təşkil etmə və ya saxlama” adı altında yeni 244-1-ci maddə daxil edilmişdi. Daha sonra isə 27 dekabr 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə bu maddənin adı, məzmunu dəyişdirilmiş və yeni redaksiyası verilməmişdir (qumar oyunlarının təşkili və ya keçirilməsi). Yeni redaksiyaya görə qumar oyunlarının təşkili və ya keçirilməsi, habelə qumar oyunlarının keçirilməsi üçün yer təşkil etmə və ya saxlama əməllərini törədən şəxs beş min manatdan on min manatadək cərimə və ya iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Bu əməllərin “internet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə” (244-1.2.2-cü maddə) və “yetkinlik yaşına çatmayanların qumar oyunlarında iştirakına yol verməklə” (244-1.2.3-cü maddə) törədilməsi isə cinayətin tövsifedici, yəni ağırlaşdırıcı əlaməti kimi müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, təhlil göstərir ki, xarici ölkələrin bir çoxunda məənəviyyət cinayət-hüquqi mühafizənin müstəqil obyekt qismində çıxış edir ki, bu da öz əksini cinayət qanunlarının uyğun bölmələrinin və ya fəsilələrinin adlarında öz əksini tapmışdır. Xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində ictimai məənəviyyət əleyhinə cinayətlərə əxlaqsızlıq yuvaları saxlama, fahişəliyə cəlb etmə, pornoqrafik materialları və predmetləri

hazırlama və yayma, qəbir və meyit üzərində təhqiredici hərəkətlər, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tarix və mədəniyyət abidələrini məhv etmə və korlama kimi cinayətlər üzrə təsnifləşdirilir.

Bir sıra xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində düzgün olaraq yalnız yetkinlik yaşına çatmayanlara və bəzi hallarda anlaşıq, köməksiz vəziyyətlə olanlara, hamilə qadınlara münasibətdə istənilən üsulla fahişəliklə məşğul olmağa cəlb etməyə görə daha sərt sanksiyalar müəyyən edilir. O.N.Yaroşenko da bunu qeyd edir və yazır ki, xarici ölkələrin əksəriyyətində yetkinlik yaşına çatmayanların seksual istismarı və onlara münasibətdə seksual sui-istifadə, uşaq pornoqrafiyasını yayma ilə bağlı cinayətlərə görə bu kriminal əməllərin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi nəzərə alınmaqla kifayət qədər sərt cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [22, s.129].

Müqayisəli-hüquqi analiz göstərir ki, cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin mühafizəsi probleminin həllinə daha ardıcıl və differensiasiyalı yanaşma Almaniya, İspaniya, Fransa, Türkiyə,

Gürcüstan və Ukrayna qanunvericiliyi tərəfindən nümayiş etdirilmişdir [20, s.228].

Hesab edirik ki, məhz bu amili nəzərə alaraq qeyd olunan ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin normalarının və müddələrinin əsaslı şəkildə öyrənilməsi və ölkə qanunvericiliyində tətbiqi və nəzərə alınması imkanlarının qiymətləndirilməsi zəruri hesab edilməlidir.

Analiz nəticələri, həmçinin göstərir ki, bir sıra xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində ictimai mənəviyyətin cinayətkar qəsdlərdən mühafizəsinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş elə normalar və institutlar da mövcuddur ki, onlar milli cinayət-hüquq doktrinasında və qanunvericilik təcrübəsində nəzərə alın bilər. Onlara sutenyorluq, mediadan, internet informasiya ehtiyatlarından, informasiya-kommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə zorakılığı və qəddarlığı təbliğ etmə, ictimai yerdə qadınlara münasibətdə ədəbsiz və nalayiq hərəkətlər və sairəni aid etmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası /F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı., 2016.
2. Quliyev R.İ., İmanov M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Bakı, 2001.
3. Баулин Ю.В. Уголовное право Украины: современное состояние и перспективы развития.///Уголовное право XXI века: мат-лы межд.науч.конф. на юрид. Фак-те МГУ им.М.В.Ломоносова. М., 2002.
4. Игнатов А.Н. Проблемы правовой борьбы с проституцией. ///Проституция и преступность. М., 1991.
5. Криминология. / Под ред. Дц.Ф.Шелли. пер.с англ.СПб, 2003.
6. Нурмухаметова А.М. Зарубежный опыт уголовной ответственности за преступления, связанные с проституцией.///Вестник Московского университета МВД России. 2010.№10.
7. Осокин Р.Б. Уголовное законодательство Австрийской Республики об ответственности за преступления против общественной нравственности.///Вестник Волгоградской академии МВД России. 2016.№1(36).
8. Сравнительное уголовное право. Особенная часть/Под ред.С.П.Херби. М., 2010.
9. Уголовное законодательство Норвегии/Науч.ред.Ю.В.Голик. СПб, 2002.
10. Уголовный кодекс Австрии от 29 января 1974 г./ Науч.ред. и вступ.сл.С.Ф.Милюкова. СПб, 2004.
11. Уголовный кодекс Испании. М., 1998.
12. Уголовный кодекс Италии. М., 2001.
13. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики./Под ред.А.И.Коробеева.

Владивосток., 1999.

14. Уголовный кодекс Республики Беларусь. Минск., 2001.
15. Уголовный кодекс Республики Молдова. СПб, 2003.
16. Уголовный кодекс Республики Польша. Минск., 1998.
17. Уголовный кодекс Турции./ Науч.ред.Н.Сафаров, Х.Бабаев. СПб, 2003.
18. Уголовный кодекс Франции./ М., 2001. Под ред.Л.В.Головки, Н.Е.Крыловой. СПб, 2002.
18. Уголовный кодекс Японии./ Науч.ред. и предислов А.И.Коробеева. СПб, 2002.
20. Шалагин А.Е. Уголовно-правовая охрана общественной нравственности в зарубежных странах//Актуальные проблемы экономики и права. 2012.№2.
21. Энциклопедия нового Уголовного кодекса КНР. Пекин, 1997.
22. Ярошенко О.Н. Особенности уголовного законодательства Турции, Таиланда, КНР и Японии, регулирующего преступления против общественной нравственности//Вестник экономики, права и социологии. 2020.№3.

CRIMINAL-LEGAL ASPECTS OF THE FIGHT AGAINST CRIMES AGAINST PUBLIC MORALITY IN FOREIGN COUNTRIES

ELSEVER MURADOV

*Associate Professor of the Department of
“Criminal Law and Criminology” of Baku State University,
Doctor of Philosophy in Law*

NARGIZ HABIBOVA

Head of the Midwest States Azerbaijan Student Alliance

SUMMARY

The article reviewed the criminal-legal aspects of combating crimes against public morality in a number of foreign countries. In addition to countries such as Italy, France, Spain, Norway, Poland, Japan, the People's Republic of China, Turkey, and others, the criminal legislation of post-Soviet countries such as the Russian Federation, Ukraine, Georgia, Belarus, Moldova, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Tajikistan, and Azerbaijan includes a number of crimes against public morality, also a comparative-legal analysis of the norms and provisions that provide for criminal liability for the illegal distribution of pornographic materials or objects, solicitation for prostitution, keeping brothels, pimping, offensive acts on graves, and intentional destruction or damage to historical and cultural monuments was conducted.

YABANCI ÜLKELERDE KAMU AHLAKINA AYKIRI SUÇLARLA MÜCADELENİN CEZAI-HUKUKİ YÖNLERİ

ELSEVAR MURADOV

*Bakü Devlet Üniversitesi, Ceza Hukuku ve Kriminoloji
Bölümü Doçenti, Phd law*

NARGİZ HABİBOVA

Ortabatı Eyaletleri Azerbaycan Öğrenci Birliği Başkanı

ÖZET

Makalede, bazı yabancı ülkelerde kamu ahlakına karşı işlenen suçlarla mücadelenin ceza-hukuk boyutu ele alınmaktadır. İtalya, Fransa, İspanya, Norveç, Polonya, Japonya, Çin Halk Cumhuriyeti, Türkiye ve diğer ülkelere ek olarak, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Gürcistan, Belarus, Moldova, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Azerbaycan gibi Sovyet ülkelerin ceza mevzuatları, kamu ahlakına karşı bir dizi suç yer almakta, diğer taraftan pornografik materyallerin veya nesnelerin yasadışı dağıtımı, fuhuşa teşvik, genelev işletmek için cezai sorumluluk öngören norm ve hükümlerin karşılaştırmalı hukuki analizi, mezarlıklara yönelik çirkin eylemler, tarihi ve kültürel eserlere yönelik kasıtlı tahribat veya zarar verme eylemleri gerçekleştirilmiştir.

SƏADƏT NOVRUZOVA

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail:saadat_n@yahoo.com

QADIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: qadın, hüquq, Avropa Məhkəməsi, zorakılıq, ərizəçi, hökumət

Keywords: woman, law, European Court, violence, applicant, government.

Anahtar kelimeler: kadın, hukuk, Avrupa mahkemesi, şiddet, başvuru, hükümet.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra - Avropa Məhkəməsi və ya Məhkəmə) yurisprudensiyasına görə dövlətlər məişət və cinsi zorakılıq da daxil olmaqla gender əsaslı zorakılığın bütün formalarına qarşı mübarizə aparmaq öhdəliyinə malikdirlər. Bu öhdəlik həm neqativ, həm pozitiv aspektləri əhatə edir. Avropa Məhkəməsinin bu istiqamətdə effektiv fəaliyyəti “İstanbul Konvensiyası” kimi tanınan “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqında Avropa Şurası Konvensiyasının” [6] hazırlanması və 2011-ci ildə qəbul edilməsində əsas rol oynamışdır. Avropa Məhkəməsinin qadın hüquqları ilə bağlı fəaliyyəti bir neçə istiqamətdə ümumiləşdirilə bilər. Onları ayrıca bəndlər üzrə nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1. Məişət zorakılığından müdafiə - cari əsrin əvvəllərindən qadın hüquqları uğrunda hərəkətlərin genişlənməsi Avropa Məhkəməsinə ünvanlanan bu qəbil şikayətlərin silsiləvi artımı ilə müşayiət olunmaqdadır. Burada geniş rezonansa səbəb olmuş bir neçə işin misalında məsələnin mahiyyətini xülasə etməyə çalışacağıq.

“Nahide Opuz Türkiyəyə qarşı” [8] 2009-cu ildə baxılmış işdə ərizəçi və onun anası uzun müddət ərzində ərizəçinin əri tərəfindən həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli zorakılığa məruz qalmışdılar. Dəfələrlə müvafiq orqana ölüm təhdidini haqda müraciət edilsə də hər dəfə onlar şikayəti geri götürməyə sövq və ya məcbur

edilmiş, nəticədə təqsirkar məsuliyyətdən yayına bilmişdi. Başqa iki epizodda prokurorlar sübut çatışmazlığını bəhanə edərək işi icraata götürməkdən imtina etmişdir. Bir epizod üzrə təqsirkarın ərizəçiyə və anasına yetirdiyi xəsarətlər ciddi olduğundan təqsirkara 3 aylıq həbs cəzası verilmiş, lakin 25 gün sonra həbsi cərimə ilə əvəz edərək onu sərbəst buraxmışdılar. İcraata alınan ikinci epizodda təqsirkar ərizəçiyə bıçaqla yetirdiyi yeddi xəsarətə görə sadəcə cərimə olunmuşdu. Nəhayət, 2002-ci ildə təqsirkarın etdiyi vəhşi zorakılıq ərizəçinin anasının faciəvi ölümünə səbəb oldu. Təqsirkar 15 illik cəzaya məhkum edilsə də, 2008-ci ildə azadlığa çıxmağa nail olmuşdu. Azadlığa çıxdıqdan dərhal sonra ərizəçini öldürmək hədələrini davam etdirmişdi. Yerli orqanlara müraciətlərin faydasız olduğunu görən ərizəçi Avropa Məhkəməsinə üz tutdu və yalnız bundan sonra hökumət ölüm təhdidlərinin dəf edilməsi üçün effektiv tədbir gördü.

Avropa Məhkəməsi Türkiyə hökumətinin Nahidə və onun anasına qarşı zorakılığın qarşısını almaq üçün ağlabatan tədbirlər görmədiyini qət etdi. Habelə ərizəçinin anasının qətli ilə bağlı istintaqın pozuntularla aparıldığı müəyyən edildi. Tədiq olundu ki, dövlət orqanları təqsirkarın davranışlarına son qoymaq üçün lazımi tədbirləri görməmiş və hətta onun davranışına müəyyən mənada dözümlülük nümayiş etdirmişlər. Məhkəmənin firkincə, bu cür passiv münasibət Türkiyədə məişət zorakılığının yayılmasına rəvac verir. Məhkəmə gender əsaslı zorakılığın Avropa

İnsan Hüquqları Konvensiyasına uyğun olaraq ayrı-seçkilik növü olduğunu ilk dəfə olaraq bu qərarında qət etmişdir.

Bu iş və qəbul edilmiş qərar İstanbul Konvensiyasının qəbul edilərək 2011-ci ilin mayında imzalanmaq üçün açılmasında xüsusi rol oynamışdır. Qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizəyə dair ən əhatəli beynəlxalq müqavilə olmaqla bu günə qədər Avropa Şurasının 34 üzv dövləti tərəfindən ratifikasiya edilmiş və daha 12 ölkə, habelə Avropa İttifaqı tərəfindən imzalanmışdır. Üstəlik, Avropa məkanından kənar hüquqi müstəvildə bu Konvensiya mötəbər xarici hüquq mənbəyi kimi istinad edilməkdədir. Türkiyə 2012-ci ildə İstanbul Konvensiyasını imzalasa da təssüf ki, 2021-ci ildə geri çəkilməmişdir. Bununla belə, Türkiyə məhkəmələri analoji işlərdə Avropa Məhkəməsinin bəhs olunan işlə bağlı qərarına istinad edirlər.

Məsələn, 2022-ci ildə İzmirdə boşanmaq istəyən iki uşaq anası Hülya Şellavcı əri tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Buna qədər o, dəfələrlə Daxili İşlər orqanlarına müraciət etmiş, qorunması üçün tədbir görülməsini xahiş etmişdi. Uzun müddət idi ki, İzmirdə Şellavcının yaxınlarının onun yaşamaq hüququnu qorumaq üçün tədbirlər görməməsi əsası ilə polisə qarşı mülki məhkəmə davası davam edirdi. Nəhayət, İzmir məhkəməsi Daxili İşlər Nazirliyinə qarşı iddianı qismən təmin etdi. Məhkəmə qərarında qeyd edirik ki, polis orqanları zorakılığa meyilli şübhəli şəxsə qarşı mövcud təhlükəni aradan qaldırmaq üçün bütün mümkün addımları atmalı idilər, ancaq bunu bacarmayıblar. Qərara əsasən, Türkiyə Daxili İşlər Nazirliyi Hülya Şellavcı-nın ailəsinə 2.5 milyon lirə (təxminən 78 min dollar) təminat ödəməli oldu [4].

“Həyatı təhdid altında olan fərdləri başqalarının cinayətkar əməllərindən qorumaq üçün bütün önləyici tədbirləri görmək dövlətin pozitiv öhdəliyidir” deyən İzmir məhkəməsi, öz qərarını Avropa Məhkəməsinin qeyd olunan qərarı ilə əsaslandırırmışdır.

“Branko Tomaşiç və başqaları Xorvatiyaya qarşı” [1] 2009-cu ildə baxılmış işdə qətl hadisəsinin qurbanları M.T. və onun azyaşlı qızı V.T.-nin təhlükəsizliyinin dövlət orqanları

tərəfindən təmin edilməməsi ilə bağlı şikayət araşdırıldı. M.T.-nin keçmiş həyat yoldaşı, psixi problemləri olan M.M. ailədaxili zorakılıq faktlarına görə məhkəmə qərarına əsasən məcburi psixiatrik müalicəyə cəlb edilməklə həbs cəzası almış, həbsdən çıxdıqdan qısa müddət sonra arvadını və qızını odlu silahla qətlə yetirərək özü də həmin silahla intihar etmişdi.

Araşdırmalarla müəyyən olundu ki, M.M. cəzasını çəkdiyi müddətdə həbsxana həkimi ilə cəmi beş dəfə və təyin olunmuş cəzanın icrası ilə bağlı olmayan digər xəstəlikləri üçün görüşmüşdü. Həbsdən əvvəl psixiatrlar xəbərdarlıq etmişdilər ki, müalicə olmadan həmin şəxsin eyni və ya oxşar cinayətləri yenidən törətmək ehtimalı yüksəkdir. Bununla belə, M.M. hər hansı psixiatrik və psixoterapevtik müalicə olmadan azadlığa buraxılmışdı.

M.T. və azyaşlı qızının qətlindən sonra onların qohumları müvafiq daxili instansiyalara şikayət etsələr də onların şikayətləri təmin edilmədi. Avropa Məhkəməsinə verillən şikayətdə ərizəçilər dövlət orqanlarını öz yaxınlarını müdafiə etməməkdə və onların ölümləri ilə bağlı halları araşdırmamaqda ittiham edirdilər.

Məhkəmə belə qənaətə gəldi ki, Xorvatiya hökuməti məhkum edilmiş şəxsin azad ediləcəyi halda M.T.-yə qarşı təkrarən zorakılıq etmək ehtimalını azaltmaq üçün adekvat tədbirlər görməyib, xüsusən, məhkumun həbs cəzası çəkdiyi müddətdə təyin edilmiş məcburi psixiatrik müalicənin düzgün şəkildə həyata keçirilməsini təmin edə bilməyib. Odur ki, hökumət ana və qızın yaşamaq hüququnun pozulmasına görə məsuliyyəti daşıyır.

Qərardan sonra Xorvatiyada məişət zorakılığı qurbanlarının effektiv müdafiəsini təmin etmək üçün kompleks tədbirlər görülməyə başlandı. 2011-ci ildə məişət zorakılığından qorunmaq üçün ilk beşillik milli strategiya işə salındı. 2013-cü ildə qüvvəyə minən yeni Cinayət Məcəlləsində məişət zorakılığına görə məhkum edilmiş şəxslər üçün xüsusi profilaktik tədbirlər müəyyən edildi ki, buraya habelə həbsdən azad edilmiş şəxslərə məcburi psixososial müalicə və profilaktik nəzarət daxildir. 2017-ci ildə başlayan ikinci beşillik strategiya qanunvericilik

bazasının gücləndirilməsi və əlaqədar qurumların fəaliyyətlərinin koordinasiyası üzrə tədbirlər planı müəyyən etdi. 2018-ci ildə qəbul olunan Probasiya haqda yeni qanun məhkum edilmiş şəxsin yenidən cinayət törətməsi riskini qiymətləndirmək üçün prosedurlar müəyyən etməklə qurbanların müdafiəsini daha da gücləndirmiş oldu. 2018-ci ildə habelə Avropa Şurasının Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqında Konvensiya (İstanbul Konvensiyası) ratifikasiya edildi və Konvensiyanın həyata keçirilməsi üçün xeyli miqdarda maliyyə vəsaiti ayrıldı. 2020-ci ildə Cinayət Məcəlləsinə yeni dəyişiklik etməklə məişət zorakılığına görə cəzanın minimum həddi 1 il müəyyən edildi.

“Yeremiya Moldova Respublikasına qarşı” [3] işdə ərizəçi Liliya Yeremiyanın əri onu və iki qızını mütəmadi şiddətə məruz qoyduğuna görə yerli məhkəmə ər barəsində evə yaxınlaşmamaq əmri çıxarmışdı. Liliyanın əri polis zabiti idi. Bir dəfə Liliya küçədə gedərkən əri ona yaxınlaşıb təhqir etmiş və hədələmiş, bir neçə gün sonra isə əmri pozaraq zorla evə soxulmuş, Liliyanı və qızı Mariananı şifahi təhqir etmişdi. Liliya bu hadisələr barədə məlumat vermiş, lakin polis orqanı onu ifadəsini geri götürməsi üçün təzyiq etmişdi. Onu qorxutmuşdular ki, əri məhkum olunarsa işini itirəcək, bu da qızlarının gələcək perspektivlərinə mənfi təsir göstərəcək. Ertəsi gün ər yenidən evə gələrək Liliyanı döyüb və öldürməklə hədələmişdi. Bu epizoda görə prokurorluq cinayət işi başlamış, lakin ərin növbəti bir il ərzində yeni cinayət törətdəcəyi halda icraatın təzələnməsi şərti ilə işi bir il müddətinə dayandırmışdılar. Prokurorluq müvafiq sənəddə bu şəxsin ictimaiyyət üçün heç bir təhlükə yaratmadığını qeyd etmişdi.

Avropa Məhkəməsi Moldova hökumətinin Liliyanı qorumaq və onun iki qızının anaya qarşı zorakılıq şahidi olduqlarından psixoloji zərər çəkməsinin qarşısını almaq üçün təsirli tədbirlər görmədiyini qəet etdi. Hüquqmühafizə orqanlarının təcavüzkarın xeyrinə hərəkətləri ərizəçiyə qarşı zorakılığa və seksizmə haqq qazandırılması, Liliyanın bir qadın olaraq ayrı-seçkiliyə məruz qalması kimi qiymətləndirildi.

Moldova hökuməti İHAM-ın qərarına cavab olaraq Liliya və onun qızlarını effektiv müdafiə ilə təmin etdi. Ondan sonra yeni zorakılıq hadisələri ilə bağlı məlumat daxil olmamışdır. Hökumət ümumilikdə məişət zorakılığı ilə mübarizəyə yönəlmiş bir sıra tədbirlərə başladı. 2017-ci ildə Moldova İstanbul Konvensiyasını imzaladı.

Moldova məişət zorakılığı sahəsində qanunlara dəyişiklik edib. 2016-cı ildə qüvvəyə minən bu dəyişikliklər məişət zorakılığı qurbanlarına daha yaxşı dəstək və cinayət törətmiş şəxslərə qarşı daha sərt sanksiyalar, o cümlədən mühafizə orderinin pozulmasına görə cinayət cəzalarını əhatə edirdi. Moldova hakimyyəti hakimlər, prokurorlar və polislər üçün məişət zorakılığının qarşısının alınması ilə bağlı təlim kursları, habelə maarifləndirmə və ictimai məlumatlandırma kampaniyaları təşkil etmişdir. İlk irəliləyişlərə baxmayaraq, Moldovada məişət zorakılığı ilə bağlı sistemli problemlər hələ də tam aradan qaldırılmayıb və Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən nəzarətdə saxlanılır. Ölkə hakimyyətinin yaxın vaxtlarda əlavə tədbirlər görəcəyi gözlənilir.

2. Qadınların ayrı-seçkilikdən qorunması - 1985-ci ildən başlayaraq bir çox qərarlarda Məhkəmə gender bərabərliyini Konvensiyanın əsasını təşkil edən və Avropa Şurası üzvləri tərəfindən nail olunmalı əsas prinsiplərdən biri kimi vurğulayır. Lakin qadınlara qarşı məişət zorakılığına dair işlərdə Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 14-cü maddəsini son illərdə aktiv işə salmağa başlamışdır. Daha əvvəllər maddi normanı nəzərdə tutan maddənin pozulduğunu təsbit etməklə kifayətlənir, həmin maddənin 14-cü maddə ilə birgə nəzərdən keçirilməsi zəruri hesab edilmirdi. Bu da Məhkəmənin gender ayrı-seçkiliyi mövzusunda ehtiyatlı davranması, üzv-dövlətlərə geniş mülahizə azadlığı tanınması demək idi. Avropa Məhkəməsi yurisprudensiyasının təkamülçü inkişafının əsas xətlərindən biri dövlətlərin mülahizə azadlığının tədricən sıxışdırılmasıdır. Konkret istiqamətlər üzrə dövlətlərin pozitiv öhdəlikləri gücləndirilir və həmin istiqamət üzrə Avropa konsensusunun təşəkkül tapmasına dəstək olaraq Avropa Məhkəməsi də öz mövqeyini sərtləşdirir.

Qeyd edək ki, gender bərabərliyi insan hüquqları sahəsində nəzəriyyənin ən qəliz məsələsidir. Gender bərabərliyi ideyaları iki əsas konsepsiyadan (formal və məzmun) başlanğıc alan və onlar üzərindən çox sayda sub-konsepsiyalara haçalanan mürəkkəb görüşlər sistemi doğurmuşdur. Formal bərabərlik konsepsiyası gender baxımından neytral nizamın yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, başlıca olaraq hüquq sistemi vasitəsilə bərabərliyə nail oluna biləcəyinə müəyyən mənada idealistik inamdan irəli gəlir. Bu ideala görə, hər kəs qanun qarşısında bərabər olmalı, cinsi mənsubiyyətə görə hər hansı fərq qoyulmamalıdır.

Məzmunca bərabərlik konsepsiyası bu və digər cinsə mənsubiyyətin sosial patternlərini, rolları və sair xüsusiyyətləri nəzərə almaqla sosial institutların quruluş problemlərini aradan qaldırmaq və ya yumşaltmaq, bununla da daha ədalətli sosial nizamə nail olmağı hədəfləyir. Buna görə, müəlliflər bərabərliyin mümkün variantlarının məzmun həllini verməyə, onlara nail olmağın mexanizmlərini təklif etməyə səy göstərmişlər [11, s.55; 2, s.273; 10, s.275]. Beləliklə, məzmun konsepsiyası formal konsepsiyadan fərqli olaraq nəticələrlə deyil, səbəblərlə mübarizə aparmağı əsas hədəf alır.

Üzv ölkələrin şikayət olunan hərəkətlərinin və ya hərəkətsizliyinin Konvensiya hüququna uyğun olub-olmadığını yoxlayan bir instansiya olaraq Avropa məhkəməsi təbii ki, yalnız formal konsepsiyadan çıxış edə bilər və edir. Məzmun konsepsiyası – sosial islahatlar, ayrı-seçkiliyin kök səbəblərinin aradan qaldırılması yalnız üzv-ölkələrin öz söyləri ilə mümkündür. Avropa Məhkəməsinin bu gedişatda rolu mövcud təmayülləri düzgün qiymətləndirməklə müsbət təmayülləri öz imkanları daxilində təşviq etmək ola bilər.

3. Roman qadınların reproduktiv sağlamlığının qorunması - Şərqi Avropa ölkələrində xüsusən narahatlıq doğuran problemlərdən biri roman (ənənəvi olaraq “qaraçı” adlanan xalqın nümayəndəsi) qadınların gizli şəkildə, aldatma və digər qanunsuz yollarla tibbi sterilizasiya edilməsidir. Konkret olaraq, bu xüsusda Slovakiyaya qarşı baxılmış işləri

xronoloji təhlil edərkən ilk işlərdə ərizəçilərin heç bir məlumatlandırma olmadan, qeysəriyyə əməliyyatı gedişində gizli şəkildə sterilizasiya edilməsi faktlarına rast gəlirik. Məsələn, “K.H. və başqaları Slovakiyaya qarşı” [5] 2009-cu ildə baxılmış iş səkkiz nəfərin gizli şəkildə sterilizasiya edilməsi ilə bağlıdır. Zərərçəkənlər sterilizasiya oldunduqlarını bilmədiklərindən, növbəti dəfə hamilə qala bilmək üçün uzun müddət müalicə olunmuşdular. Sterilizasiya olmalarından şübhələndikdə vəkilləri vasitəsilə xəstəxana arxivindən sənədlərin surətinin alınmasını istəmiş, lakin xəstəxana rəhbərliyi imtina etmişdi. Yalnız 2004-cü ildə Slovakiyada yeni Səhiyyə Aktı qəbul edildikdən sonra məhkəmə yolu ilə həmin sənədləri əldə etmək mümkün olmuşdu. Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 6 və 8-ci maddələrinin pozuntusunu tanıdı.

Maraqlı məqam budur ki, bu və digər işlərdə şikayətçilərin demək olar hamısı ikinci doğuş əməliyyatı zamanı sterilizasiya olunmuşlar. Onlar ilk doğuşu təbii şəkildə baş tutsa da, ikinci doğuş zamanı qeysəriyyə əməliyyatının zəruri olduğu bildirilmiş və əməliyyat zamanı reproduktiv orqandan məhrum edilmişlər. Bu isə müəyyən şərtlərlə planlı surətdə həyata keçirilən, roman azlığın çoxuşaqlıq yolu ilə arzu edilməz artımının qarşısını almaq olan siyasətdən xəbər verir. Əlbəttə Avropa Məhkəməsinin qərarlarında belə ifadələr yer almır, məsələ onsuz da aydındır.

“V.C. Slovakiyaya qarşı” [9] 2011-ci ildə baxılmış işin hallarına görə, 2000-ci ildə 20 yaşlı V.C. hamiləlik sancıları ilə xəstəxanaya aparılmış, ona doğuşun qeysəriyyə ilə edilməli olduğu bildirmiş, həmçinin izah edilmişdi ki, guya, yenidən hamilə qalması onun və dölnün ölümünə səbəb ola bilər, buna görə, elə indi sterilizasiya olunması tövsiyə olunur. Yarımhuş vəziyyətdə olan V.C. şifahi razılıq vermiş, ona oxuya bilmədiyi slovak dilində sənədlərə imza atdıraraq dərhal doğuş və eyni zamanda sterilizasiya əməliyyatını həyata keçirmişdilər. Ərizəçinin tibbi kitabçasında “roman mənşəli pasiyent” qeyd edilmişdi. Xəstəxanada olduğu müddətdə roman qadınlar üçün nəzərdə tutulan palataya yerləşdirilmiş və adi xəstələr üçün olan tualetlərdən istifadəyə icazə verilməmişdi.

Ərizəçi sterilizasiyanın zəruri olmadığını və Slovakiyada çox sayda roman qadınların məcburi sterilizasiyaya məruz qaldıqlarını öyrəndikdə şoka düşmüşdü. Onun fiziki və psixi sağlamlığı sürətlə pisləşmiş, ailəsi dağılmış və sonsuzluğuna imza atmış qadın olaraq öz icmasından təcrid edilmişdi.

Məhkəmə qərara aldı ki, Slovakiya hakimiyyəti ərizəçinin “avtonomluq və xəstə seçimi hüququna kobud etinasızlıq nümayiş etdirib”. Sterilizasiya proseduru tibbi baxımdan təcili zəruri olmamış və ərizəçi ona məlumatlı razılıq verməmişdir ki, bu da qəddar rəftar hesab olunur. Nəticədə ərizəçiyə 31 min avro təzminat ödəmənilməsi qəet edildi. Bu qərar həm də onunla əlamətdardır ki, ilk dəfə olaraq, xəstəxanada ərizəçiyə qarşı davranışda Konvensiyanın 14-cü maddəsinin (Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması) pozuntusu tanınmışdır.

“İ.G. və başqaları Slovakiyaya qarşı” [7] 2012-ci ildə baxılmış işdə üç ərizəçinin şikayətinə baxılmışdır. Ərizəçilərdən biri sterilizasiya olunmasından 3 il sonra xəbər tutmuşdu. Digər ikisi yaranmış şübhələrə görə daha tez müayinə olunaraq qəsdə uğradıqlarını bilmişdilər. Bundan başqa, ərizəçilərdən ikisi sterilizasiya olduqları zaman yetkinlik yaşına çatmamışdılar. 2003-cü ildən başlayaraq ərizəçilər Konstitusiya Məhkəməsi də daxil olmaqla Slovakiya məhkəmələrinə müraciət etmişdilər. Onlar həmçinin 2003-cü ildə başlanan cinayət prosesində zərərçəkmiş qismində çıxış ediblər. Zərərçəkənlərdən yalnız birinə yerli məhkəmənin qərarı ilə 1593 avro məbləğində təzminat ödənilmişdi. Avropa Məhkəməsi isə pozuntuların ciddiliyi fonunda bu məbləği adekvat hesab etməmişdir. Məhkəmənin mövqeyinə görə, qanuni qəyyumlarının məlumatlı razılığı olmadan aparılmış sterilizasiyalar həmin vaxt qüvvədə olan Slovakiya qanunlarını pozub. Bu isə onların Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə təmin edilən qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara

məruz qalmamaq hüququnu pozmuşdur. Eyni zamanda, Slovakiya hökuməti əhalinin xüsusilə həssas qrupu olan roman qadınların reproduktiv hüquqlarının effektiv müdafiəsini təmin etmək üzrə Konvensiyanın 8-ci maddəsindən (Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ) irəli gələn pozitiv öhdəliyini pozmuşdur.

Slovakiyaya qarşı sterilizasiya mövzusunda sayca üçüncü olan bu işdə Məhkəmə ilk dəfə olaraq Konvensiyanın 3-cü maddəsinin prosessual aspektdə pozulduğunu tanımışdı. Yəni, Slovakiya hüquq-mühafizə orqanlarının apardığı araşdırmanın effektiv istintaq standartlarına cavab vermədiyini müəyyən etmişdi. Yekunda Konvensiyanın 3-cü və 8-ci maddələrinə əsasən Məhkəmə Slovakiya hökumətini ərizəçilərə müvafiq olaraq 28 500 və 27 000 avro məbləğində kompensasiya, üstəlik məhkəmə xərclərini ödəməyə məhkum etdi.

Slovakiyaya qarşı sterilizasiya ilə bağlı işlərin İHAM-da icraatda olduğu illərdə ölkədə roman qadınların qanunsuz sterilizasiyası və seqreqasiyası ilə bağlı vəziyyəti araşdırmaq üçün ekspert qrupu yaradılmış və onları təklifləri əsasında 2004-cü il tarixli Səhiyyə Aktı qəbul edilmişdi. Aktda tibbi müdaxilə üçün məlumatlı razılıq məsələsi beynəlxalq insan hüquqları standartlarına, o cümlədən Avropa Şurasının İnsan Hüquqları və Biotibb Konvensiyasına uyğunlaşdırıldı. Habelə, Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Komissarının 2011-ci ildə verdiyi hesabatından sonra Səhiyyə Aktına edilən dəyişikliklər roman dilində yazılı razılıq blanklarının təmin olunmasını məcburi etdi.

2021-ci ildə Avropa Şurasının İnsan Hüquqları üzrə Komissarı Slovakiyanın Baş nazirinə məcburi sterilizasiya qurbanı olan qadınlara təzminat almaq hüququ da daxil olmaqla kompensasiya hüququ verilməsinə dair çağırış etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Branko Tomašić and Others v. Croatia. Application no. 46598/06. [Electron resourses]: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-1695>
2. Constitutions and Gender / ed. by H. Irving. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017. P. 273.
3. Eremia v. the Republic of Moldova. Application no. 3564/11. [Electron resourses]: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-7540>
4. Hülya Şellavcı Davası. [Elektron resurs]: <https://www.izmirbarosu.org.tr/HaberDetay/3678/hulya-sellavci-davasinda-emsal-karar>
5. K.H. and Others v. Slovakia (application no. 32881/04). [Electron resourses]: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92418>
6. İstanbul konvensiyası. [Electron resourses]: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention>
7. I.G. and Others v. Slovakia (application no.15966/04). [Electron resourses]:
8. Opuz v. Turkey. Application no. 33401/02. [Electron resourses]: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-92945>
9. V.C. v. Slovakia (application no. 18968/07). [Electron resourses]: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-107364>
10. Wesson M. Contested Concepts: Equality and Dignity in the Case-Law of the Canadian Supreme Court and South African Constitutional Court // Constitutional Topography: Values and Constitutions / ed. by A. Sajo, R. Uitz. The Hague: Eleven International Publishing, 2010. - pp. 271–298.
11. Фредман С. Возвращаясь к вопросу о содержательном равенстве // Сравнительное конституционное обозрение. 2017. № 1 (116). - с. 37-63.

ON THE ACTIVITY OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF THE PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS

SAADAT NOVRUZOVA

Philosophy doctor of Laws

SUMMARY

This article presents some cases considered by the European Court of Human Rights concerning women's rights. They are grouped into three categories. The measures taken by the respondent states in connection with the decisions on these cases are summarized. Since the discussed problems are also relevant for our country, the professional community of Azerbaijan, as a member of the Council of Europe, should follow the development trends of European law related to women's rights and draw appropriate conclusions.

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ’NİN KADIN HAKLARININ KORUNMASI ALANINDAKİ FAALİYETLERİ HAKKINDA

SAADAT NOVRUZOVA

Hukuk Felsefesi Doktoru

ÖZET

Bu makalede Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin kadın haklarına ilişkin değerlendirdiği bazı davalar sunulmaktadır. Üç kategoriye ayrılırlar. Davalı devletler tarafından bu davalara ilişkin kararlarla bağlantılı olarak alınan önlemler özetlenmiştir. Tartışılan sorunlar ülkemizi de ilgilendirdiğinden, Avrupa Konseyi üyesi olan Azerbaycan’ın meslek camiası, Avrupa hukukunun kadın haklarına ilişkin gelişme eğilimlerini takip etmeli ve uygun sonuçlara varmalıdır.

MALİYYƏ AKTİVLƏRİ, O CÜMLƏDƏN KRİPTOVALYUTALARIN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİNİN CİNAYƏT-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: maliyyə aktivləri, kriptovalyuta, blokçeyn-texnologiyası, bitkoin, müqayisəli-hüquqi təhlil, risklər, qanunsuz dövriyyə, cinayət-hüquqi aspektlər

Keywords: financial assets, cryptocurrency, blockchain technology, bitcoin, comparative legal analysis, risks, illegal trade, criminal legal aspects

Anahtar kelimələr: finansal varlıqlar, kripto para, blok zinciri texnologisi, bitcoin, karşılaştırmalı hukuki analiz, riskler, yasadışı ticaret, cezai hukuki yönler

Məlum olduğu kimi, müasir dünyada rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı, ictimai həyatın bütün sahələrinə informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarının, İnternet və digər şəbəkələrin geniş tətbiqi “Rəqəmsal iqtisadiyyat”, “rəqəmsal maliyyə aktivləri”, “blokçeyn texnologiyalar”, “kriptovalyuta”, “bitkoinlər” və “süni intellekt” kimi terminləri həyatımızın bir parçasına çevirir, həmçinin dövlətin və cəmiyyətin inkişafı parametrlərində, sosial-iqtisadi və hüquqi münasibətlərin inkişafı istiqamətində də əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verməsini şərtləndirir.

XX əsrin sonu və XXI əsrin başlanğıcı ictimai həyatda, o cümlədən müasir insanın gündəlik həyatında yeni elmi-texniki və texnoloji nailiyyətlərlə bilavasitə bağlı olan ciddi dəyişikliklər baş vermiş, rəqəmsal texnologiyalar insanlar arasında ünsiyyətin qurulmasının, malların və xidmətlərin əldə edilməsinin, asudə vaxtın təşkilinin, əmək funksiyalarının həyata keçirilməsinin xarakterinə və üsullarına ciddi təsir göstərmişdir. Məhz rəqəmsal texnologiyalar hesabına müasir insanın praktiki olaraq həyatının bütün tərəfləri keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmış, informasiya texnologiyaları, informasiya-telekommunikasiya şəbəkələri, o cümlədən də internet müasir cəmiyyət həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir [24, s.16]. L.M.Borşun

qeyd etdiyi kimi, prinsipcə yeni, innovativ texnoloji ideyalar, rəqəmsal iqtisadiyyat gündəlik həyatımızı köklü surətdə dəyişdirmişdir [9, s.73-77]. V.A.Perov ictimai həyatda baş verən bu dəyişikliklərin insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətə dəyişməsinə səbəb olduğunu, ünsiyyət və əlaqələrin, bilavasitə maliyyə hesablaşmalarının da çox zaman xüsusi kompüter proqramları ilə təchiz olunmuş rəqəmsal texniki və texnoloji vasitələrin köməyi ilə həyata keçirildiyini qeyd edərək yazır ki, cəmiyyət həyatına inteqrasiya olunmuş rəqəmsal texnologiyalar, rəqəmsal maliyyə aktivləri, o cümlədən kriptovalyuta yeni rəqəmsal reallıqdan danışmağa əsas verir. Bu reallıq cəmiyyətin və hər bir konkret insanın həyatına təsir göstərməklə yanaşı, həm də bizim indiyə qədər vərdiş etdiyimiz maddi aləmi də dəyişdirmişdir. İstifadə olunan müasir rəqəmsal texnologiyalar insana, onun idrak tərzinə, maddi rifahına, malların, həmçinin xidmətlərin və işlərin əldə edilməsi və dəyərinin ödənilməsinin innovativ üsullarının yaranmasına və genişlənməsinə gətirmişdir [24, s.17]. G.Cəfərlinin qeyd etdiyi kimi, bu gün virtual transfer edilən elektron ödəmə şəbəkəsinə aid olan, “kriptovalyuta” adlandırılan virtual pulu məhz maliyyə sistemində innovativ elektron ödəniş vasitəsi hesab etmək olar [2, s.5].

Kriptovalyutanın yaranma tarixi də maraqlıdır. Belə ki, 2008-ci ilin 31 oktyabrında, yəni dünyada

maliyyə böhranı başladıqdan bir ay sonra, Satoşi Nakamoto ləqəbli şəxs və ya şəxslər qrupu “Bitkoin: bir rəngli elektron ödəniş sistemi” adı altında texniki sənədi (white paper) nəşr etdirmişdir. Doqquz səhifədən ibarət olan sənəddə bu ödəniş sisteminin iş prinsipi təsvir edilmişdir. İlk kriptovalyuta şəbəkəsi isə faktiki olaraq üç aydan sonra işə düşmüşdür. Məhz üç aydan sonra S.Nakamota Helsinkidə kiçik bir serverdə kriptovalyutanın blokçeynində ilk tranzaksiyalar blokunu əldə etmişdir. Qeyd edək ki bu dövrdə mayninqin (mayninq - yeni kriptovalyuta sikkələrinin (tokenlərinin) yaradılması və dövriyyəyə buraxılması prosesidir) o qədər də mürəkkəb olmaması adi kompüterlərdə rəqəmsal sikkələri əldə etməyə imkan verirdi. 2009-cu ilin 5 oktyabrında isə bitkoin artıq New Liberty Standart birjasında peyda olmuş, 1 dollara 1309 rəqəmsal sikkə əldə edilmişdir. Hazırda bu sayda bitkoinin dəyəri milyonlarla ABŞ dolları ilə ölçülür.

Rəqəmsal valyuta növü olan kriptovalyuta (“Kripto” – “kryptos” sözündən yaranaraq, yunan dilindən tərcümədə “gizli” deməkdir) [2, s.5], mahiyyət etibarilə riyazi koddur və öz-özlüyündə dəyər kəsb etmir, təbiəti qeyri-maddidir, onun emissiyası mərkəzləşdirilməmişdir, yəni kriptovalyutanı buraxan hər hansı bir dövlət və ya özəl bank yoxdur. Kriptovalyuta blokçeyn adlanan texnologiya əsasında işləyir, ən geniş yayılmış kriptovalyuta növü isə bitkoinidir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, fiziki və hüquqi şəxslər arasında mallara və xidmətlərə görə ödənişlərin aparılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirmək, investisiya fəaliyyətinin şəffaflığını təmin etmək, habelə digər məqsədlərlə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməyə istiqamətlənən səylər son nəticədə yeni maliyyə alətinin yaranmasına gətirmişdir. Belə maliyyə aləti qismində isə proqram təminatının köməyi ilə avtomatik olaraq generasiya və idarə olunan, riyazi prinsiplərə əsaslanan, mərkəzləşdirilməmiş qaydada konvertasiya olunan, mahiyyət etibarilə rəqəmsal valyuta olan kriptovalyuta çıxış etmişdir. Kriptovalyutanın tətbiqi ilə paralel dünyanın ən populyar kriptovalyutası olan bitkoinin blokçeyn texnologiyası da geniş

yayılmağa başlamışdır [17, s.128]. D.Efanov və P.Roşin hesab edirlər ki, hazırda blokçeyn İnternetdən sonra ən böyük kəşflərdən biri hesab olunur [4, s.116-121].

Blokçeyn bütün əməliyyatların kompüter şəbəkəsi üzərindən qeydə alındığı mərkəzləşdirilməmiş və paylanmış bir reyestrdir. Hər bir əməliyyat “blok”a əlavə olunur və əvvəlki blok ilə əlaqələndirilir, bununla da, bir “blok zənciri” yaranır. Bu texnologiya kripto sistemlərin əsas aspekti kimi çıxış edir. “Token” blokçeyn üzərində yaradılan və idarə olunan rəqəmsal aktivdir. Tokenlər adətən mövcud blokçeynlər üzərində qurulur. Tokenlər müxtəlif aktivləri, o cümlədən, dünyada mövcud olan fiziki əşyaları təmsil etmək, xidmətlərə çıxış əldə etmək, mərkəzləşdirilməmiş qurumlarda səsvermə və ya kütləvi maliyyələşdirmədə iştirak etmək kimi müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə bilər [1].

Qeyd edək ki, “kriptovalyuta” (virtual valyuta) və “elektron pullar” müəyyən ümumi cəhətlərə malik olsalar da, fərqli anlayışlardır. G.Cəfərlinin düzgün qeyd etdiyi kimi, “kriptopulun elektron puldan fərqi ondan ibarətdir ki, elektron pul, ilk növbədə bank vasitəsilə elektron hesaba köçürülməklə yaranır, yəni bu pulun fiziki formadan elektron formaya keçməsi hesab edilir. Kriptovalyuta isə birbaşa yaradılan, heç bir maliyyə-kredit, bank sistemi və ya dövlət ilə bağlılığı, fiziki dəyəri olmayan, habelə istifadəçilərinin tələb-təklifi ilə dəyər qazanan, kriptoqrafik əlamətinə görə saxtalaşdırılmadan qorunan, eləcə də rəqəmsal qaydada mübadilə olunan virtual pul vahididir” [2, s.5].

Kriptovalyutanı elektron pullardan fərqləndirən başlıca cəhət maliyyə əməliyyatlarının eyniləşdirilməməsi, onların anonimliyidir. Bundan başqa, daha bir fərqli cəhət mayninqi, yəni paylaşdırıcı platformanın dəstəklənməsi və müxtəlif kriptovalyutalarda emitə olunmuş valyuta və komissiya yığımları formasında mükafat almaq imkanı ilə yeni blokların yaradılması üzrə fəaliyyəti nəzərdə tutan emissiya üsuludur. Kriptovalyutanın emitentinin dövlətin nəzarəti altında olmaması, yəni emissiyanın mərkəzləşdirilməmiş şəkildə həyata

keçirilməsi də göstərilməlidir. S.V.İvantsev və digərlərinin qeyd etdikləri kimi, hazırda rəqəmsal maliyyə aktivlərinin, o cümlədən kriptovalyutanın populyarlığı paylaşıdırılmış reyestlər texnologiyasının bir sıra iqtisadi- texniki keyfiyyət və xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir:

- aparılmış əməliyyatların (tranzaksiyaların) geriçədməzliyi;

- serverlərdə məlumatların mərkəzləşdirilmiş saxlanmasıdan imtina edilməsi və nəticə kimi məlumatlara müdaxilə edilmə riskinin minimallığı;

- smart-müqavilələrin vasitəçilər olmadan bilavasitə tərəflər arasında bağlanmağın mümkünlüyü;

- sistemin 24/7 rejmində işləməsi və tranzaksiyaların qiymətinin aşağı olmaması və s. [20, s.86].

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, müasir dünyada kriptovalyutanın dövriyyəsi getdikcə genişlənməkdədir, bu qaçılmaz və geridönməz prosesdir. XXI əsrin bu maliyyə alətinin cəlbədiciliyi və nəticə kimi artmaqda olan məşhurluğu izah ediləndir – kriptovalyuta istifadə üçün rahatdır, tranzaksiyalar yaxşı müdafiə olunur, onlar haqqında məlumatlar isə, ilk növbədə dövlət tərəfindən nəzarət nöqtəyindən yüksək anonimlik səviyyəsi ilə təmin olunmuşdur [27, s.122].

Lakin yeni texnologiyaların bu və digər üstünlükləri istər blokçeynin özünün, istərsə də onun məhsullarının hüquqi statusunun müəyyən olunmaması səbəbindən tam həcmdə qiymətləndirilmir. Hüquqi vakuum isə onlardan istifadə risklərinin artmasına, nəhəng maliyyə və istehsalat strukturlarının bu texnologiyayı özlərinin biznes proseslərinə tətbiq etmək arzusunda olmamalarına gətirir [3, s.171-192].

Qeyd edək ki, hazırda kriptovalyuta ilə bağlı vahid bir yanaşma formalaşmamışdır. Məsələn, A.O.Qrossman və A.V. Petrov hesab edirlər ki, kriptovalyuta yeni tip rəqəmsal puldur [13, s.62]. Eyni mövqedən çıxış edən D.S.Vaxruşev və O.V.Celezov yazırlar ki, elektron pullar xüsusi növ kimi kriptovalyutanın emissiyası və dövriyyəsi mərkəzləşdirilməmiş mexanizminə əsaslanan, kriptografik müdafiə metodları

əsasında qurulan mürəkkəb informasiya-texnoloji prosedurlar sistemindən ibarətdir [11, s.5]. V.A.Perov kriptovalyuta olaraq riyazi kod və kriptografik elementlərdən istifadə olunan informasiya infrastrukturunun subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətinin başa düşüldüyünü qeyd edir. Müəllif kriptovalyutanı rəqəmsal valyutanın bir növü kimi, yəni dövriyyədə informasiya sistemi qismində çıxış edən elektron ödəniş vasitəsinin xüsusi növü kimi nəzərdən keçirir [24, s.11].

Cinayət hüququ nəzəriyyəsində də kriptovalyutanın bir sıra anlayışları təklif olunmuşdur. Məsələn, İ.İ.Kuçerov kriptovalyutanı müasir alternativ ödəniş sistemlərinin tərkib elementi [22, s.3-8], A.İ.Savelyev isə kriptovalyutanı elektron mübadilə vasitələrinin bir növü kimi qiymətləndirir [28, s.489-491]. Hesab edirik ki, kriptovalyutanın daha dəqiq anlayışı M.M.Dolqiyeva tərəfindən formulə edilmişdir. Müəllifin fikrincə, kriptovalyuta – istifadəsi və dövriyyəsi paylaşıdırılmış reyestr texnologiyası (blokçeyn-texnologiya) bazasında həyata keçirilən və kriptografik metodlar əsasında yaradılmış rəqəmsal əmlakdır [17, s.137]. Hərfi mənada isə kriptovalyuta riyazi hesablamaların köməyi ilə kompüter tərəfindən generasiya olunan koddur.

Müqayisəli-hüquqi təhlil göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə rəqəmsal maliyyə aktivlərinin dövriyyəsinin hüquqi tənzimlənməsi məsələsinə mövcud olan yanaşmalar müxtəlifdir.

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İsveçrə və sair kimi ölkələrdə elektron maliyyə aktivlərinin, o cümlədən kriptovalyutanın hüquqi statusu, onun dövriyyəsi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmasa da, elektron aktivlərdən istifadə ilə bağlı ictimai münasibətlər bu və ya digər dərəcədə mövcuddur. Belə ölkələr kriptovalyutadan istifadəsi üzrə əməliyyatları nəzarət altında saxlamaq imkanlarına malik olmadığından onların dövriyyəsi artmaqda və buna paralel olaraq müxtəlif dələduzluq və digər qanunazidd sxemlər yaranmaqdadır [8, s.24-28].

Banqladeş, Vyetnam, Misir, Tailand, Pakistan, Əlcəzair, Mərakeş, İndoneziya və sair kimi ölkələr öz ərazilərində kriptovalyutadan istifadəni və

onun dövriyyəsini qadağan etmişdir. Bu ölkələrdə kriptovalyutanın qanunsuz dövriyyəsini həyata keçirən şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilirlər. Ekvadorda dövlət tərəfindən buraxılan kriptovalyutadan başqa, istənilən digər rəqəmsal aktivlərin dövriyyəsi qadağan olunmuş və bununla bağlı xüsusi normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bitkoinlə bağlı sövdələşmələr Vyetnam, İslandiya, Banqladeş və Tailandda qanunsuz hesab edilir. Qətər və Bəhreində isə bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşılır. Belə ki, bu ölkələrdə yerli səviyyədə öz vətəndaşlarına kriptovalyuta ilə bağlı hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmaq qadağan olunsada, ölkə sərhədlərindən kənarda vətəndaşlarına kriptovalyuta bazarlarında iştirak etməyə icazə verilir.

İran, Litva, Çin, Kolumbiya və digərləri müəyyən qadağalar yolunu tutaraq, valyuta vəsaitlərinin ölkədən çıxarılması risklərini minimuma endirməyə, cinayətkar gəlirlərin yuyulması ilə bağlı iqtisadiyyat üçün neqativ nəticələri azaltmağa, milli valyutanın dəyərdən düşməsinin qarşısını almağa, istehlakçıları isə dələduzluq hallarından qorumağa çalışırlar. Eyni zamanda, belə qadağaların əksər hallarda kölgə dövriyyəsinin səviyyəsinin də artmasına gətirdiyi qeyd olunmalıdır [15, s.11].

Yaponiya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Sinqapur və s. kimi ölkələr öz ərazilərində rəqəmsal valyutaların dövriyyəsini mümkün qədər qanuniləşdirmiş, onların hüquqi statusunu və istifadə qaydalarını müəyyən etmişlər. Elektron maliyyə aktivləri haqqında qanunvericiliyin hazırlanaraq qəbul edildiyi ilk ölkələrdən biri də Yaponiyadır. 2017-ci ildən bu ölkədə rəqəmsal valyuta qanuni ödəniş vasitəsi hesab olunur. Avstraliya və Kanadada banklara və maliyyə müəssisələrinə kriptovalyuta bazarlarında müəyyən əməliyyatlar keçirilərkən pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə qanunlarının müddəalarına uyğun hərəkət etmələri tələb olunur. Bir sözlə, deyə bilərik ki, Avropa ölkələrinin bir çoxunda, habelə ABŞ, Kanada, Yaponiya və Avstraliyada kriptovalyuta müəyyən hüquqi statusa malikdir [14, s.116-128].

Göründüyü kimi, dünyanın müxtəlif ölkələrində kriptovalyutanın hüquqi rejimi müxtəlifdir, bir sıra ölkələrdə isə ümumiyyətlə müəyyən edilməmişdir ki, bu da hüquqi kolliziyalara, kriptovalyutadan istifadə etməklə törədilən cinayətlərin tövsifi zamanı ciddi problemlərin yaranmasına gətirir [24, s.4].

Deyə bilərik ki, dövlət tərəfindən tənzimlənməyən anonim iqtisadi maliyyə vasitəsinə çevrilmiş rəqəmsal maliyyə aktivlərinə, o cümlədən kriptografik rəqəmsal pullara yanaşma tərzləri olduqca müxtəlifdir. Dünyanın ən varlı adamlarından biri olan və “öncəgörən” ləqəbi ilə tanınan Uorren Baffet bitkoini “məhiyyət etibarlə ilğım” adlandırır, digərləri, məsələn, Bill Qeyts onu “nəhəng texniki sıçrayış” kimi qiymətləndirir [18, s.885].

Ədəbiyyatda kriptovalyutaların və tokenlərin dövriyyəsi ilə bağlı bir sıra risklər xüsusi olaraq qeyd olunur:

- sürətli tranzaksiyaların izlənməsinin çətinliyi;
- kriptovalyutaların bir virtual hesabdan digərinə köçürülməsinin nəzarətsizliyi;
- rəqəmsal maliyyə aktivləri vasitəsilə aparılan əməliyyat haqqında praktiki olaraq məlumatsızlıq;
- kriptovalyuta sistemlərinin istifadəçilərinin anonimliyi və onların aktivliyi faktlarının müəyyən edilməsinin mürəkkəbliyi;
- pulların yuyulmasının qüvvədə olan real sxemlərində tranzaksiya modellərinin böyük dolaşığı, habelə legal tranzaksiyaların qeyri-leqallardan fərqləndirilməsinin texnoloji cəhətdən mürəkkəbliyi [21].

Rəqəmsal maliyyə aktivlərinin vətəndaşların gündəlik həyatına və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə daxil olma prosesinin sürətlənməsi kriptovalyutadan istifadə etməklə və ya onlara münasibətdə törədilən cinayətlərin sayında sabit artma meylinin yaranmasına və bu növ cinayətlərin elmi idrakın, kriminal əməllərin cinayət-hüquqi aspektlərinin qiymətləndirilməsinə, maliyyə aktivlərinin, o cümlədən kriptovalyutanın qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin tövsifi ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənən elmi-nəzəri tövsiyələrin işlənilməsinə zərurət yaradır [27, s.108].

A.N.Lyaskalo son illərdə rəqəmsal maliyyə aktivlərinin, o cümlədən kriptovalyutanın dövriyyəsinin genişləndiyini və ondan istifadəyə olan yüksək kriminal marağın yarandığını qeyd edir [23, s.89].

İlk dəfə olaraq blokçeyn texnologiyası məhsullarından istifadə riskləri haqqında Evropol bəyan etmişdir. Evropolun 2015-ci il hesabatında kriptovalyutanın dövriyyəsi sahəsində müasir trendlər təhlil edilmiş və belə bir nəticə çıxarılmışdır ki, yeni maliyyə alətləri kriminal sahədə (korrupsiya, narkobiznes, pornoqrafik materialların qanunsuz dövriyyəsi və s.) də “məşhurlaşmağa” başlamışdır. Xüsusən də kriptovalyuta qeyri-leqal İnternetdə (kölgə internet bazarı olan darknetdə) narkotiklərin satışı, terrorçuluğun və ekstremizmin maliyyələşdirilməsi məqsədləri ilə daha geniş istifadə olunur [6, s.192].

Beləliklə, kriptovalyuta, eləcə də onun ən geniş yayılmış növü olan bitkoinin bütün üstünlüklərinə baxmayaraq onlarla bağlı kriminal risklər də mövcuddur. Mətbəx bıçağı cinayətkarın əlində qəsdən adam öldürmə alətinə çevrilə bildiyi kimi, bitkoin də, cinayətkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı aktiv şəkildə istifadə edilə bilər [18, s.865]. Məsələn, Chainanalysis şirkətinin hesablamalarına görə 2019-cu ildə yarımkriminal darknet şəbəkəsində bitkoinlərlə həyata keçirilən tranzaksiyaların məbləği 1 milyard dollara çatmışdır ki, bu da kriminal aləmdə bu ödəniş vasitəsinə böyük tələbatın olduğunu göstərir. Evropolun məlumatlarına görə kriptovalyutanın köməyi ilə hər il 3-4 mlrd dollar çirkli pullar, yəni cinayətkar yollarla əldə edilmiş pul vəsaitləri yuyulur [7]. Narkotik və silah satıcıları, ekstremizmi maliyyələşdirən şəxslər, istədikləri ölkələrdə siyasi sabitliyi pozmaq üçün qeyri-sistemli müxalifəti maliyyə vəsaitləri ilə təmin edənlər ciddi şəkildə kriptovalyuta ilə maraqlanmağa başlamışlar. Evropolun hesabatlarında qeyd olunur ki, rəqəmsal valyuta İnternet şəbəkəsində uşaqların seksual istismarı sahəsində getdikcə daha çox dərəcədə istifadə edilməyə başlanmışdır [29, s.147-154]. G.Cəfərli də qeyd edir ki, “kriptovalyutanın (kriptopulun) heç bir dövlətin maliyyə-pul siyasətindən

asılı olmaması, kriptovalyuta ilə aparılan əməliyyatların hər hansı dövlətin iqtisadi və hüquqi tənzimlənməsində olmaması bu əməliyyatların qeyri-qanuni əməllərin üsullarına çevrilməsinə, o cümlədən iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlərin artmasına və transmilli xarakter almasına şərait yaradır” [2, s.6].

Rəqəmsal texnologiyalar özündə hər bir dövlətin yeni innovativ istiqamətlərinin inkişafı üçün böyük potensial daşıyıcısı olmaqla dövlətin iqtisadiyyatında köklü struktur dəyişikliklərinin aparılmasında və onun dünyada rəqabət qabiliyyətliyinin artmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda yaddan çıxarılmamalıdır ki, istənilən innovasiyalar istər yaradıcı, istərsə də dağıdıcı potensialla xarakterizə olunur. Ona görə də dövlət və cəmiyyət istər hüquqi, istərsə də təşkilati xarakterli etibarlı antikriminal alətlərlə özlərini sığortalamalıdırlar. Son illərin cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsi açıq şəkildə göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi cinayətkarlıqda, xüsusən də onun mütəşəkkil cinayətkarlıq kimi tərkib hissəsində ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə gətirmişdir. Cinayətkarlar kriminal əməllərin törədilməsinin yeni üsul və vasitələrindən istifadə etməklə yanaşı, ən müasir rəqəmsal texnologiyalarda cinayət məsuliyyətindən yayınmağın, cinayətkar fəaliyyətin anonimliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin effektiv vasitəsi kimi görməyə başlamışlar [25, s.45]. Rəqəmsal texnologiyalar bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, onlardan istifadə etməklə ənənəvi cinayətlərin törədilməsinin yeni forma və üsullarının meydana gəlməsini də şərtləndirir. Məsələn, rəqəmsal maliyyə aktivlərinin, kriptovalyutanın təqdim etdiyi imkanlardan terrorizm və ekstremizmin maliyyələşdirilməsi, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin təmassız üsullarla satışı məqsədilə, kibertəxribatların, kibermüharibələrin həyata keçirilməsi üçün istifadə halları yaranaraq genişlənməyə başlamışdır.

V.A.Perov hesab edir ki, törədilmə üsulundan asılı olaraq kriptovalyuta cinayətin törədilməsinin predmeti və ya vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Müəllifin fikrincə, kriptovalyuta oğurluq,

dələduzluq, mənimsəmə və israf etmə, hədə-qorxu ilə tələb etmə, pul vəsaitlərini və digər əmlakı leqallaşdırma kimi cinayətlərin predmeti qismində çıxış edə bilər. Kriptovalyutanın əmlak hüquqları və ya cinayətin törədilməsi vasitəsi kimi çıxış etdiyi cinayətlər sırasında rüşvət alma, rüşvət vermə, rüşvətxorluqda vasitəçilik, seçki hüquqlarının həyata keçirilməsinə və ya seçki komissiyalarının işinə müdaxilə etmə, seçki sənədlərini saxtalaşdırma, kommersiya, vergi və ya bank sirri olan məlumatları qanunsuz əldə etmə və yayma, terrorçuluq fəaliyyətinə kömək etmə, terrorçuluğu və ekstremist fəaliyyəti maliyyələşdirmə, muzdluluq, beynəlxalq terrorizm və sairə qeyd oluna bilər. Kriptovalyuta, həmçinin qanunsuz olaraq silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma, göndərmə, narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və prekursorları qanunsuz istehsal etmə, göndərmə və ya satma, habelə adam öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma, işgəncə, girov götürmə və sair kimi sifarişlə törədilmiş cinayətlərdə faktiki ödəniş vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. V.A.Perov, həmçinin rəsmi idman yarışlarının və ya kommersiya xarakterli müsabiqələrin nəticələrinə təsir etmə, dövlət qurumları və ya bələdiyyələrin ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün malların, xidmətlərin, işlərin satın alınmasına, bununla bağlı tenderlərin nəticələrinə təsir göstərilməsi məqsədilə ələ alma kimi əməllərdə də kriptovalyutadan istifadənin mümkünlüyünü qeyd edir [24, s.33-34].

E.A.Russkeviç və İ.İ.Malıgin kriptovalyutanın ödəniş aləti kimi çıxış etdiyi, mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılan və ya qadağan edilən predmetlərin dövriyyəsi ilə bağlı olan və son illərdə xüsusilə geniş yayılma meyli ilə səciyyələnən cinayətləri xüsusi olaraq fərqləndirirək onların sırasında ilk növbədə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, həmçinin pornoqrafik materialların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətləri qeyd edirlər. Müəlliflər, son illərdə cinayətkar yolla əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və digər əmlakın leqallaşdırılmasında kriptovalyutadan geniş istifadə edildiyini də göstərirlər [27, s.108-109].

E.V.Boçkareva hesab edir ki, kriptovalyuta ilə bağlı cinayətlər ən müxtəlif xarakterlidir. Bu kateqoriyalı kriminal əməllərə elektron ödəniş vasitələrindən istifadə etməklə törədilən dələduzluq, kiberdələduzluq, qanunsuz bank fəaliyyəti, cinayətkar yolla əldə edilmiş pul vəsaitlərini və ya digər əmlakı leqallaşdırma, ödəniş vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi, terrorizmi maliyyələşdirmə, qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və psixotrop maddələri əldə etmə və satma, pornoqrafik materialları yayma, fahişəliklə məşğul olmanı təşkil etmə və kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olma və s. [10, s.253-254].

S.V.İvantsev, E.L.Sidorenko və digərləri kriptocinayətkarlığın strukturuna daxil olan cinayətlər qrupunda narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, digər qadağan olunmuş malların, kontentin və ya xidmətlərin qanunsuz satışı, yeni rəəqmsal valyutadan istifadə etməklə cinayətkar gəlirlərin leqallaşdırılması, kriptovalyutanın cinayətlərin törədilməsinin predmeti qismində çıxış edən mülkiyyət əleyhinə cinayətləri göstərir, qeyd olunanlarla yanaşı, virtual valyutanın fərdi məlumatların qanunsuz dövriyyəsində, saxta sənədlərlə ticarətdə, qeyri-leqal dərman vasitələrinin satışında, hətta sifşli qətlər də istifadə edilməsi hallarının da müşahidə olunduğunu vurğulayırlar [20, s.87].

Hüquq doktrinasında kriptovalyuta ilə mübadilə əməliyyatları ilə məşğul olan və bundan külli miqdarda gəlir əldə edən subyektlərin fəaliyyətinin qanunsuz sahibkarlıq kimi tövsif edilməsi məsələsi ilə bağlı fikirlər səsləndirilsə də, bununla bağlı vahid mövqe yoxdur. Belə ki, belə bir hüquqi qiymətləndirilmənin əleyhinə səslənən başlıca argument kriptovalyutanın qeyri-müəyyən statusudur ki, bu da bu cür fəaliyyətin ümumiyyətlə prinsip etibarı ilə sahibkarlıq fəaliyyəti kimi qiymətləndirilməsinin mümkünsüzlüyünə gətirir [27, s.112].

Daha bir mübahisə doğuran məsələ kriptovalyutanın talama predmeti qismində çıxış etməsi ilə bağlıdır. Cinayət hüquq nəzəriyyəsində bu məsələ ilə bağlı mövqelər fərqlidir. Məsələn, M.A.Prostoserdov belə bir mövqedən çıxış edir ki, dəyər qiyməti və mülkiyyət hüququ

müəyyən şəxsə məxsus olma kimi mal üçün xarakterik əlamətlərə malik, virtual daşıyıcıda toplanmış unikal kompüter məlumatlarının məcmusu olan rəqəmsal informasiya məhsulu, dələduzluq, kompüter informasiyası sahəsində dələduzluq, mənimsəmə və ya israf etmə və sair kimi mülkiyyət əleyhinə olan talama cinayətlərinin predmeti qismində çıxış edə bilər [26, s.18]. M.M.Dolqiyeva da, həmçinin qeyd edir ki, bir sıra spesifik xassələrinə, dəyərinə və mülki dövriyyə predmeti ola bilmək imkanına görə kriptovalyuta mülki qanunvericilik çərçivəsində digər əmlak növünə aid edilə bilər [16, s.45]. Qeyd edək ki, belə bir mövqe RF-nın hüquqşünasları arasında getdikcə daha çox müdafiə olunur. Məsələn, Y.V.Qraçeva, S.V.Malikov və A.İ.Çuçayev birbaşa göstərir ki, mülki qanunvericiliyin bir sıra müddəaları kriptovalyutanı əmlak hesab etməyə imkan verir ki, bu da onun cinayətin predmeti qismində çıxış etdiyi əməllərin tövsifi problemlərini aradan qaldırır [12, s.207]. Bu məsələdə əks mövqedən çıxış edənlər də vardır. Məsələn, E.L.Sidorenko qeyd edir ki, qanunvericilikdə kriptovalyutanın leqal definisiyasının olmaması, onun statusunun müəyyən edilməməsi səbəbindən onu mülki hüquqların obyektinə hesab etmək olmaz. Kriptovalyuta talamanın predmeti üçün səciyyəvi olan müəyyən iqtisadi və maddi parametrlərin daşıyıcısı deyildir [30, s.8-10].

S.V.Zemlyukov və A.A.Korennaya kriptovalyutanın dövriyyəsi mexanizmini, onların “nağdlaşdırılması” bu və ya digər dəyər kəsb edən əmlakla mübadiləsi imkanlarını nəzərə alaraq kriptovalyutadan istifadə etməklə törədilən cinayətləri aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirir:

1) kriptovalyuta ilə maliyyələşdirilən cinayətlər (terrorizm, narkotiklərin, pornoqrafik materialların qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri və s.);

2) kriptovalyutanın cinayətlərin törədilməsi aləti, vasitəsi kimi çıxış etdiyi cinayətlər (cinayətkar yolla əldə edilmiş pul vəsaitlərini, digər əmlakı leqallaşdırma, qanunsuz bank fəaliyyəti, vergi ödəməkdən yayınma və s.);

3) kriptovalyutanın talamanın predmeti olaraq çıxış etdiyi kriminal əməllər (ziyanverici proqramlardan istifadə etməklə hədə-qorxu

gəlmə, saxta pulqabılardan istifadə etmə, fişinq, maliyyə piramidası, kiberdələduzluq və s.) [19, s.48-49].

E.V.Boçkareva kriptovalyutalardan istifadə etməklə həyata keçirilən dələduzluq sxemlərinin (məsələn, saxta saytlar, sosial şəbəkələrdə saxta akkauntlar potensial alıcıları cəlb etmək üçün kriptovalyutanın qanuni sahibi və ona sərəncam vermə haqqında informasiyanı özündə daşıyan saxta sənədlərdən istifadə edilir) geniş yayıldığını, bir çox hallarda bu əməllərin qeyri-leqal şirkətlər tərəfindən yalançı rəqəmsal sikkə əməliyyatlarının aparılması yolu ilə həyata keçirildiyini göstərir [10, s.251]. Qeyd edək ki, Azərbaycanda da bu növ kiberdələduzluğun törədilməsi faktları artıq qeydə alınmışdır. Məsələn, 2022-ci ilin sonunda üç kripto fırıldaqçı cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdur” Belə ki, G., X. və Y. müəyyən edilməmiş biznes xətti ilə “İnsujess” adlı şirkət yaratmış, daha sonra ölkədə “OJOS” beynəlxalq maliyyə piramidası sxemindən istifadə etməklə təsis etdikləri şirkət vasitəsilə onun geniş yayılmasını təşkil edərək sosial şəbəkələrdə reklamını aparmışlar. İstifadəçilər qazanc əldə etməyi gözləyərək bu maliyyə piramidası sxeminə investisiya qoymağa başlamışlar. Ümumilikdə isə onlarla ölkə vətəndaşı bu yolla aldadılaraq kriptodələduzluğun qurbanı olmuşlar.

Kriptovalyutalar və tokenlər bazarının inkişafının gətirdiyi təhlükələrdən biri də cinayətkar yolla əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması üçün əlverişli şəraitlərin yaranması ilə bağlıdır. G.Cəfərli kriptovalyutanın qanunsuz dövriyyəsi sahəsində törədilən cinayətlər sırasında vergi cinayətlərini, xüsusən də vergi ödəməkdən yayınma ilə bağlı kriminal əməlləri qeyd edərək yazır ki, “Çirkli pulların yuyulması” üçün istifadə edilə bilən virtual pul vahidləri ilə aparılan əməliyyatlar, habelə kriptopulların alınıb-satılması əməliyyatları, eyni zamanda, vergiyə cəlb edilməli, vergitutma obyektinə kimi vergi nəzarətinin təsiri altına düşməli olduğu halda, virtual pul bazarında iqtisadi və normativ-hüquqi tənziqlənmə olmadığından həm çirkli pulların yuyulması əməlləri cinayət-hüquqi mühafizə edilmir, həm də virtual pulla aparılan əməliyyatlar vergi nəzarətindən kənarda qalır. Bu

hal, nəticə etibarı ilə, beynəlxalq iqtisadi aləm üçün təhlükəli olan və bütün dünya dövlətlərinin ortaq iqtisadi və hüquqi maraqlarına toxunan məsələdir. Virtual pul bazarında iqtisadi və normativ-hüquqi tənzimləmənin olmaması dövlətlərin milli büdcələrindən külli miqdarda vergi məbləğlərinin yayındırılmasına yol açmaqla, vergi ödəməkdən yayınma cinayətlərinin qloballaşmasına səbəb olur [2, s.6].

Qeyd edək ki, cinayətkar yolla əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılmasına istiqamətlənmiş kriptovalyutalar vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar daha yüksək latənlik səviyyəsi ilə xarakterizə olunurlar ki, buna da kriptovalyutalarla anonim tranzaksiyaları həyata keçirməyə imkan verən müasir texnologiyalar kömək edir. Kriminal gəlirlərin leqallaşdırılmasının yeni və hazırda olduqca geniş istifadə olunan üsullarından biri də qumar oyunlarının təşkili və həyata keçirildiyi saytlar vasitəsilə, rəqəmsal maliyyə aktivlərindən, o cümlədən kriptovalyutalardan istifadə etməklə onların yuyulmasıdır. Məhz bu serverlər vasitəsilə çirkli virtual pulların 75%-ə qədəri yuyulur [20].

Beləliklə, deyə bilərik ki, blokçeyn-texnologiyalarının tətbiqi və inkişafı yüksək qeyri-müəyyənlik səviyyəsi ilə müşayiət olunur. Virtual valyutaların gələcəyi haqqında da belə bir nəticə çıxarmaq olar. Bu o deməkdir ki, hazırda “kriptovalyuta cinayətkarlığı” adlandırılan yeni cinayətkarlığın hansı transformasiyalara uğrayacağı barədə dəqiq proqnozlar vermək xeyli çətinidir. Bu baxımdan, rəqəmsal cinayətkarlığın və onun struktur elementi olan kriptocinayətkarlığın elmi idrakına, onun cinayət hüquqi xarakteristikasının dəqiq müəyyən edilməsinə, bu növ cinayətlərə görə məsuliyyətin sosial şərtlənməsinin əsaslandırılmasına, bu istiqamətdə cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirməsinə böyük zərurət mövcuddur. Buna görə də hesab edirik ki, bu istiqamətdə elmi araşdırmaların intensivliyi, onların elmi-nəzəri səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalıdır.

E.L.Sidorenkonun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, cinayət qanunvericiliyinin mühüm vəzifələrindən biri də maliyyə aktivlərinin, o cümlədən kriptovalyutanın qanunsuz dövriyyəsi

sahəsində baş verən cinayətlərə qarşıdurmanın cinayət-hüquqi vasitələrinin və mexanizmlərinin işlənilməsi, bu yeni kriminal əməllər dairəsinin tövsifi və məsuliyyətin differensiasiyası zamanı yaranan problemlərin həlli yollarının müəyyən edilməsidir [31, s.134]. Bunun da əsas məqsədi rəqəmsal cinayətkarlığın, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan kriptocinayətkarlığın cinayət-hüquqi tənzimlənmə çərçivəsindən kənarda qalmamasının təmin edilməsi, bu kateqoriyalı kriminal əməllərlə mübarizənin cinayət-hüquqi təminatı sisteminin elmi zəmin əsasında yaradılmasıdır.

Hazırda Azərbaycanda virtual valyuta sektorunun hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi, rəqəmsal maliyyə aktivlərinin, o cümlədən kriptovalyutanın dövriyyəsi məsələlərini əhatə edən normativ-hüquqi aktlar qəbul edilməmişdir. Bu da müəyyən dərəcədə fiziki və hüquqi şəxsləri kriptovalyutadan, digər rəqəmsal maliyyə aktivlərindən istifadə etməklə törədilən kibərdələduzluqdan, digər kriminal əməllərdən cinayət-hüquqi və digər vasitələrlə müdafiəsini xeyli çətinləşdirir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 26 sentyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın 5.3.4-cü bəndində bu sahədə prioritet istiqamətlərdən biri kimi yeni rəqəmsal ödəniş texnologiyalarının tətbiqi də göstərilmiş, həyata keçiriləcək tədbirlər sırasında isə “paylanmış reyestr texnologiyalarının maliyyə sektorunda tətbiqi imkanlarının araşdırılması, bununla bağlı işçi qrupun yaradılması, pilot layihələrinin seçilməsi və onun texniki şərtlərinin hazırlanması və reallaşdırılması” qeyd olunmuş, son zamanlar, “blokçeyn” platforması üzərində aparılan tətbiq həlləri özünü doğrultduqca, bu texnologiyanın yaxın və uzaq qonşu ölkələrdə implementasiyanın artması nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda da blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi istiqamətlərinin araşdırılmasının zəruriliyi göstərilmişdir.

Qeyd olunanlar, Azərbaycanda rəqəmsal maliyyə aktivlərinin tənzimlənməsi, onların dövriyyəsi sahəsində yaranmış vəziyyət

“Rəqəmsal maliyyə aktivləri haqqında” Qanunun tez bir zamanda qəbul edilməsinin zəruriliyini göstərir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə “Rəqəmsal maliyyə aktivlərinin (o cümlədən kriptovalyutanın) qanunsuz dövriyyəsi” adı altında ümumi bir maddə daxil edilməsini, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin bir sıra normalarına isə “kriptovalyutadan istifadə etməklə törədildikdə”

kimi tövsifedici əlamətin daxil edilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Qeyd olunanlarla yanaşı, CM-nin “Kibercinayətlər” adlanan 30-cu fəslində də ciddi dəyişikliklər edilməli, bu fəslə müasir tələblərə və kriminal reallıqlara cavab verən yeni cinayət-hüquq normaları daxil edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında kriptovalyutanın tənzimlənməsi //http://TechLaw.az.
2. Cəfərli G. Kriptovalyuta ilə aparılan əməliyyatlar zamanı vergi cinayətləri ilə mübarizənin aktual problemləri// “Azərbaycan vəkili” jurnalı. 2019. №17.
3. Anderson K., Durbin E., Salinger M. Identity Theft//Journal of Economic Perspectives. 2008. Vol.22. №2, p.171-192.
4. Efanov D., Roschin P. The All-Pervasiveness of the Blockchain Technology//Procedia Computer Science. 2018. Pp.116-121.
5. Hill J, Chapter Z. Money: Medium of Exchange, Unit of Account, And Store of Wealth//FinTech and the Remaking of Financial Institution. 2018. Pp. 41-68.
6. Williams K. Textbook on Criminology/ Oxford: Univ.Press. 2012, p.192.
7. Europol: Несколько миллиардов фунтов в Европе отмываются через криптовалюту. <http://cryptocurrency.tech>.
8. Баранов Л.Л. Особенности правового регулирования оборота цифровых активов в зарубежных юрисдикциях//Следователь. 2015. №4.
9. Борщ Л.М. Современные аспекты сдвигов инновационной парадигмы от цифровой экономики к цифровой трансформации//Инновационная парадигма экономических механизмов хозяйствования: сб.н.тр. VII Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Ставрополь, 2022.
10. Бочкарева Е.В. К вопросу о криминологической безопасности при использовании криптовалюты//Сибирское юридическое обозрение. 2019. Том.16, №2.
11. Вахрушев Д.С., Железов О.В. Криптовалюта как феномен современной информационной экономики: проблемы теоретического осмысления//Интернет-журнал Науковедение. 2014. №5(24).
12. Грачева Ю.В., Маликов С.В., Чучаев А.И. Предупреждение девиаций в цифровом мире уголовно-правовыми средствами//Право. Журнал Высшей школы экономики. 2020. №1.
13. Гроссман А.О., Петров А.В. Криптовалюты как социальное явление//Общество. Среда. Развитие. 2017. №4.
14. Долгиева М.М. Зарубежный опыт правового регулирования отношений в сфере оборота криптовалюты//Lex Russica. 2018. №10(143).
15. Долгиева М.М. Квалификация деяний, совершаемых в сфере оборота криптовалюты//Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. 2019. №1(88).
16. Долгиева М.М. Конфискация криптовалюты//Законность. 2018. №11.
17. Долгиева М.М. Операции с криптовалютами: актуальные проблемы теории и

практики применения уголовного законодательства//Актуальные проблемы российского права. 2019. №4(101).

18. Дорофеева В.В., Каверзина Л.А., Жмуров Д.В., Краснова Т.Г., Бураков В.И. Криптовалюты: легальные и криминально-теневые аспекты оборота//Всероссийский криминологический журнал. 2019. Т.13. №6.

19. Землюков С.В., Коренная А.А. Правовой статус криптовалюты в уголовном праве// Известия АлтГУ. Юридические науки. 2018. №3(101).

20. Иванцев С.В., Сидоренко Э.Л., Спасенников Б.А., Березкин Ю.М., Суходилов Я.А. Преступления, связанные с использованием криптовалюты: основные криминологические тенденции//Всероссийский криминологический журнал. 2019. Т.13. №1.

21. Колесова И.В., Стась Т.А. Криптовалюта: возможности и угрозы// www.cuberleninka.ru

22. Кучеров И.И. Криптовалюта как правовая категория//Финансовое право. 2018. №5.

23. Лясколо А.Н. Криптовалюта как предмет и средство преступления//Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы XV Международной конференции. 2019.

24. Перов В.А. Квалификация преступлений, совершаемых с использованием криптовалюты: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2003.

25. Пинкевич Т.В. Проблемы уголовно-правового противодействия преступной деятельности с использованием криптовалют//Юристы-Правоведы. 2020. №4(95).

26. Простосердов М.А. Экономические преступления, совершаемые в киберпространстве и меры противодействия им: Авт.oref.дис...к.ю.н., 2016.

27. Русскевич Е.А., Малыгин И.И. Преступления, связанные с обращением криптовалют: особенности квалификации//Право. Журнал Высшей школы экономики. 2021. №3.

28. Савельев А.И. Электронная коммерция в России и за рубежом: правовое регулирование. М., 2016.

29. Сидоренко Э.Л. Криминологические риски оборота криптовалюты//Экономика. Налоги. Право. 2017. Т.10, №6.

30. Сидоренко Э.Л. Криминальное использование криптовалюты: международные оценки//Международное уголовное правосудие и международная юстиция. 2016. №6.

31. Сидоренко Э.Л. Правовой статус криптовалют в РФ//Экономика. Налоги. Право. 2018. №2.

CRIMINAL ASPECTS OF ILLEGAL CIRCULATION OF FINANCIAL ASSETS INCLUDING CRYPTOCURRENCY

AYSEL KİŞİYEVA

*Ministry of Justice Judicial Forensic Science Center
Head of Scientific Research and Methodological Studies
Department, Doctor of Philosophy in Law*

SUMMARY

The article examines the criminal-legal aspects of the illegal circulation of financial assets, including cryptocurrencies, analyzes the concepts proposed in the specialized literature on the terms cryptocurrency, blockchain technology, etc., specifies the characteristic features of cryptocurrency, special features that distinguish it from electronic money, and conducts a comparative-legal analysis of approaches to the legal regulation of the circulation of digital financial assets, including cryptocurrencies, in different countries. The risks arising from the use of blockchain technology products are also mentioned, it is shown that financial assets, including cryptocurrencies, can act as both the subject of the crime and as a tool and equipment in the commission of a number of criminal acts, the scope of crimes in this category is systematized, and the opinions, assessments, approaches and positions in the specialized literature on this subject are analyzed. The author emphasizes the necessity of enacting the “Law on Digital Financial Assets”, as well as the appropriateness of adding a general article under the title “Illegal circulation of digital financial assets (including cryptocurrencies)” to the criminal legislation, and the appropriateness of adding a descriptive phrase such as “committed using cryptocurrencies” to a number of norms of the Criminal Code.

KRİPTO PARA DAHİL FİNANSAL VARLIKLARIN YASADIŞI DOLAŞIMININ CEZAI YÖNLERİ

AYSEL KİŞİYEVA

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
Bilimsel Araştırma ve Metodolojik Çalışmalar Bölüm
Başkanı, Hukukta Felsefe Doktoru*

ÖZET

Makalede, kripto paralar da dahil olmak üzere finansal varlıkların yasadışı dolaşımının cezai-hukuki yönleri incelenmekte, kripto para, blok zinciri teknolojisi vb. terimlerle ilgili özel literatürde önerilen kavramlar analiz edilmekte, kripto paranın karakteristik özellikleri, onu elektronik paradan ayıran özel özellikler belirtilmekte ve farklı ülkelerde kripto para da dahil olmak üzere dijital finansal varlıkların dolaşımının yasal düzenlenmesine yönelik yaklaşımların karşılaştırmalı-hukuki analizi yapılmaktadır. Blockchain teknoloji ürünlerinin kullanımından kaynaklanan risklere de değinilmiş, kripto paralar da dahil olmak üzere finansal varlıkların hem suçun konusu hem de bir dizi suç eyleminin işlenmesinde araç ve gereç olarak hareket edebileceği gösterilmiş, bu kategorideki suçların kapsamı sistematize edilmiş ve bu konu hakkında uzmanlaşmış literatürde yer alan görüş ve değerlendirmeler, yaklaşımlar ve pozisyonlar analiz edilmiştir. Yazar, “Dijital Finansal Varlıklar Hakkında Kanun”un çıkarılmasının gerekliliğini, ayrıca ceza mevzuatına “Dijital finansal varlıkların (kripto paralar dahil) yasadışı dolaşımı” başlığı altında genel bir madde eklenmesinin yerindeliğini, Ceza Kanunu’nun bir dizi normuna “kripto para kullanılarak işlenen” gibi tanımlayıcı bir ibarenin eklenmesinin yerindeliğini vurgulamaktadır.

TEXNİKİ VASİTƏLƏRLƏ GENERASIYA OLUNMUŞ FONOQRAMLARDA DANIŞANIN EYNİLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: süni intellekt, fonogram, neyroşəbəkə, nitqin sintezi, formant, əsas ton, tembr, paradiya.

Keywords: artificial intelligence, phonogram, neural network, speech synthesis, formant, fundamental tone, timbre, paradia.

Anahtar kelimələr: yapay zeka, fonogram, sinir ağı, konuşma sentezi, formant, tuş tonu, tını, paradia.

Hazırda süni intellekt vasitəsi ilə yaradılan fonogramlar mürəkkəb alqoritmlər vasitəsi ilə səsin əsas ton (eləcə də əsas tonun törəmə parametrlərini) və temporal parametrlərini dəyişməklə istənilən səsin imitasiyasının aparılması mümkündür.

Bəzi süni intellekt proqramları vasitəsi ilə (məsələn, Stable Diffusion) şəkildə sintez olunmuş səse uyğun olaraq şəkil canlanaraq (gözünü qırpır, başını tərpədir) görüntüdəki danışığa uyğun emosiya yaranır.

Neyroşəbəkə vasitəsi ilə səsin və sifətin klonlaşması, sintezi və mətnin nitqə çevrilməsi kimi proseslər real vaxt ərzində həyata keçirilir və bu innovativ nailiyyətlərdən müxtəlif məqsədlər, o cümlədən xoş olmayan niyyətlər üçün istifadə olunur.

Ümumilikdə səsin və nitqin aşağıdakı dəyişdirilmə növləri mümkündür:

- səsin yüksəkliyinin, tembrinin, melodiya və intonasiya kimi prosodik xarakteristikalarının dəyişdirilməsi yolu ilə başverən dəyişikliklər;
- səsin yüksəkliyinin, tembrinin, melodiya və intonasiya kimi prosodik xarakteristikalarının

dəyişdirilməsinə leksik-qrammatik fəndlər və tələffüzdə fonetik-akustik dəyişdirmələr əlavə etməklə baş verən dəyişikliklər (səsin və nitqin “maskalanması”);

- səsin və şifahi nitqin hər hansı məlum “etalon” səse uyğunlaşdırılması yolu ilə yuxarıda qeyd olunan xarakteristikaların dəyişdirilməsi ilə baş verən dəyişikliklər (səsin və nitqin “parodiyası”, “sintezi”).

Danışanın səsinin və şifahi nitqinin xarakteristikalarının yuxarıda qeyd olunan növ dəyişdirilməsinə informasiya texnologiyasının imkanlarından və danışanın nitq aparatının təbii funksional rejiminin “fizioloji” dəyişdirilməsindən istifadə etməklə nail olmaq mümkündür.

İnformasiya texnologiyasının imkanlarından istifadə etməklə səsin və nitqin dəyişdirilməsinin aşağıdakı üsulları vardır:

- səsin xarakteristikalarını “aparat kompüter texnologiyası” adlanan səsin blyutus-dəyişdirici, skrembler vasitələri ilə real vaxt ərzində dəyişdirilmələri;
- səsin xarakteristikalarını “İP-telefonıya”

kompiuter texnologiyasından istifadə etməklə (giriş signalında səsə tonunu və tembrini dəyişməklə yanaşı “hazır səslər” kolleksiyasından istifadə etməklə həqiqi akustik şəraiti maskalamaqla qatar, bazar, yağış və s. üçün xarakterik səslər əlavə edir) emal edilərək real vaxt ərzində dəyişdirilməsi;

- səsə xarakteristikalarını “səsə stasionar emalı” kompiuter texnologiyasının köməyi ilə (“plaqion” qismində proqram təminatına qoşulmuş xüsusi modul insanın səs traktını modullaşdıraraq səsə xarakteristikalarını dəyişir) emal edilərək dəyişdirilməsi;

- “sintez kompiuter texnologiyası”ndan (“text-to-speech”) istifadə etməklə yığılmış mətnin müxtəlif səslərlə səsləndirilməsi;

- müxtəlif kompiuter texnologiyalarının köməyi ilə “etalon” şifahi nitqin məlum xarakteristikalarına uyğun danışanın şifahi nitqinin dəyişdirilməsi (səsə klonlaşması, səsə parodiyası kimi xidmətlər göstərən internet-sayt xidmətləri).

Danışanın nitq aparatının təbii funksional rejiminin “fizioloji” dəyişdirilməsindən istifadə etməklə səsə və nitqin dəyişdirilməsinin aşağıdakı üsulları mövcuddur:

- danışanın nitq aparatının təbii funksional rejiminin “fizioloji” dəyişdirilməsindən istifadə etməklə səsə yüksəkliyinin, tembrinin, melodiya və intonasiya kimi prosodik xarakteristikalarının dəyişdirilməsi ilə olan dəyişikliklər;

- danışanın nitq aparatının təbii funksional rejiminin “fizioloji” dəyişdirilməsindən istifadə etməklə səsə yüksəkliyinin, tembrinin, melodiya və intonasiya kimi prosodik xarakteristikalarının dəyişdirilməsinə leksik-qrammatik fəndlər və tələffüzdə fonetik-akustik dəyişdirmələr əlavə etməklə olan dəyişikliklər;

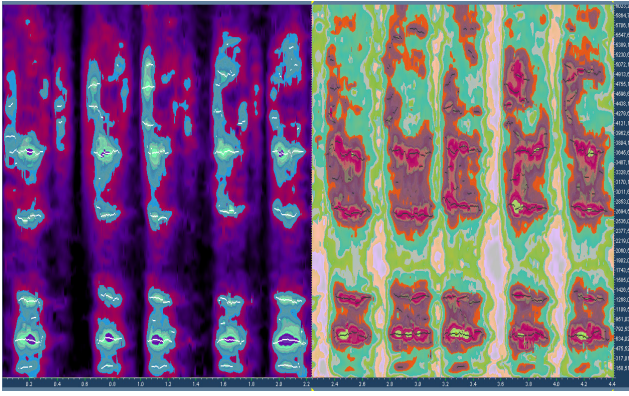
- danışanın nitq aparatının təbii funksional rejiminin “fizioloji” dəyişdirilməsindən istifadə etməklə səsə və şifahi nitqin hər hansı məlum “etalon” səsə uyğunlaşdırılması yolu ilə yuxarıda qeyd olunan xarakteristikaların dəyişdirilməsi ilə olan dəyişikliklər.

Məsələn, danışanın nitq aparatının təbii

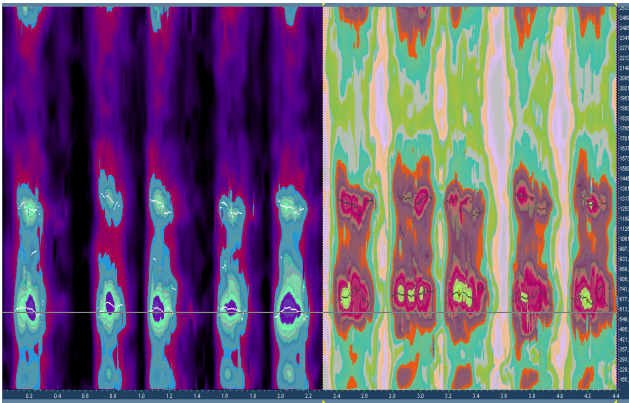
funksional rejiminin “fizioloji” dəyişdirilməsindən istifadə etməklə səsə dəyişdirilməsinin müəyyən olunması zamanı auditiv-linqvistik və instrumental (akustik) analiz zamanı daha çox diqqəti fonetik-linqvistik və formant analizə yönəltmək lazımdır. Qeyd olunan üsulla dəyişdirilmə zamanı səsə prosodik xarakteristikaları ilə yanaşı formantların düzlüyü də dəyişir. Dəyişdirilmənin xüsusi halı olan təqlid zamanı da formantların düzlüyü dəyişir.

Təqlidçinin (ifadəçinin) və təqlid etmək istədiyi diktorun (etalon diktorun) nitqindən götürülmüş eyni sitlər üçün “SİS” və “Justiphone” proqramlar komplekslərinin köməyi ilə formantların hesablanması göstərir ki, təqlidçi həmin səslər üçün yalnız ilk 2-3 formantın yerini dəyişdirə bilər. Çünki hər bir danışan şifahi nitqin səsləndirilməsi zamanı özünün vokal traktının quruluşunu yalnız müəyyən anatomik məhdudiyyətlər daxilində dəyişə bilər və 4-cü və ondan yuxarı formantlara diktor eşitmə yolu ilə “nəzarət” edə bilmir. Ona görə də tədqiqata təqdim olunmuş mübahisəli və müqayisəedici fonogramlardakı danışığa hissəsində uyğun vəziyyət və uyğun emosional halda deyilmiş eyni sözlərdəki eyni vəziyyətdə olan saitlərin formantlarının müqayisəsində ilk 2-3 formant tezliklərinin bərabərliyi, yuxarı formant tezliklərinin isə müxtəlifliyi qeydə alınarsa bu müqayisə olunan diktorlardan birinin başqa şəxsi təqlid etdiyini deməyə əsas verir. Yuxarı tezlik formantlarının nə qədər fərqlənməsi təqlidçinin və təqlid etmək istədiyi diktorun vokal traktının anatomik quruluşlarının nə qədər fərqlənməsindən asılı olacaqdır.

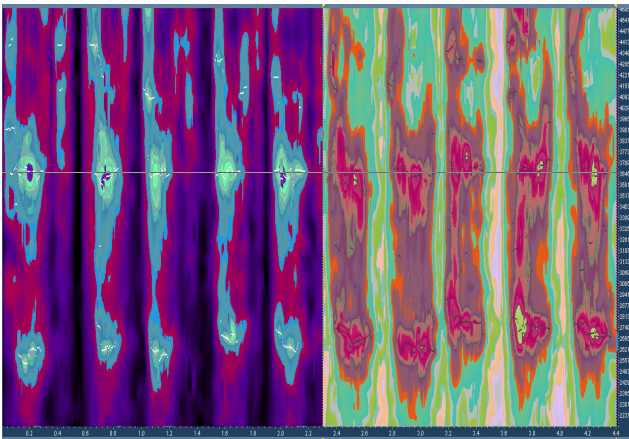
Aşağıdakı şəkildə nitq aparatının təbii funksional rejiminin “fizioloji” dəyişdirilməsindən istifadə etməklə və diktorun təbii tələffüzü zamanı ifadə olunmuş “tad” və “dad” sözlərində qeydə alınan [a] səsənin formant trayektoriyaları göstərilmişdir. Şəkildə birinci hissədə diktorun təbii tələffüzü zamanı səsləndirilən, ikinci hissədə isə digər diktoru təqlidi zamanı səsləndirilən [a] səsənin “Justiphone proqram kompleksi” vasitəsi ilə əldə olunmuş formant trayektoriyaları verilmişdir.

Şəkil 1. [a] səsinin ilk 4 formant (F1, F2, F3 və F4) trayektoriyalarının təsviri.

Şəkil 2. [a] səsinin 1-ci (F1) və 2-ci (F2) formant trayektoriyalarının təsviri.

Şəkil 3. [a] səsinin 4-cü formant (F4) trayektoriyasının təsviri.

Təqdim olunan misaldan göründüyü kimi professional təqlidçi tərəfindən dəyişdirilmiş və təbii [a] səsin 1-ci, 2-ci və 3-cü (F1, F2, F3) formant tezliklərinin fərqli olmasına baxmayaraq 4-cü formant tezlikləri eynilik təşkil edir.

Çoxsaylı nümunələr üzrə aparılmış tədqiqatlar təqlid zamanı müqayisə olunan olunan sait səslərdə ən yaxşı halda ilk üç formant

tezliyinin (F1, F2, F3) bərabərləşdirilməsinin, qəsdən dəyişdirilmə halında isə aşağı formant tezliklərinin fərqləndirilməsinin mümkün olduğunu göstərmişdir.

Göründüyü kimi, formant analizi aparmaqla tədqiq olunan fonoqramda səsin “fizioloji” dəyişdirilməsindən istifadə etməklə qəsdən dəyişdirmə və yamsılama əlamətlərini müəyyən etmək mümkündür. Süni intellekt vasitəsi ilə sintez olunmuş fonoqramlarda səsin akustik parametrlərinin necə və hansı alqoritmlərlə dəyişdirilməsinin müəyyən olunması isə dərin analiz tələb edir və həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Səsə və nitqə görə şəxsin eyniləşdirilməsi üzrə tədqiqatda ekspert ilk əvvəl diktorun nitq materialında yamsılama və qəsdən dəyişdirilmə əlamətlərinin olub-olmamasını yoxlamalıdır. Fonoqramın texniki üsulla generasiya olunub-olunmamasının müəyyən olunması üzrə ümumi ekspert metodikasının və bu sahədə kvalifikasiyalı ekspertlərin hazırlanması isə günün əsas məsələlərdəndir.

Texniki üsullarla edilmiş digər dəyişikliklər kimi texniki üsulla səs generasiyanın da fonoqramda öz izini buraxdığına inanaraq dəyişik əlamətlərinin müəyyən olunması üzrə ümumi metodikanın hazırlanmasında səsə və nitqə görə danışanın eyniləşdirilməsi üzrə, montaj üzrə və kompüter texniki ekspertizası üzrə mütəxəssislərdən ibarət tədqiqat qrupunun yaradılmasını günün təxirəsalınmaz məsələsi hesab edirik.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Г.А. Мусаев, Л.П. Алиев. Проблемы исследования цифровых записей телефонных (GSM) разговоров, измененных с помощью разных устройств. «Развитие новых видов и направлений судебной экспертизы»: материалы Всероссийского семинара. ФБУ Южный РЦСЭ Минюста России. – Ростов-на-Дону, 2011. – 130-131 с.

2. Hamlet Musayev, Lətif Əliyev. Təqlid və onun müəyyən edilməsində formantların rolu. Azərbaycan Respublikası, Ədliyyə Nazirliyi, Məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri № 39, 2003-cü il, s.101-103.

SPEECH EQUALIZATION PROBLEMS IN TECHNICALLY GENERATED PHONOGRAMS

LATİF ALİYEV

*Forensic Science Center of the Ministry of
Justice Deputy head of the Department of
Manuscripts and Sound Examinations PhD in Physics*

PARVİN NAZARLI

309 to the full secondary school teacher

SUMMARY

Currently, the phonograms created by artificial intelligence are simulated by changing the main tone (as well as the derivative parameters of the main tone) and temporal parameters of the sound by means of complex algorithms. While there is a methodology for determining the signs of intentional change and distortion in the studied phonogram by using “physiological” change of sound by conducting formant analysis, determining how and with what algorithms to change the acoustic parameters of the sound in phonograms synthesized by artificial intelligence is one of the issues that are waiting to be solved.

TEKNİK OLARAK ÜRETİLMİŞ FONOGRAMLARDA KONUŞMA EŞİTLEME SORUNLARI

LATİF ALİYEV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi El Yazmaları
ve Ses Sınavı Daire Başkan Yardımcısı*

PARVİN NAZARLI

Tam ortaokul öğretmene 309

ÖZET

Günümüzde yapay zeka tarafından oluşturulan fonogramlar, karmaşık algoritmalar aracılığıyla sesin ana tonu (aynı zamanda ana tonun türev parametreleri) ve zamansal parametreleri değiştirilerek simüle edilmektedir. Formant analizi yapılarak sesin “fizyolojik” değişimini kullanarak incelenen fonogramdaki kasıtlı değişiklik ve distorsiyon işaretlerini tespit etmeye yönelik bir metodoloji mevcutken, yapay zeka tarafından sentezlenen fonogramlarda sesin akustik parametrelerinin nasıl ve hangi algoritmalarla değiştirileceğinin belirlenmesi çözülme bekleyen konulardan biridir.

YOL-NƏQLİYYAT HADİSƏLƏRİNİN MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ PROBLEMLƏR

Açar sözlər: yol-nəqliyyat hadisələri, yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası, ekspert metodikası, ekspert metodikalarının standartlaşdırılması və pasportlaşdırılması, kompüter proqramları, nəzəri və praktiki problemlər, o cümlədən onların həlli yolları.

Keywords: traffic accidents, forensic examination of traffic accidents, expert methodology, standardization and passporting of expert methodologies, computer programs, theoretical and practical problems, including their solutions.

Anahtar kelimələr: trafik kazaları, trafik kazalarının adli muayenesi, bilirkişi metodologisi, bilirkişi metodologiyalarının standartizasyonu ve pasaportlanması, bilgisayar programları, teorik ve pratik sorunlar ve bunların çözümləri.

Məlum olduğu kimi, nəqliyyat Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsidir. Məhz dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan hərəkətin təhlükəsizliyinin və nəqliyyatın normal istismarının təmin edilməsi demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin maraqlı olduğu müasir dövrün aktual problemlərindəndir. H.Musayev, F.Dadaşov və İ.Çobanzadə küçə və yollarda baş verən yol-nəqliyyat hadisələrinin (YNH) statistikasının da bu problemin aktuallığını əyani şəkildə göstərdiyini qeyd edərək yazırlar ki, “Dünyanın bütün ölkələrində yol-nəqliyyat hadisələrinin sayının azaldılması milli problem səviyyəsinə qalxmışdır” [8; s.3].

Ş.H.Heydərov və R.P.Bayramov göstərirlər ki, XX əsrdə yol-nəqliyyat hadisələrində “ölənlərin sayı 30 milyondan çox olmuşdur. Belə itkiləri ancaq müharibələrlə müqayisə etmək olar. Təsədüfi deyildir ki, BMT-nin sessiyalarında yol hərəkətinin təhlükəsizliyi sahəsində qəzalıqla bağlı vəziyyət global böhran adlandırılmış və bütün dünya ölkələrinə bu problemi həll etmək üçün güclü siyasi iradə nümayiş etdirmək üçün çağırış edilmişdir” [9; s.3].

Qeyd edək ki, “Yol hərəkəti haqqında” Qanunun 1.43-cü maddəsinə görə yol-nəqliyyat hadisəsi yollarda, küçələrdə, meydanlarda, dəmiryol keçidlərində nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti prosesində baş verən və adamların həlakına və ya müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almasına, heyvanların və ya hərəkətsiz maneənin vurulmasına, nəqliyyat vasitələrinin, yolların, qurğuların zədələnməsinə və ya başqa maddi zərər dəyməsinə səbəb olan hadisədir.

Hər il dünyada yol-nəqliyyat hadisələri nəticəsində 1,3 milyona yaxın insan həlak olur, 50 milyona qədər isə yaralanır, müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alırlar. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu sahədə vəziyyətin nə qədər mürəkkəb və təhlükəli olduğunu statistik rəqəmlər də göstərir. Məsələn, Türkiyədə 2023-cü ildə 555.668 yol-nəqliyyat hadisəsi qeydə alınmış, bu hadisələr nəticəsində 2984 insan həlak olmuşdur. Bu ildə ABŞ-da yol-nəqliyyat hadisələri nəticəsində 41 minə yaxın insan həyatını itirmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 9 il davam edən Vyetnam müharibəsində ABŞ-ın silahlı qüvvələrinin itkiləri 59 minə bərabər idi. Rusiya Federasiyasında 2023-cü ildə qeydə alınmış 132400 yol-nəqliyyat hadisəsi nəticəsində 14.500 insan həlak olmuş, 166.500 nəfər isə yaralanmışdır. Təəccüblü deyildir ki,

hazırda YNH nəticəsində baş verən ölüm halları, ürək-damar və xərçəng xəstəliklərindən sonra dünya üzrə üçüncü yerdədir.

Qeyd edək ki, yol-nəqliyyat hadisələri nəticəsində baş verən ölüm hallarının statistikasını ÜST tərəfindən aparılır. Bu beynəlxalq təşkilat hər 3-5 ildən bir "Dünyada yol hərəkətinin təhlükəsizliyi haqqında Məruzə" hazırlayaraq nəşr etdirir. ÜST-nin 2019-cu il tarixli Məruzəsində göstərilir ki, bu ildə yol-nəqliyyat hadisələri nəticəsində əhalinin 100.000 nəfərinə düşən həlak olanların sayı orta hesabla 17 nəfər təşkil etmişdir. Bu sahədə ən acınacaqlı vəziyyət Dominikan (100.000 nəfərə 64,6 ölüm), Zimbabve (41,2), Səudiyyə Ərəbistanı (35,9), Yəmən (29,4), İraq (27,3), İran (21,3), Çin (17,4) və sair ölkələrdə müşahidə olunur. Postsovet ölkələrində isə yollarda baş verən ölüm hallarının səviyyəsi Tacikistanda 15,7, Türkmənistanda 13,5, Qazaxıstanda 12,7, Qırğızıstanda 12,7, Gürcüstanda 12,4, Rusiyada 12, Özbəkistanda 11,7, Ukraynada 10,2, Litvada 8,1, Latviyada 8,1, Belarusda 7,6, Moldovada 7,3, Azərbaycanda 6,7, Estoniyada 4,5-dir. Ümumiyyətlə isə Azərbaycan bu göstəriciyə görə 175 ölkə arasında 145-ci yerdə olmuşdur, yəni bir çox digər ölkələrlə müqayisədə ölkədə bu sahədə vəziyyət daha yaxşıdır. Halbuki, 2015-ci ildə Azərbaycan 185 ölkə arasında 10 əmsal ilə (əhalinin 100.000 nəfərinə düşən ölüm sayı) 130-cu yerdə idi.

Eyni zamanda, son illərin statistikasına Azərbaycan da, bu sahədə vəziyyətin hələ də mürəkkəb olaraq qaldığını göstərir.

İlk növbədə qeyd edək ki, 2024-cü ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən, ölkədə 1 milyon 738 min 940 avtomobil qeydə alınmışdır. Son bir ildə avtomobillərin sayının 93,7 min ədəd artdığını və bu artımın əsasən minik avtomobillərinin hesabına baş verdiyini, minik avtomobillərinin sayının isə ilk dəfə olaraq 1,5 milyonu keçdiyini görə bilərik. Son göstəricilər əsasında deyə bilərik ki, Azərbaycanda əhalinin hər 1000 nəfərinə 148, hər 100 ailəyə isə 61 minik avtomobili düşür.

Rəsmi statistik məlumatların təhlili göstərir ki, Azərbaycanda 2020-ci ildə 1.587 yol-nəqliyyat hadisəsi qeydə alındığı halda, 2022-ci ildə

onların sayı 1.668 olmuşdur ki, bu da 5,1% artım deməkdir. Qeyd edək ki, 2020-ci ildə qeydə alınan yol-nəqliyyat hadisələrinin 664-ü nəqliyyat vasitələri və piyadaların iştirakı ilə, 362-si bir nəqliyyat vasitəsinin iştirakı ilə, 561-i isə bir neçə nəqliyyat vasitələrinin iştirakı ilə baş verdiyi halda, 2022-ci ildə onların sayı uyğun olaraq 683, 374 və 611 olmuşdur. 2020-ci ildə yol-nəqliyyat hadisələri nəticəsində həlak olanların sayı 696 (əhalinin hər 100.000 nəfərinə 7 ölüm halı), yaralananların sayı 1410 (əhalinin hər 100.000 nəfərinə 14.1 yaralanan) olduğu halda 2022-ci ildə bu göstəricilər uyğun olaraq 834 (ölüm səviyyəsi 8,3) və 1456 (yaralanma səviyyəsi 14,4) olmuşdur [2; s.25].

Məlum olduğu kimi, AR CM-in 263-cü maddəsi avtomobil, tramvay və ya digər mexaniki nəqliyyat vasitəsinin idarə edən şəxs tərəfindən yol hərəkəti və ya nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulması, ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına az ağır və ya ağır zərər vurulmasına, ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olduqda qeyd olunan əməlləri cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid etmişdir.

2020-ci ildə ölkədə ümumən qeydə alınmış 26004 cinayətdən 2085-i yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarını pozma ilə bağlı cinayətlər olduğu halda, 2022-ci ildə ölkə üzrə qeydə alınmış 36494 cinayətdən 2741-i bu kateqoriyalı cinayətlər təşkil etmiş, 2020 və 2022-ci ildə zərərçəkmiş şəxslərin ölümü ilə nəticələnən bu növ cinayətlərin sayı uyğun olaraq 537 və 619 olmuşdur [2; s.31].

"Yol-nəqliyyat hadisələri ilə əlaqədar təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və yol hərəkətinin tənzimlənməsi sahəsində idarəetmənin şəffaflığının artırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2012-ci il tarixli Sərəncamında göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ölkənin avtomobil yolları şəbəkəsinin və yol infrastrukturunun bərpasına və yenidən qurulmasına güclü təkan vermiş, yeni avtomobil yollarının salınması, nəqliyyat qovşaqlarının və körpülərin tikintisi geniş vüsət

almışdır. Görülən tədbirlər ölkə ərazisində yol hərəkətinin fasiləsiz və təhlükəsiz təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Eyni zamanda, Sərəncamda bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq, “son zamanlar sürücülərin təhlükəsizlik tələblərini pozmaqla, o cümlədən sərxoş halda, sürət həddini aşmaqla nəqliyyat vasitələrini idarə etməsi ilə əlaqədar ağır nəticələrə səbəb olan yol-nəqliyyat hadisələrinin” sayının artması da qeyd olunmuşdur [7].

Göründüyü kimi, Azərbaycanda yol hərəkətinin təhlükəsizliyinin təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində son illərdə bir sıra təşkilati-texniki xarakterli tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə baxmayaraq bu sahədə vəziyyət hələ də qənaətbəxş deyildir.

Bütün bu amillər, YNH-nin geniş yayılması, heç də az olmayan hallarda insanların həlak olunması və bədən xəsarətləri almaları ilə nəticələnməsi və digər səbəblər bu növ hadisələrin araşdırılmasında, məhkəmə baxışında ekspertizaların təyin edilməsi və aparılması zəruriliyini, məhkəmə və istintaq orqanlarının yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasına ilbəl artmaqda olan tələbatlarını şərtləndirir.

“Yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulmasına dair cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 15 noyabr 2013-cü il tarixli Qərarının 19-cu bəndində qeyd olunur ki, yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulması ilə əlaqədar baş vermiş hadisələr zamanı sürücülər tərəfindən “Yol hərəkəti haqqında” Qanunun tələblərinin pozulub-pozulmaması, bu hadisələrin qarşısını almağa onların texniki cəhətdən imkanlarının olub-olmaması əsas etibarilə məhkəmə yol-nəqliyyat ekspertizasının rəyi əsasında müəyyən edilir. Plenum qərarında, həmçinin məhkəmələrin diqqətinin ibtidai araşdırma zamanı keçirilmiş ekspertizaların rəylərinin mötəbər, qərəzsiz, obyektiv və yol-nəqliyyat hadisələrinin bütün hallarını kifayət qədər özündə əks etdirən sübutlar əsasında verilməsinə yönəldilməsi tövsiyə edilmişdir [6].

M.O.Əliyev qeyd edir ki, “Yol-nəqliyyat hadisələri araşdırılarkən sürücü tərəfindən yol hərəkəti və ya nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulub-pozulmaması sualına cavab vermək üçün çox vaxt müxtəlif texniki qiymətləndirmələrə, hesablamalara və xüsusi bilik tələb edən başqa tədqiqatlara zərurət yaranır. Ona görə də məhkəmə tərəfindən yol-nəqliyyat və başqa ekspertizalar təyin olunur. Bu ekspertizalarla sürücünün hadisənin qarşısını almağa texniki cəhətdən imkanının olub-olmaması, zərurət olduqda təxmini hərəkət sürəti, hərəkət istiqaməti, hadisənin mexanizmi ilə bağlı başqa məsələlər, eləcə də konkret nəqliyyat vasitəsinin təchizatı ilə bağlı qüsurların olub-olmaması (texniki sazlığı) və başqa hallar aydınlaşdırılır” [3; s.517-518].

Qeyd edək ki, keçmiş SSRİ-də yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspert tədqiqatının aparıldığı ilk məhkəmə-avtotexniki ekspertizasının elmi-tədqiqat laboratoriyası 1962-ci ildə yaradılmış, 1967-ci ildə məhkəmə-avtotexniki ekspertizası icraatının metodiki əsasları, bu növ ekspertizaların təyini və aparılmasının təşkilati-taktiki və prosessual xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərin nəzərdən keçirildiyi ilk vəsait hazırlanaraq nəşr edilmişdir [15]. Azərbaycanda isə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1960-cı il tarixli 1049 nömrəli qərarı ilə Bakı Elmi-tədqiqat Kriminalistika Laboratoriyasının bazasında təsis edilmiş Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası İnstitutunda 1971-ci ilin iyununda məhkəmə-avtotexniki ekspertizasının laboratoriyası yaradılmışdır [1; s.36].

Məhkəmə-avtotexniki ekspertizası ilə bağlı ilk elmi məqalə 1959-cu ildə işıq üzə görmüşdür. Onun müəllifi B.L.Zotov bu məqalədə avtotexniki ekspertizanın əsas vəzifələri qismində avtonəqliyyatın texniki vəziyyətinin tədqiqini, avtomobilin tormoz və dayanma yolunun müəyyən edilməsini, yol-nəqliyyat şəraitinin bərpasını, avtoqəzanın texniki səbəblərinin üzə çıxarılmasını, profilaktik tədbirlərin işlənilib hazırlanması üçün məhkəmə-istintaq təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsini göstərmişdir [18; s.17-18].

Məhkəmə-avtotexniki ekspertizasının əsasını

fizika, riyaziyyat, nəzəri mexanika, avtomobil nəziyyəsi və sair baza elmlərinin, həmçinin kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kimi elmlərin müddəaları təşkil edir. Məhz maddi cismnin kinematikasını və hərəkət dinamikasının qanunları və nəzəriyyəsi əsasında XX əsrin 80-ci illərində V.İllarionov, R.Bayett, R.Uots və digərləri tərəfindən məhkəmə-avtotexniki ekspertizalarının aparılması zamanı istifadə olunan əsas metodikalar və metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır [13; 24].

Eyni zamanda XX əsrin 80-90-cı illərində hazırlanan bir çox metodiki yanaşmaların hazırda müasir tələblərə cavab vermədiyi də qeyd olunmalıdır [32; s.250]. Metodiki təminatın təkmilləşdirilməsi ekspert metodikalarının pasportlaşdırılması, onların kataloqlarının yaradılması və tədqiqatların standartlaşdırılması ilə bağlıdır. Mövcud olan ekspert tədqiqat metodikaları haqqında elektron məlumatlar bazası yaradıldığı halda, məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin informasiya-analitik təminatını yüksək keyfiyyət səviyyəsinə çatdırmaq mümkündür” [5; s.7].

Qeyd edək ki, 29 noyabr 2019-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” 18 noyabr 1999-cu il tarixli Qanununa 11-4-cü (Məhkəmə Ekspertizası Tədqiqat Metodlarının Dövlət Reyestri) və 11-5-ci (Məhkəmə ekspertizasının metodiki fondu) maddələr əlavə edilmişdir. 11-4-cü maddədə ekspertlərin məhkəmə ekspertizasının aparılması zamanı Məhkəmə Ekspertizası Tədqiqat Metodlarının Dövlət Reyestrinə daxil olan tədqiqat metodlarından istifadə etməli olduqları qeyd olunmuş, Məhkəmə Ekspertizası Tədqiqat Metodlarının Dövlət Reyestrinə daxil olmayan metodlardan yalnız bu metodların qanunda nəzərdə tutulmuş norma və prinsiplərə zidd olmaması, elmi cəhətdən əsaslandırılması və insanların həyat və sağlamlığı, ətraf mühit üçün təhlükəsiz olduğu hallarda istifadəsinin mümkünlüyü göstərilmişdir. 11-5-ci maddədə mövcud metodikaların standartlaşdırılması və pasportlaşdırılması məqsədilə məhkəmə ekspertizaların elmi-metodik materiallarından

ibarət xüsusi fondun yaradılması və həmin materialların elektron nüsxələrinin bu fonda daxil edilməli olduğu təsbit edilmişdir.

Məhz unifikasiyanın, xüsusi halda standartlaşdırmanın böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınmaqla Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində ekspert metodikalarının unifikasiyalasdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülür, mövcud metodiki yanaşmalar təkmilləşdirilir və bu sahədə bir sıra yeni proqram təminatlarından istifadə imkanları araşdırılır.

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası icraatının avtomatlaşdırılması istiqamətində tədqiqatlar aparılmış, “Tormozsuz hərəkət edən nəqliyyat vasitələrinin toqquşması faktı üzrə” məsələlərin avtomatik həlli üçün “EX-TOQ” proqramını və Nəqliyyat vasitələri ilə piyadanın vurulması faktı üzrə məsələlərin avtomatik həlli üçün “NİP” proqramını xüsusi olaraq olaraq qeyd etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 29 noyabr 2012-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində məhkəmə eksperti ixtisasının verilməsi haqqında Əsasnamə”nin 1 sayılı əlavəsinə əsasən yol-nəqliyyat hadisələri üzrə Mərkəzdə “Yol-nəqliyyat hadisəsi hallarının tədqiqi” (14.1), “Nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin tədqiqi” (14.2) və “Nəqliyyat vasitələri üzərində və yol-nəqliyyat hadisəsi yerində olan izlərin tədqiqi” (14.3) ixtisasları üzrə tədqiqatlar həyata keçirilir.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizalarının predmeti nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyəti, yol-nəqliyyat hadisəsinin mexanizmi, hadisə yerində yol şəraiti və hadisə iştirakçılarının hərəkətləri, həmçinin ekspertin öz xüsusi biliyinə uyğun tədqiq edə biləcəyi hadisənin baş verməsinə zəmin yaradan şərait haqqında faktiki məlumatlardır [8; s.11].

Yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizaları vasitəsilə nəqliyyat vasitəsinin tormozlamanın əvvəlində olan hərəkət sürətinin, təhlükə yaranan anda nəqliyyat vasitəsinin hadisə yerindən olduğu məsafənin, nəqliyyat vasitəsinin dayanma yolunun, sürət həddinin aşması ilə

hadisənin baş verməsi arasında səbəbli əlaqənin olmasının və digər məhkəmə-istintaq orqanlarını maraqlandıran faktiki məlumatların müəyyən edilməsi, habelə nəqliyyat vasitəsi ilə piyada və nəqliyyat vasitələri arasında təhlükəsiz yan məsafələrin, eyni istiqamətdə hərəkət edən nəqliyyat vasitələri arasında ara məsafəsinin, düz və dağlıq yollarda nəqliyyat vasitəsinin dinamik koridorunun, nəqliyyat vasitəsinin yolun əyrixətli sahələrində sürüşməyə və aşmaya görə kritik sürətinin və s. müəyyən edilməsi mümkündür.

E.R.Rossinskaya və E.İ.Qalyaşına avtotexniki ekspertizanın əsas məqsəd və vəzifələrinin sürücünün və yol-nəqliyyat hadisəsinin digər iştirakçılarının psixofizioloji vəziyyətinin, yol-nəqliyyat hadisəsində iştirak etmiş nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti, baş vermiş hadisənin xüsusiyyətlərinin, yolların, yol nişanların ümumi texniki vəziyyətinin, yol-nəqliyyat hadisəsi mexanizmini və ya onun ayrı-ayrı elementlərini xarakterizə edən halların, yol-nəqliyyat hadisəsində iştirak edən nəqliyyat vasitəsinin (vasitələrinin) sürəti, yol-nəqliyyat hadisəsinin baş verdiyi zaman nəqliyyat vasitələrinin və piyadaların qarşılıqlı vəziyyəti də daxil olmaqla yol-nəqliyyat hadisəsinin ayrı-ayrı hallarının müəyyən edilməsindən, yol-nəqliyyat hadisəsində iştirak edən nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin və hadisənin baş verdiyi yerdə ümumi şəraitin və yol-nəqliyyat hadisəsinin qarşısının alınmasının texniki imkanlarının analizindən, şəraitin və hərəkətin parametrlərinə uyğunluğu baxımından sürücünün hərəkətlərinin texniki cəhətdən qiymətləndirilməsindən ibarət olduğunu göstərir [29; s.234].

Məlum olduğu kimi, ümumən məhkəmə ekspertizasının, o cümlədən də yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasının aktual vəzifələrindən biri ekspert tədqiqatlarının tamlığı, əsaslılığı və hərtərəfliliyinin təmin edilməsi, mötəbərliyinin yüksəldilməsi, ekspertiza icraatına sərf olunan vaxtın azaldılmasıdır. Bu baxımdan müasir kompüter-informasiya texnologiyalarının, proqram təminatının tətbiqi ekspertiza icraatı qarşısında duran vəzifələrin həllinin aşağıdakı aspektlər üzrə səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə imkan

verir: hesablama prosesi sürətlənir; keyfiyyət baxımından kompüter proqramlarının tətbiqi hesablama xarakterli səhvlərin baş verməsi ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır və aparılmış tədqiqat nəticələrinin vizuallaşdırılması imkanı yaranır və s. [12; s.20].

A.S.Aqafonov yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizanın aparılmasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birinin də bu növ ekspertiza icraatı gedişatında müasir informasiya-kompüter texnologiyalarından geniş istifadə edilməsini göstərir və bunu onunla əlaqələndirir ki, rəqəmsal texnologiyaları, kompüter proqramlarını tətbiq etmədən yol-nəqliyyat hadisələri, bu hadisədə iştirak edən nəqliyyat vasitələri və digər obyektlərlə bağlı bir çox texniki parametrlərin, yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsinə təsir edən kəmiyyət və keyfiyyət xarakterli amillər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi çətin və mürəkkəbdir [11; s.84-86].

Texniki tərəqqinin müasir inkişaf mərhələsində kompüter modelləşdirilməsi yol-nəqliyyat hadisələrinin rekonstruksiyası üsullarının və metodlarının inkişafında aparıcı yerlərdən birini tutmağa başlamışdır. Bu da təsadüfi deyildir. Belə ki, kompüter modelləşdirilməsi çoxsaylı yol-nəqliyyat vəziyyətlərini sistemləşdirməyə və təsnifləşdirməyə (istər bütövlükdə yol-nəqliyyat hadisəsi, istərsə də onun tərkib hissələri, ayrı-ayrı mərhələləri və elementləri üzrə), nəqliyyat vasitələrinin trayektoriyası, hərəkət sürəti, manevr imkanları üzrə müasir riyazi hesablamaların bütün geniş spektrindən istifadə etməyə imkan verir. Bir qayda olaraq müasir proqram təminatının interfeysi istifadəçidən xüsusi hazırlıq tələb etmir [16; s.12].

A.V.Qrişin və O.Q.Selyutinin yazdıqları kimi, yol-nəqliyyat hadisəsi yerinin qrafik təsviri ilkin məlumatların maksimal mötəbərliyini təmin etməyə imkan verir. Yol-nəqliyyat hadisəsi yerinin və onun mexanizminin 3D texnologiyalar və müasir proqram təminatı ilə qrafik modelləşdirilməsi, bu proqram təminatından nəqliyyat vasitələrinin, hadisənin digər elementlərinin texniki xarakteristikaları (məsələn, nəqliyyat-vasitələrinin toqquşması mexanizmini əks etdirən virtual modellər)

haqqında məlumatlar bankının və modulların mövcudluğu yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasının aparılmasını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmağa imkan verir [21; s.226].

2008-ci ildən etibarən Mərkəzdə tətbiq olunan “VZM-300” deselerometri Almaniyanın MAHA (Maschinenbau Haldenwang) firmasının istehsalıdır və avtotexniki ekspertizaların aparılması zamanı nəqliyyat vasitələrinin tormoz parametrlərini ölçməyə imkan verir. Cihaz sürücünün hadisənin qarşısını almağa texniki imkanının olub-olmamasının müəyyənəndirilməsi məsələsinin həlli zamanı nəqliyyat vasitəsinin dayanma yoluna və hadisə yerində qalmış tormoz izinə əsasən hərəkət sürətinin dəqiq müəyyən edilməsində istifadə edilir.

Ümumiyyətlə isə qeyd edə bilərik ki, yol-nəqliyyat hadisəsi yerində izlərin aşkar edilməsi, hadisə yerinin rekonstruksiyasını və vizuallaşdırılmasını, ekspert tədqiqatının tam və dəqiq, hərtərəfli və obyektiv həyata keçirilməsini təmin edən metodlardan biri kimi 3D-modelləşdirmə Böyük Britaniya, ABŞ, Almaniya və sair kimi qərb ölkələrində XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq geniş istifadə olunur [25].

Ukrayna, RF və digər bir sıra postsovet ölkələrində yol-nəqliyyat hadisələrinin araşdırılması və hadisə yerinin sənədləşdirilməsi zamanı lazer 3D-skanerlərindən 2015-ci ildən etibarən istifadə olunur. Məsələn, Ukrayna DİN-nin ekspert bölmələri ABŞ-nin “FARO Laser Sanner Forjus 3D” skanerləri ilə təchiz olunmuşdur. “FARO Technologies Inc” şirkətinin məhsulu olan və yol-nəqliyyat hadisəsinin qeydə alınması üçün nəzərdə tutulmuş “FaroForcus 3D kompleksi” 3D lazer skanerindən və yol-nəqliyyat hadisələrinin rekonstruksiyası və onun üçölçülü modelinin yaradılması üçün istifadə olunan “DTP-360-3D” seriyalı xüsusi proqram təminatından ibarət olan proqram kompleksidir [22; s.135]. Qeyd edək ki, avtotexniki ekspertizanın aparılması zamanı istifadə zamanı tətbiqi mümkün olan lazer skanlaşdırma sistemləri bir sıra tələblərə cavab verməlidir: yüksək həlledicilik qabiliyyətini,

ölçmələrin dəqiqliyini, məhsuldarlığı təmin etməli, aşağı temperaturda, yağışda, görmə və işıqlandırmanın məhdud olduğu şəraitlərdə işləməyə imkan verməli, yolda olan izləri əks etdirməli, o cümlədən hadisə yerini və obyektləri ölçməyə imkan verməlidir [30; s.258].

Bir sıra ölkələrdə, məsələn, RF, Ukrayna, ABŞ və digərlərində kəmiyyət ölçüləri çox zaman Lütüzadənin təklif etdiyi qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinə uyğun olaraq linqvistik formada verilir. Bu zaman ekspert tədqiqatı nəticələrinin emalı və qiymətləndirilməsi zamanı ehtimal-statistik yanaşmadan, reqressiya analizindən, faza intervalı metodundan və məntiqi proqramlaşdırmadan istifadə edilir [32; s.251].

Bir sözlə, deyə bilərik ki, yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası zamanı istifadə olunan müasir proqramlar yol-nəqliyyat vasitələrinin analizi prosesində aparılan ekspert tədqiqatlarının effektiv alətlərindən birinə çevrilmişdir.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizalarının aparılmasında tətbiq olunan proqramlar bir tərəfdən ekspert tədqiqatlarının tamlığı, hərtərəfliliyi və obyektivliyinin təmin edilməsinə, digər tərəfdən qrafik obyektlərlə iş üzrə beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməklə baş vermiş yol-nəqliyyat hadisələrinin miqyaslı sxemlərini, yol-nəqliyyat hadisəsi mexanizminin bütün elementlərini və detallarını əks etdirən kompüterləşdirilmiş 3D modellərini qurmağa imkan verir.

Hazırda yol-nəqliyyat hadisələrinin tədqiqi, rekonstruksiyası və modelləşdirilməsi prosesində istifadə olunan kompüter proqramları sırasında “CARAT”, “PC-CRASH”, “Autosoft”, “EDCRASH”, “EDSMAC”, “Virtual Crash”, “DTP Expert” və digərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək olar [17, s.14; 26, s.193-195].

Yol-nəqliyyat hadisələrinin modelləşdirilməsində tətbiq olunan bəzi proqram məhsullarının funksional təyinatını, xarakteristikalarını nəzərdən keçirək.

“CARAT-3” (Almaniya) - yol-nəqliyyat hadisələrinin rekonstruksiyası və modelləşdirilməsi, analizi zamanı istifadə olunan kompüter proqramıdır. CARAT-3 kompüter proqramının riyazi alqoritmi nəzəri mexanikadan

məlum olan impulsun saxlanması qanununa əsaslanır.

Proqramın strukturunda inteqrə olunmuş çertyoj modulu vardır. Onun köməyi ilə tərtib edilmiş bütün çertyojlar saxlanıla və zərurət yarandıqda dəfələrlə istifadə oluna bilər. Proqram şəkil və eskizlərin skanlaşdırılması və qrafik fayllar kimi sonradan yüklənməsi və ya emalına imkan verir. Hesablamaların istər dinamik, istərsə də kinematik rejimdə aparılması mümkündür. Nəticələr istər ikiölçülü, istərsə də üçölçülü formatda təqdim oluna bilərlər. Məlumatların emalı zamanı deformasiyanın enerjisinə görə sürəti hesablamağa imkan verən EES metodika tətbiq edilmiş, həmçinin müxtəlif tip avtonəqliyyatın kraş-testləri ilə bağlı məlumatlar sistemləşdirilmişdir [16; s.13]. Bu proqram vasitəsilə aşağıdakı ekspert məsələlərini həll etmək mümkündür:

- dinamik və kinematik rejimlərdə nəqliyyat vasitələrinin və digər obyektlərin hərəkətinin modelləşdirilməsi, toqquşmaların analizi;

- qrafik təsvirlərin (yol-nəqliyyat hadisələrinin sxemləri, diaqramları və s.) yaradılması və saxlanması üçün inteqrə olunmuş qrafik proqramın tətbiqi, hadisə yerində aparılan ölçmə nəticələrinin çertyojlara daxil edilməsi;

- modelləşdirmə nəticələrinin ayrıca məlumatlar faylı, dinamik cədvəllər, diaqramlar, ikiölçülü və üçölçülü animasiyalar şəklində təqdim edilməsi və s.[20, s.36-37].

O.V.Sarayev Avropa mütəxəssisləri tərəfindən işlənilib hazırlanmış “CARAT” proqramının yol-nəqliyyat hadisəsində iştirak edən ayrı-ayrı obyektlərin hərəkət parametrlərinin hesablamağa imkan verdiyini qeyd etməklə yanaşı, bu proqram kompleksinin bir sıra nöqsanlardan da xali olmadığını qeyd edir. Xüsusi halda göstərilir ki, “CARAT” proqram təminatı artıq məlum olan ekspert metodikalarından daha obyektiv və daha dəqiq deyildir. Bundan başqa proqram bir sıra hallarda avtonəqliyyatın dayanma və ya tormoz yolunu hesablamağa da imkan vermir [31; s.271-280].

M.V.Belyayev və M.A.Çetverqov da “CARAT-3” proqram kompleksinin bütün üstünlüklərinə baxmayaraq ekspertiza

idarələrinin praktiki fəaliyyətində o qədər də geniş tətbiq olunmadığını göstərir. Müəlliflər bunun səbəblərini proqram məhsulunun rəsmi versiyasının bahalı olması, proqramın interfeysinin həddən artıq yüklənməsi və sairə ilə əlaqələndirir, onun avtotexniki təhsilə malik olmayan nəqliyyat trasoloqları tərəfindən istifadəsinin çətin olduğunu vurğulayırlar [16; s.13].

“CRASH” proqram kompleksi (Avstriya) – yol-nəqliyyat hadisələrinin tədqiqi, yol-nəqliyyat şəraitlərinin rekonstruksiyası və nəqliyyat vasitələrinin hərəkətlərinin dinamik modelləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan müasir lisenziyalı proqram məhsuludur. Proqram təminatı ekspertiza nəticələrinin obyektivliyini və elmi əsaslılığını xeyli yüksəltməyə imkan versə də bu proqram təminatından əsasən təcrübəli ekspert-avtotexniklər istifadə edirlər.

Proqramın mühüm cəhətlərindən biri ilkin məlumatlar əsasında (toqquşma yeri, toqquşma anında və toqquşmadan sonra nəqliyyat vasitələrinin qarşılıqlı vəziyyətini və s.) toqquşmadan əvvəl (toqquşma mexanizminin modelləşdirilməsi əsasında) nəqliyyat vasitələrinin hərəkət sürətini müəyyən etməyə imkan verməsidir [20; s.41].

Dinamik modelləşdirmə proqramı olan “PC-CRASH” nəqliyyat vasitəsinə təsir edən çoxsaylı parametrləri nəzərə almağa imkan verir. Bu proqramın əsas imkanları sırasında nəqliyyat vasitəsinin hərəkətinin və nəqliyyat vasitələrinin toqquşmasının üçölçülü formatda dinamik modelləşdirilməsi, bu zaman nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyətinin xüsusiyyətləri, nəqliyyat vasitəsinin yüklənməsi, yol örtüyünün səthinin vəziyyətinin, mühərrikin, transmissiyanın xarakteristikalarının, təkər şinlərinin modelinin, tormoz sisteminin işə düşmə vaxtının, sükanın fırlanma sürətinin də nəzərə alınması, sürətə və tormozlanma izinə görə bütün tip nəqliyyat vasitələrinin sürətinin hesablanması və s. göstərilə bilər. “PC-CRASH” proqramında rekonstruksiya vaxtının və mümkün səhvlərin minimizasiyası üçün “toqquşmaların optimizatoru” kimi proqram modulu da işlənilib hazırlanmışdır [12; m.21].

T.S.Vayda bu proqram təminatının imkanları

sırasında toqquşmaların modelləşdirilməsini, 3D-modellərin yaradılmasını, fiziki parametrlərin (sürətin, təcilin, qüvvənin) hesablanmasını, animasiyaların yaradılmasını, hesabatların hazırlanmasını, şəraitlərin modelləşdirilməsini, materialların fiziki xassələrinin nəzərə alınmasını, sərnişinlərin hərəkətlərinin modelləşdirilməsini göstərmək olar [5; s.5-14]. Qeyd olunan proqram təminatı ilə müqayisədə onun təkmilləşdirilmiş müasir versiyası olan “Virtual CRASH” proqram kompleksi yol-nəqliyyat hadisələrinin modelləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yeni nəsil proqramlara aid edilir. Onda ən müasir aparat və proqram vasitələrindən istifadə edilir ki, bu da ekspertə real zamanda kompüterdə mürəkkəb hesablamalar aparmağa və rəqəmsal modellər qurmağa imkan verir [17; s.17].

Bəzi mütəxəssislər “CARAT”, “PC CRASH” və sair kimi proqram komplekslərinin mükəmməl olmadığını, alınan nəticələrdə xətlərin bəzi hallarda 20-30%-ə çatdığını göstəririlər [34; s.370].

M.V.Belyayev və M.A.Çetverqov “CARAT-3” proqramı ilə müqayisədə avtotexniki ekspertizaların aparılması zamanı “Virtual CRASH 3.0” proqramının tətbiqinin daha məqsədəuyğun olduğunu qeyd edərək göstəririlər ki, “CARAT-3” proqramı ilə müqayisədə sonuncu proqram daha yaxşı üçölçülü qrafikaya malikdir ki, bu da yol-nəqliyyat hadisələrinin mexanizmlərinin modelləşdirilməsi prosesini daha real şəkildə təsvir etməyə və qavramağa imkan verir. Həmçinin, “Virtual CRASH 3.0” proqramı müxtəlif xarakteristikalara (nəqliyyat vasitəsinin kütləsi, sürəti, həndəsi ölçüləri, ağırlıq mərkəzinin, təkərlərin vəziyyəti, oxlar arasındakı məsafə, təkərlərin şinlərinin yol örtüyünə yapışma əmsalı, aerodinamik müqavimət əmsalı, tormoz yolunun uzunluğu, müxtəlif qüvvələrin təsir istiqamətləri, hərəkət vektoru, nəqliyyat vasitəsinin hərəkət trayektoriyası və s.) dəyişikliklərin edilməsi və ya proqrama daxil edilməsi üzrə geniş imkanlar təqdim edir. Hesablama modulunun interfeysi başa düşüləndir və tətbiq üçün rahatdır [16; s.14].

Daha bir aktual məsələ videoqeydiyyat sistemlərində əks olunan məlumatlar əsasında yol-

nəqliyyat hadisələrinin tədqiqi və rekonstruksiyası ilə bağlıdır [30; s.260].

Qeyd edək ki, “Yol-nəqliyyat hadisələri ilə əlaqədar təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və yol hərəkətinin tənzimlənməsi sahəsində idarəetmənin şəffaflığının artırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2012-ci il tarixli Sərəncamın 3.4-cü bəndində Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinə yol-nəqliyyat hadisəsinin baş verdiyi ərazi videomüşahidə vasitələrinin nəzarəti altında olduğu halda həmin hadisədən dərhal sonra müvafiq görüntülərin elektron daşıyıcıda təhqiqat və ya istintaq materiallarına əlavə edilməsinin təmin edilməsi tapşırılmışdır [7].

Nəqliyyat vasitələrinin sayının artması fonunda yol nəqliyyat hadisələrinin qeydə alındığı videofonoqramların və ya videoyazıların tədqiqi, hadisənin baş verməsinin texniki səbəbinin, hadisənin xronologiyasının müəyyən olunması yol nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulmuş sualların həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə videoyazının kriminalistik tədqiqatını aktuallaşdıran məsələlərdən biri də müşahidə və izləmə kameralarının çoxalması, nəqliyyat vasitələrində yerləşdirilən videoregistratorların qiymətinin əlçatan olması nəticəsində bu yazı qurğuları vasitəsilə qeydə alınmış audio-videomaterialların daha çox sayda ekspertiza obyektini kimi təqdim olunmasıdır. Belə ki, videomateriala əsasən təkcə nəqliyyat hadisəsinin baş vermə anını deyil, hadisənin baş vermə xronologiyasını da izləmək mümkündür. Hadisə anında hadisənin iştirakçısı olan və olmayan nəqliyyat vasitələrinin yerinin və ölçülərinin, müxtəlif obyektlərdən olan məsafələrin, hadisə anında işıqforun rənginin müəyyən olunması, eləcə də hadisə iştirakçılarından biri piyada olduqda onun sürətinin və istiqamətinin müəyyən olunması ekspertiza qarşısında qoyulmuş sualların həllində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiya Federasiyası Ədliyyə Nazirliyinin ekspertləri S.M.Petrov, A.Q.Boyarov və O.O.Vlasov yol-nəqliyyat hadisəsinin qeydə alındığı videoyazının tədqiqi zamanı avtotexniki

ekspertiza çərçivəsində həll edilən əsas vəzifələrin aşağıdakılardan ibarət olduğunu qeyd edirlər:

- yol-nəqliyyat hadisəsinin baş verdiyi zaman hüdudlarının müəyyən edilməsi;

- müəyyən zaman intervalında videoyazıda qeydə alınmış yol-nəqliyyat hadisəsi iştirakçılarının qarşılıqlı vəziyyətinin təyini;

- yol nəqliyyat hadisəsi iştirakçılarının (nəqliyyat vasitələrinin, piyadaların) hərəkət xarakteri və təxmini sürətinin (dəyişmə dinamikası da daxil olmaqla) diaqnostikası;

- videoyazıda qeydə alınmış yol-nəqliyyat hadisəsinin izlərinin məkan ölçülərinin və qarşılıqlı vəziyyətinin təyini və s. [27; s.7].

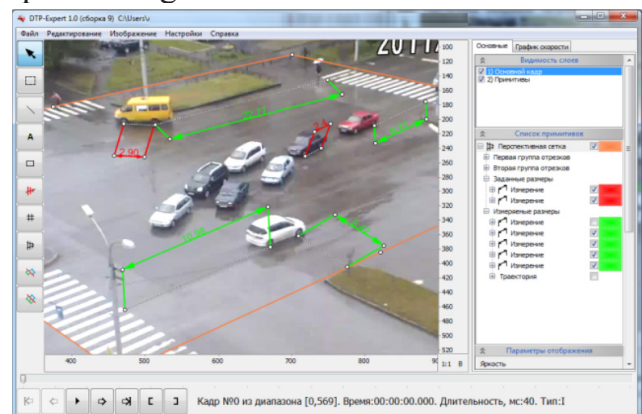
A.A.Bayuş qeyd edir ki, yol-nəqliyyat hadisəsinin baş vermə şəraitini əks etdirən və videomüşahidə qurğularından əldə edilmiş videotəsvirlərin ekspert tədqiqində ən müxtəlif xarakterli müasir proqram təminatı tətbiq edilə bilər. Müəllif onların sırasında xüsusi olaraq “Amped FIVE” (İtaliya) proqram kompleksini qeyd edir [14; s.4].

İtaliyanın “Amped SRL” şirkətinin məhsulu olan proqram təminatı təsvirlərin və videoyazıların emalı, bərpası və analizi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqram məhsulunun funksional imkanları sırasında müxtəlif formatlarda videofaylların yüklənməsi və konvertasiyası, sistemdə quraşdırılmış bütün kodeklərin dəstəklənməsi, vahid dinamik ardıcılıqda bir neçə təsvirlərin paket şəklində emalı, faylda olan informasiyanın detallandırılmış şəkildə vizuallaşdırılması, təsvirlərin yaxşılaşdırılması, real zamanda filtrlərin parametrlərinin dəyişdirilməsi, Furje çevrilməsindən və Laplas filtrindən istifadə etməklə təsvirlərin parametrlərinin köklənməsi və təhriflərin aradan qaldırılması, fotoşəkillərə və ya videokadrlara görə xətti və üçölçülü ölçmələrin aparılması və s. qeyd oluna bilər.

Rusiya Federasiyasının mütəxəssisləri tərəfindən işlənib hazırlanmış və yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası təcrübəsində uğurla tətbiq olan proqram komplekslərindən biri də “DTP-Expert” proqramıdır.

“DTP-Expert” – videoyazılara görə yol-nəqliyyat hadisələrinin hallarının müəyyən edilməsi zamanı ekspertiza icraatının

avtomatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi proqram təminatıdır. Qeyd edək ki, “DTP-Expert” proqramı bilavasitə ekspertlərin iştirakı ilə işlənib hazırlanmışdır. Bu proqram təminatı vasitəsilə müxtəlif formatlı videotəsvirlərin analizi, kadrlar və hadisələr arasındakı real vaxtın müəyyən edilməsi, videoyazı qurğusunun optik sistemindəki optik təhriflərin aradan qaldırılması, obyektlər arasındakı məsafənin müəyyən edilməsi, hərəkət trayektoriyalarının qurulması, obyektlərin sürətlərinin hesablanması, verilmiş dəqiqliklə 3D modellərin qurulması və sair mümkündür. Proqram paketinin üstünlükləri sırasında, həmçinin videoqramların unikal texnologiyası, kadrların nümayişinin taym-kod vaxtının fasiləsizliyinin və uyğunluğunun təyini, mürəkkəb trayektoriyalar boyunca hərəkət sürətinin hesablanması, obyektlər arasındakı məsafənin ölçülməsi, yol-nəqliyyat şəraitinin 3D modelinin qurulması göstərilə bilər.

Qeyd edək ki, “DTP-Expert” proqram təminatı sistemi Rusiyanın müvafiq ekspertiza idarəsində aprobasiyadan keçmiş və ölkənin bütün ekspertiza idarələrində tətbiqi tövsiyə edilmişdir.

Mütəxəssislər “Amped”, “Avizo”, “Kinovea” və sair kimi proqram kompleksləri ilə müqayisədə “DTP-Expert” proqram təminatının daha geniş imkanlar təqdim etdiyini, yol-nəqliyyat hadisələrini qeydə alan videoqramların tədqiqinin tamlığını və hərtərəfliyini təmin etdiyi, əvvəllər yol verilən səhvləri (məsələn, videoqramda qeydə alınmış hadisənin baş vermə vaxtının təyini) aradan qaldırmağa imkan verdiyini qeyd edirlər.

Məlum olduğu kimi, son illərdə məhkəmə ekspertizalarının bir sıra cins və növlərinin elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarının inkişaf etdirilməsinə inteqrasiya və differensasiya kimi proseslər əhəmiyyətli təsir edir. İnteqrativ meyllərin xarakterik olduğu xüsusi bilik sahələrindən biri də məhkəmə avtotexniki ekspertizasıdır.

Hesab edirik ki, bu gün yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası sahəsində bütün səviyyələrdə inteqrasiyadan danışmaq olar. M.Q.Çepikov bununla bağlı düzgün olaraq qeyd edirdi ki, elmlərin inteqrasiyasının forma və vasitələrinin üzə çıxarılması, elmi biliklərin sintezi, inteqrativ problemlərin üzə çıxarılması və həlli perspektivlərinin öyrənilməsi - müasir dövrün ən aktual məsələlərindəndir [36; s.11-12].

Hələ XX əsrin 80-cı illərində tanınmış kriminalist A.R.Şlyaxov qeyd edirdi ki, yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasının elmi-nəzəri və metodoloji əsasları riyaziyyat, fizika, nəzəri mexanika, materialların müqaviməti, mühəndis psixologiyası, idarəetmə və sistemlər nəzəriyyəsi, meteorologiya, yolların və yol qurğularının istismarı və sair kimi ən müxtəlif elmlərin elmi-nəzəri və metodoloji bazası əsasında formalaşır [33; s.21-22].

“Məhkəmə Ekspertizası Şurasının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 avqust 2024-cü il tarixli Sərəncamı ilə məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi, habelə müvafiq sahədə vahid standartların hazırlanması və onların

tətbiqinin təşviqi, eləcə də digər məsələlərlə bağlı tapşırıqlar verilmişdir.

Hesab edirik ki, Sərəncamda öz əksini tapan konkret vəzifələrin həlli istiqamətində yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasının səmərəliliyin yüksəldilməsi, bu sahədə ekspert fəaliyyətinin beynəlxalq standartlar əsasında təşkili və həyata keçirilməsi üzrə sistemli və kompleks xarakter daşıyan elmi-nəzəri, metodiki, metodoloji xarakterli işlər görülməli, tipik məsələlərin həlli metodikalarının proqramlaşdırılması, habelə bu sahədə anlayışların, terminlərin, metodların, metodikaların, aparat-proqram vasitələrinin standartlaşdırılması üzrə işlər sürətləndirilməli, bütövlükdə yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası, habelə onun ayrı-ayrı növləri və cinsləri üzrə müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan kompüterləşdirilmiş metodikalar kompleksi yaradılmalıdır. Ekspert-avtotexniklərin, habelə nəqliyyat trasoloqlarının riyazi-kibernetik tədqiqat metodları üzrə biliklərinin artırılması, onlar tərəfindən qeyri-ənənəvi tədqiqat metodlarının mənimsənilməsi məqsədilə xüsusi kurslar və təlimlər təşkil edilməlidir. Ən effektiv tədqiqat metodlarının, metodoloji yanaşmaların, elmi texniki tərəqqinin bizə bəxş etdiyi ən müasir proqram vasitələrinin və texnologiyaların ekspertlər tərəfindən mənimsənilməsi və yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasında səmərəli tətbiqinin təmin edilməsi məqsədilə xarici ölkələrin uyğun ekspertiza idarələri və onların struktur bölmələri arasında təcrübə mübadiləsi təşkil edilməli, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə yol-nəqliyyat ekspertizaların həyata keçirildiyi məhkəmə ekspertiza idarələrinin iş təcrübəsi öyrənilməli, bu növ ekspertiza icraatında istifadə olunan müasir metodların, rəqmsal metodikaların, kompüter proqram təminatının mahiyyəti, məzmunu, tətbiqi şərtləri və mərhələlərinin əks olunduğu metodik tövsiyələr işlənib hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Azərbaycanca məhkəmə ekspertiza idarələrinin yaranması və inkişafı tarixi. Bakı, 1998.
2. Azərbaycanca hüquqpozmlar. Bakı, 2024.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası/ F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2023.
4. Dadaşov F., İsmayılov P., İbişov H., Quliyev V. Kompüter texnologiyalarından istifadə olunmaqla nəqliyyat vasitələrinin toqquşması ilə əlaqədar yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspert tədqiqi. Bakı, 2012.
5. Cavadov F.M. Məhkəmə ekspertizası inkişaf yollarında//Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. Bakı, 2013. №58.
6. “Yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulmasına dair cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 15 noyabr 2013-cü il tarixli Plenumunun Qərarı.
7. “Yol-nəqliyyat hadisələri ilə əlaqədar təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və yol hərəkətinin tənzimlənməsi sahəsində idarəetmənin şəffaflığının artırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2012-ci il tarixli Sərəncamı.
8. Musayev H., Dadaşov F., Çobanzadə İ. Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasına dair metodik vəsait. Bakı, 2017.
9. Heydərov Ş.H., Bayramov R.P. Nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyi v avtotexniki ekspertizası. Dərslik. 2009.
10. Həşimova İ., Əzimova A. Məhkəmə-trasoloji ekspertizaların icraatında qeyri-ənənəvi tədqiqat metodları//Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. Bakı, 2015, №63.
11. Агафонов А.С. Компетенция эксперти при проведении судебной автотехнической экспертизы по исследованию маркировочных обозначений транспортных средств//Актуальные проблемы криминалистики и судебной экспертизы. Материалы Межд.научно-практ.конф. 2019, с.84-86.
12. Аземша С.А., Галушко В.Н., Скирковский С.В. Совершенствование экспертного анализа дорожно-транспортных происшествий с помощью компьютерных программ моделирования//Наука и техника. 2015. №4.
13. Байэтт Р., Уотс Р. Расследование дорожно-транспортных происшествий. Пер. с англ.. М., 1983.
14. Баюш А.А. Улучшение качества цифровых видеоизображений и их реконструкция// Политехнический молодежный журнал. 2019, №9.
15. Бекасов В.А., Боград Г.Я., Зотов Б.Л., Индиченко Г.Г. Автотехническая экспертиза/ Под ред.В.А.Бекасова. М., 1967.
16. Беляев М.В., Четвергов М.А. К вопросу о современных способах моделирования дорожно-транспортных происшествий//Вестник Московского университета МВД России. 2018. №4.
17. Вайда Т.С. Современные компьютерные программы для моделирования и реконструкции обстоятельств дорожно-транспортных происшествий//Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики. Сб.научных ст. Могилев, 2017.
18. Вопросы судебной экспертизы. Сб.научных статей. М., 1960.
19. Гайнелъзянова В.Р. Вопрос об объединении знаний смежных с криминалистикой наук как базис развития судебной автотехнической экспертизы//Вестник Уфимского

юридического института МВД России. 2013. №1.

20. Галушко В.Н., Аземша С.А. Программные средства для экспертизы ДТП. Гомель, 2016, с.36.

21. Гришин А.В., Селютина О.Г. Современные тенденции усовершенствования и ключевые особенности судебных экспертиз отдельных видов// Закон и право. 2024. №5.

22. Думиев С.Н. К вопросу применения метода лазерного 3Д-сканирования при производстве судебной автотехнической экспертизы//Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. 2019. №3(90).

23. Замиховский М.И. Теория судебно-автотехнической экспертизы (научное обоснование и модель)//Теория и практика судебной экспертизы. 2008. №1(9).

24. Иллирионов В.А. Экспертиза дорожно-транспортных происшествий: учебник для ВУЗ. М., 1989.

25. Корухов Ю.Г., Замиховский М.И. Криминалистическая фотография и видеозапись для эксперт-автотехников (практ.пособ.). М., 2006.

26. Марченко С.С., Лазарев В.А. Информационные технологии в расследовании и экспертизе ДТП//Автомобильный транспорт дальнего востока. 2016. №1, с.193-195.

27. Петров С.М., Бояров А.Г., Власов О.О. и др. Определение по видеозаписям, фиксирующим событие дорожно-транспортного происшествия, положения и параметров движения его участников. М. ФБУ РФЦСЭ МЮ РФ, 2016.

28. Приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 27 апреля 2017 года «Об утверждении Правил организации и производства судебных экспертиз и исследований в органах судебной экспертизы.

29. Россинская Е.Р., Галяшина Е.И. Настольная книга судьи: судебная экспертиза. М., 2011.

30. Сараев А.В., Данец С.В. Методы исследования дорожно-транспортных происшествий с использованием современных автоматизированных средств//Наука и техника.2019. Т.18, №3.

31. Сараев О.В. Автоматизированные методы оценивания эффективности торможения автомобиля при исследовании дорожно-транспортного происшествия//Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики. Сб.н.тр. Харьков, 2014, вып.14.

32. Складов Н.В. Анализ проблем совершенствования автотехнических экспертиз дорожно-транспортных происшествий//Автомобильный транспорт. 2011. Вып.29.

33. Судебная автотехника. М., 1980. Ч.1.

34. Тарасов Е.А. Технические проблемы производства судебной автотехнической экспертизы//Известия Тулгу. Технические науки. 2024. Выпуск 7.

35. Ходоскин Д.П., Дубовик К.В. Анализ опыта применения программ для моделирования дорожно-транспортных происшествий//Транспорт и транспортные системы: конструирование, эксплуатация, технологии. Сб.нач.ст. Минск, 2023. Выпуск 5.

36. Чепиков М.Г. Интеграция науки. М., 1981.

FORENSIC EXAMINATION IN TRAFFIC ACCIDENTS: THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS

ELSHAN HASANOV

*Ministry of Justice Forensic Science Center
Head of Traffic Accidents Investigation Department*

SUMMARY

In the article, a number of current theoretical and practical problems of forensic examination of traffic accidents in modern conditions, in a period of scientific and technical developments, are reviewed and researched. It was noted that one of the modern trends in forensic examination in general, including in the field of forensic examination of traffic accidents, concerns the automation and computerization of expert investigations, the modern state of application of new technologies, hardware and software tools. Developmental perspectives were explored in solving the most diverse problems encountered in such expert reviews. The necessity of standardization, passportization, algorithmization and computerization of the methodical provision of road traffic accident expertise, the application of international standards in this field and the creation of the theory of forensic autotechnical expertise have been demonstrated.

TRAFİK KAZALARINDA ADLİ MUAYENE: TEORİK VE PRATİK SORUNLAR

ELSHAN HASANOV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
Trafik Kazalarını Araştırma Daire Başkanı*

ÖZET

Makalede, bilimsel ve teknik gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, modern koşullarda trafik kazalarının adli muayenesinin bir takım güncel teorik ve pratik sorunları gözden geçirilmiş ve araştırılmıştır. Trafik kazalarının adli muayenesi alanı da dahil olmak üzere genel olarak adli muayenedeki modern trendlerden birinin, uzman araştırmalarının otomasyonu ve bilgisayarlaştırılması, yeni teknolojilerin modern uygulama durumu, donanım ve yazılım araçlarıyla ilgili olduğu kaydedildi. Bu tür uzman incelemelerinde karşılaşılan en çeşitli sorunların çözümünde gelişim perspektifleri araştırılmıştır. Karayolu trafik kazası uzmanlığının metodik olarak sağlanmasının standardizasyonu, pasaportlaştırılması, algoritmalaştırılması ve bilgisayarlaştırılmasının gerekliliği, bu alanda uluslararası standartların uygulanması ve adli ototeknik bilirkişilik teorisinin oluşturulmasının gerekliliği gösterilmiştir.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MƏHKƏMƏ-MÜHASİBAT EKSPERTİZASININ İNKİŞAFININ ELMİ-NƏZƏRİ VƏ TƏŞKİLATİ-METODİK MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: məhkəmə-mühasibat ekspertizası, pasportlaşdırma, standartlaşdırma, ekspertiza icraatı texnologiyası, informasiya-texniki təminat, təsnifat, məhkəmə-iqtisad ekspertizasının xüsusi nəzəriyyəsi.

Keywords: forensic economic expertise, passporting, standardization, technology of expertise, information and technical support, classification, special theory of forensic economic expertise.

Anahtar kelimeler: adli ekonomik bilirkişilik, pasaportlama, standardizasyon, bilirkişilik teknolojisi, bilgi ve teknik destek, sınıflandırma, adli ekonomik bilirkişiliğin özel teorisi.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlamış sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlar yeni iqtisadi anlayışların, yeni iqtisadi dövrüyyə predmetlərinin, qaydalarının, mexanizmlərinin və s. meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Xüsusi halda iqtisadi dövrüyyəyə qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqrazlar və s.), vergi və vergitutma, kredit sistemi, müflisləşmə kimi anlayışlar, faktoring, françayzing, forveyting və sair kimi əməliyyatlar daxil olmuşdur. Ölkənin müasir iqtisadiyyatı hazırda da sistemli transformasiya və inkişaf mərhələsindədir. İqtisadiyyatın inkişafı, iqtisadi fəaliyyətin yeni forma və növlərinin yaranması, müxtəlif mülkiyyət formalarının, təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin yeni prinsipləri və qaydalarının meydana gəlməsi, beynəlxalq ticarət sahəsində əməkdaşlığın, istehsal və maliyyə münasibətlərinin aktiv inkişafı, dövlətin fiskal, qiymət və kredit siyasətində baş verən dəyişikliklər, bütün müsbət və mütərəqqi xarakteri ilə yanaşı, həm də istər iqtisadi cinayətlərin, istərsə də təsərrüfat

subyektləri arasında iqtisadi xarakter daşıyan və məhkəmə baxışı predmeti olan mübahisələrin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, 2005-ci ildə iqtisadi fəaliyyət sahəsində 501 cinayət qeydə alındığı halda, 2022-ci ildə bu növ cinayətlərin sayı 1334 olmuşdur ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 2,7 dəfə artım deməkdir. Bu faktlar isə özlüyündə iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərin istintaqı, kommersiya mübahisələrinin məhkəmə baxışında əsaslı və obyektiv qərarların qəbulu üçün məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının təyin edilməsi zəruriliyini, bu növ ekspert tədqiqatlarının gedişatında alınan rəylərin sübutetmə prosesində rolu və əhəmiyyətinin artmasını şərtləndirir [10; s.3].

Məhkəmə-istintaq və ekspert təcrübəsi göstərir ki, mənimsəmə və israf etmə, qanunsuz sahibkarlıq, yalançı sahibkarlıq, qanunsuz kredit alma və ya təyinatı ilə istifadə etməmə, kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma, istehlakçıları aldatma və ya pis keyfiyyətli məhsul istehsal etmə və satma, qaçaqmalçılıq,

gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma, müflisləşmə zamanı qanunsuz hərəkətlər, qəsdən müflisləşmə, saxta müflisləşmə, vergi ödəməkdən yayınma, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə, dövlət büdcəsinin, məqsədli büdcə və ya büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə etməmə, səhlənkarlıq və s. kimi cinayətlərə dair işlər üzrə məhkəmə-mühasibat ekspertizası təyin olunur. Mülki işlərlə bağlı məhkəmə-mühasibat ekspertizası bir qayda olaraq kommersiya mübahisələrinin həllində, sığorta ödənişlərinin və əmək haqqının hesablanması, kredit öhdəliklərini ödəməkdən yayınma ilə bağlı işlərdə və s. təyin olunur.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizası - hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında faktiki məlumatların müəyyən edilməsi məqsədilə iqtisadiyyat, maliyyə, mühasibat uçotu sahəsində xüsusi biliklərdən istifadə etməklə həyata keçirilən, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən sənədlər və mühasibat uçotunun məlumatları əsasında təsərrüfat (maliyyə) əməliyyatlarının və maliyyə göstəricilərinin, onların mühasibat uçotunda və hesabatlığında əks olunmasının xüsusi tədqiqinə əsaslanan qanunla müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilən prosessual hərəkətdir.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının aparılmasında keyfiyyətin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri ekspertiza icraatının texnoloji və metodiki təminatının standartlaşdırılmasından ibarətdir [6; s.149-150].

Məhkəmə ekspertizasının istənilən sinfi, cinsi və növündə, o cümlədən məhkəmə-mühasibat ekspertizalarında aparılan ekspert tədqiqatlarının keyfiyyətinin, ekspert rəylərinin elmi əsaslılığının və mötəbərliyinin yüksəldilməsinə və bu sahədə daimi nəzarətin təmin edilməsinin ən effektiv vasitələrindən biri də vahid metodiki yanaşmaların işlənilib hazırlanmasıdır. Bu isə məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının icraatında standartlaşdırmanın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini şərtləndirir [11, s.312].

Məhz standartlaşdırma, məhkəmə-mühasibat ekspertizasının aparılmasının elmi-metodiki, təşkilati-texniki və hüquqi əsaslarının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması ekspertiza icraatının

keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı ölkənin ekspert-iqtisadçıların rəylərinin beynəlxalq məhkəmələr tərəfindən qəbul edilməsinə imkan verir [12, s.26-30].

Beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırma məqsədilə ən müasir exniki vasitələrdən istifadə kimi məsələlərin həlli kifayət qədər uzunmüddətli prosesdir, bu sahədə mövcud olan çətinliklərin və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması prosesi xeyli vaxt tələb edən məsələdir. Lakin onların zəruriliyi bu istiqamətdə elmi-nəzəri, təşkilati-metodiki, hüquqi və texniki işlərin gecikmədən həyata keçirilməsini şərtləndirir [3, s.117].

Fikrimizcə, ilk addımlardan biri kimi postsovet ölkələri ilə yanaşı, Avropa ölkələrinin ekspertiza müəssisələrində işlənilib hazırlanmış məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının aparılmasının metodologiyası və informasiya-texnoloji təminatı əsaslı şəkildə öyrənilməli, o cümlədən qiymətləndirilməli, müsbət və səmərəli olan bu növ ekspertiza təcrübəsinin Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində də istifadə olunma imkanları dəyərləndirilməlidir.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının aparılmasının metodiki təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarından biri də müntəzəm olaraq beynəlxalq miqyasda elmi-praktiki seminarların və konfransların, dəyirmi masaların təşkili və bu tədbirlərdə təcrübə mübadiləsinin aparılması, məhkəmə-istintaq orqanları tərəfindən iqtisadçı-ekspertlər qarşısında qoyulan bu və ya digər vəzifələrin həllində konkret elmi-metodiki yanaşmaların, həmçinin müəyyən növ cinayətlərin istintaqı zamanı xüsusi biliklərin tətbiqini tələb edən məsələlərin həlli üçün ekspert tərəfindən istifadə olunan metodikaların nəzərdən keçirilərək müzakirə edilməsidir [8, s.113].

Xüsusi ədəbiyyatda məhkəmə-mühasibat ekspertizası sahəsində öz həllini tələb edən aktual məsələlərdən biri də bu növ daxilində tədqiqat metodlarının pasportlaşdırılması məsələsi olduğu göstərilir [6, s.151].

D.N.Qançenko və E.V.Belov da bu sahədə pasportlaşdırma və standartlaşdırma üzrə işlərin başa çatdırılmadığını xüsusi olaraq vurğulayırlar [4].

Aydındır ki, tədqiqat metodlarının elmi-metodoloji tələblərə uyğun olaraq pasportlaşdırılması ekspert tədqiqatlarının keyfiyyətinə, ekspertiza nəticələrindən sübut etmə prosesində istifadənin effektivliyinə müsbət təsir edəcəkdir.

Bu baxımdan ayrı-ayrı cins və növlər üzrə məhkəmə ekspertizalarının aparılmasında istifadəsi mümkün olan standartlaşdırılmış və pasportlaşdırılmış metodikaların işlənilib hazırlanması məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edilməlidir.

Ekspert metodikalarının pasportlaşdırılması və metodik fondun yaradılmasının zəruriliyi və əhəmiyyəti məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələblərindən irəli gəlir və bu barədə artıq çoxdandır ki, xüsusi ədəbiyyatda müzakirələr aparılır. Məhz bu zərurətdən irəli gələrək “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Qanuna 29 noyabr 2019-cu il tarixdə edilən əlavə və dəyişikliklərdə də “Məhkəmə Ekspertizası Tədqiqat Metodlarının Dövlət Reyestri”nin (maddə 11-4) və “Məhkəmə ekspertizasının metodik fondu”nun yaradılması (maddə 11-5) ilə bağlı müddəaların təsbit olunduğu yeni maddələr daxil edilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, son illərdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində standartlaşdırma və pasportlaşdırma istiqamətində xeyli işlər görülmüş, bir sıra ekspertiza növləri və cinsləri üzrə elmi əsaslı metodikalar hazırlanmışdır. Hesab edirik ki, bu proses davam etdirilməli və sürətləndirilməlidir.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizası sahəsində mövcud olan aktual məsələlərdən biri də elmi biliklərin integrasiyasına uyğun olaraq işlənilib hazırlanmış təsnifatla bağlıdır.

Digər bilik sahələrində olduğu kimi, məhkəmə-mühasibat ekspertizasında da təsnifat təkcə nəzəri deyil, həm də təcrübə əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da ekspertlər qarşısında qoyulmuş konkret məsələnin həlli metodlarının düzgün seçiminə imkan verir.

Hal-hazırda bir çox məhkəmə ekspertizası siniflərinin, cinslərinin və növlərinin obyektləri,

əsas vəzifələri, bu ekspertizalar vasitəsilə həll edilən məsələlər və onların həlli metodlarının elmi əsaslandırılmış, məntiqi cəhətdən dəqiq təsnifatları yaradılsa da, eyni sözləri tam şəkildə məhkəmə-mühasibat ekspertizası haqqında deyə bilmərik.

Təhlil göstərir ki, postsovet ölkələrinin dövlət ekspertiza idarələrində keçirilən məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının cinslər və növlər üzrə təsnifatı müxtəlifdir.

Məsələn, Rusiya Federasiyasının Ədliyyə Nazirliyi üzrə 27 dekabr 2012-ci il tarixli əmrə nazirliyin məhkəmə ekspertizası idarələrində məhkəmə-mühasibat ekspertizasının iki cins - mühasibat və maliyyə-iqtisad ekspertizası üzrə aparılır.

“Qazaxıstan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin məhkəmə ekspertizası orqanlarında aparılan məhkəmə ekspertizası növlərinin siyahısı”na uyğun olaraq məhkəmə-mühasibat ekspertizaları sinfinə - təsərrüfat əməliyyatlarının məhkəmə-ekspert tədqiqatı, mühasibat uçotu məlumatlarının məhkəmə-ekspert tədqiqatı, maliyyə-kredit ekspertizası və maliyyə-büdcə ekspertizası kimi qruplaşdırılır.

Göründüyü kimi, Qazaxıstan Respublikasında təsərrüfat əməliyyatlarının tədqiqi və mühasibat uçotu məlumatlarının ekspert tədqiqatı məhkəmə-mühasibat ekspertizasının müstəqil cinsi kimi nəzərdən keçirilir.

Özbəkistan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin H.Sulaymanova adına Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində iqtisad ekspertizaları - mühasibat ekspertizası, maliyyə-kredit ekspertizası, plan-iqtisad ekspertizası, əməyin iqtisadiyyatı ekspertizası və iqtisad-statistik ekspertiza kimi təsnif olunub.

Ukrayna qanunvericiliyinin normalarına diqqət yetirsək görürük ki, bu ölkədə məhkəmə-mühasibat ekspertizaları sinfinə mühasibat və vergi uçotu, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin və maliyyə-kredit əməliyyatlarının ekspertizaları daxildir.

Estoniya Məhkəmə Ekspertizası İnstitutunda isə hüquqi şəxslərin (firma və şirkətlərin, cəmiyyətlərin) mühasibat uçotunun tədqiqi ilə bağlı ekspertizalar aparılır və bu tədqiqat

kriminalistik ekspertizalar sinfinə aid edilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 2012-ci il 29 noyabr Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində məhkəmə eksperti ixtisasının verilməsi haqqında Əsasnamə”nin 1 nömrəli əlavəsinə uyğun olaraq Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində bu növ tədqiqatlar “13.1 Mühəsibat uçotu qeydlərinin, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin və maliyyə-iqtisad göstəricilərinin tədqiqi” ixtisası üzrə keçirilir.

Ekspert tədqiqatının predmetindən, onun iqtisad elmləri sahəsinə məxsusluğundan, həmçinin istintaq və məhkəmənin tələbatlarına uyğun olaraq bu növün maliyyə-mühəsibat (maliyyə-analitik və maliyyə-kredit) və məhkəmə-vergi ekspertizaları kimi cinslər üzrə təsnifləşdirilməsi daha məntiqli hesab edilməlidir.

Aydın ki, məhkəmə-mühəsibat ekspertizasının təsnifatı praktiki xarakter kəsb etməklə ekspert təcrübəsində həll edilən vəzifələrin məcmusu və onların rast gəlmə tezliyi ilə müəyyən olunur. Hesab edirik ki, məhkəmə ekspertizası idarələrində məhkəmə-iqtisad ekspertizaları şöbələrinin daxili strukturu da uyğun funksional əlamət üzrə qurulmalıdır.

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, məhkəmə-mühəsibat ekspertizası və onun cinsləri (növləri) haqqında təsəvvürlər statik deyildir. Bu təsəvvürlər iqtisadi profilli elmlərin genezisində, təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qaydalarına və mexanizmlərinə, məhkəmə ekspertologiyasının nailiyyətlərinə, məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələbatlarına, ictimai münasibətlərin inkişafına, sosial-iqtisadi dəyişikliklərə və islahatlara uyğun olaraq formalaşan dinamik bir prosesdir.

İqtisadi xarakterli cinayətkar fəaliyyətin yeni forma və növlərinin yarandığı müasir şəraitdə aktual problemlərindən biri məhkəmə-mühəsibat ekspertizasının tədqiqat metodlarının standartlaşdırılması, bu növ ekspertiza icraatının informasiya-texniki təminat səviyyəsinin məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tələbatlarına tam şəkildə cavab verəcək səviyyəyə yüksəldilməsidir.

D.S.Qoltseva da müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində məhkəmə-mühəsibat ekspertizalarının

inkişafının prioritet istiqamətlərindən birinin informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi, həmçinin ekspertiza idarələrinin texniki təminat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarət olduğunu göstərir [6, s.149].

Təsadüfi deyildir ki, ədalət mühakimə icraatının səmərəliliyinin artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Ədliyyə orqanlarının inkişafı haqqında” 17 avqust 2006-cı il tarixli Fərmanında digər mühüm tədbirlərlə yanaşı, elm və texnikanın son nailiyyətlərindən istifadə etməklə məhkəmə ekspertizası növlərinin genişləndirilməsi və bu sahədə elmi tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin artırılması müəyyən edilmişdir. “Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 dekabr 2018-ci il tarixli Sərəncamının 3.0.11-ci bəndində Dövlət Proqramının əsas istiqamətləri sırasında digərləri ilə yanaşı, məhkəmə ekspertizası fəaliyyətində müasir elmi və texniki nailiyyətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi qeyd olunmuş, 4.0.8-ci bəndində isə Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılmasının nəticələrindən biri kimi məhkəmə ekspertizası tədqiqatlarında müasir metod və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi göstərilmişdir. Bu isə məhkəmə ekspertizası sahəsində elmi-praktiki fəaliyyətin ən müasir elmi metodları və texniki vasitələrin tətbiqi ilə keçirilməsini, məhkəmə ekspertiza icraatında elmi texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərindən, müasir informasiya-kompüter texnologiyalarından geniş istifadəni, məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin elmi-metodiki və informasiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsini mühüm və zəruri şərt kimi ön plana çıxarır.

Xüsusi ədəbiyyatda məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının icraatı sahəsində mövcud olan problemlər sırasında, həmçinin informasiya-texniki təminatla bağlı məsələlər də xüsusi olaraq qeyd edilir [8, s.109].

Dünya infrastrukturunun inkişafının müasir mərhələsi ekspertiza idarələrinin yeni proqram və maddi-texniki təminat bazasının yaradılmasını tələb edir. Ekspertiza qurumlarının daha

məhsuldar fəaliyyət göstərmələri üçün onların mövcud kompüter-texniki təminat səviyyəsi müasirləşdirilməli, ekspertlərin iş yerlərinin daha yüksək müdafiə olunması üçün bu biometrik texniki vasitələrlə (məsələn, biometrik skanerlərlə) təmin edilməli, böyük məlumatlar massivinin emalını və informasiyanın sistemləşdirilməsini təmin edəcək müasir proqram təminatı, xüsusi məlumatlar bazası yaradılmalıdır. Məsələn, 2002-ci ildə təsis edilən “Devexpert” şirkəti beynəlxalq səviyyədə proqram məhsullarının, xüsusi halda təyinatı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin bir sıra aspektlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi olan avtomatlaşdırılmış proqramların yaradılması ilə məşğuldur. Bundan başqa bu şirkət tərəfindən maliyyə sənədlərinin dövriyyəsi sistemi, texniki analiz üçün proqram təminatı, real zamanda bazar qiymətləri haqqında informasiyanın təqdim olunmasını həyata keçirən proqram məhsulları da təklif edilir [9].

Hazırda davam etməkdə olan dördüncü elmi-texniki inqilab, həmçinin ənənəvi iqtisadiyyatın rəqəmsal iqtisadiyyata transformasiyası ilə bağlı ümumdünya tendensiyası çərçivəsində iqtisadiyyat sahəsində cinayətlərin açılması və istintaqında məhkəmə-mühasibat ekspertizasının rolu və əhəmiyyəti də xeyli artacaqdır. Rəqəmsal aktivlər və elektron əməliyyatlar barədə informasiyanın təhlili və qiymətləndirilməsi üçün iqtisadçı-ekspert müxtəlif informasiya-arayış sistemlərindən və məlumatlar bazasının analizi alqoritmlərindən istifadə etməlidir. Bütün bunlar isə iqtisadçı-ekspert tərəfindən bu və ya digər məsələnin həllində evristik və statistik metodlarla yanaşı neyron şəbəkələr metodundan da istifadə zəruriliyini şərtləndirir [5, s.306-309].

Müasir şəraitlərdə dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması, həmçinin rəqəmsal, o cümlədən “blockchain” texnologiyalar əsasında formalaşmış maliyyə aktivlərinin aktuallaşması prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. İqtisadiyyatın belə bir inkişafı yeni kommersiya mübahisələrinin, əvvəllər mövcud olmayan yeni iqtisadi cinayətlərin yaranmasına gətirir. Bu və digər cinayət işlərinin, məhkəmələrdə nəzərdən keçirilən kommersiya və digər mübahisələrin həlli isə iqtisadiyyat

sahəsində xüsusi biliklərdən istifadə etmədən demək olar ki, mümkün olmur. Cəmiyyətin müasir inkişaf istiqaməti kimi rəqəmsallaşma, dövriyyəyə rəqəmsal maliyyə aktivlərinin daxil olması məhkəmə ekspertologiyasının qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq yeni növ məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının (iqtisadi-rəqəmsal ekspertiza - rəqəmsal maliyyə aktivləri ilə əməliyyatların məhkəmə-mühasibat ekspertizası) yaranmasına aparır [10, s.4-6].

Beləliklə, cinayət mühakimə icraatının informasiyalaşdırılması üzrə ümumi meyl nəzərə alınmaqla məhkəmə-mühasibat ekspertizası sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin ən perspektivli inkişaf istiqamətləri qismində aşağıdakılar göstərilə bilər:

məhkəmə-iqtisad ekspertizası sahəsində avtomatlaşdırılmış ekspert sistemlərinin və texnologiyalarının yaradılması;

ekspert tədqiqatlarına evristik yanaşmanı nəzərdə tutan alqoritmlərin və kompüter proqramlarının yaradılması üzrə elmi tövsiyələrin hazırlanması;

tədqiqatların standartlaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi.

Mühasibat uçotu və hesabatlığının, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının aparılması prosesinin kompüterləşdirilməsi ilə bağlı son onillikdə yeni iqtisad ekspertizası növünün də yaranaraq təşəkkül tapmağa başlayacağı proqnozlaşdırıla bilər. Aydın ki, kompüterlərdə olan bank, mühasibat, vergi uçotu məlumatlarına, təsərrüfat əməliyyatları və maliyyə göstəriciləri haqqında elektron informasiyaya qanunsuz müdaxilə, kompüterlər vasitəsilə “real və uydurulmuş müştərilərin hesablarına pul məbləğlərinin qanunsuz köçürülməsi” halları xeyli artmışdır. Qeyd olunan hallarda faktiki məlumatların müəyyən olunması riyaziyyat, informatika və hesablama texnikası sahəsində xüsusi biliklər əsasında, həmçinin kompüter proqramlarından istifadə etməklə bank uçotunun, sənəd dövriyyəsinin aparılması, mühasibat uçotu və hesabatının təşkili üzrə mütəxəssislərin köməyi ilə mümkündür. Beləliklə, mühasibat ekspertizasının yeni növünün – kompüter-mühasibat ekspertizasının yaranması – müstəsna olaraq baş verən elmi

biliklərin integrasiya prosesləri ilə şərtlənmişdir. Bu məsələyə N.V.Vaxromeyev də toxunur və qeyd edir ki, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması, mühasibat uçotunun, müxtəlif xarakterli təsərrüfat əməliyyatlarının və maliyyə göstəricilərinin qeydə alınması prosesinin kompüterləşdirilməsi ekspert-iqtisadçılardan təsərrüfat subyektləri tərəfindən tətbiq edilən proqram məhsullarının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini, bu növ ekspert tədqiqatlarının təşkilati-metodiki və elmi-nəzəri əsaslarının işlənilməsini zəruri edir. Mühasibat, maliyyə və digər xarakterli təsərrüfat uçotunun müasir informasiya-kompüter texnologiyalarından geniş istifadə əsasında aparıldığı müasir şəraitlərdə kompleks kompüter-mühasibat ekspertizasının təyin edilməsi və keçirilməsi daha məqsədəuyğundur [2, s.56].

A.A.Savitski iqtisadi, hüquqi, təşkilati-texniki və texnoloji xarakterli xüsusi biliklərdən kompleks istifadəni təmin edən məhkəmə-mühasibat ekspertizasının xüsusi nəzəriyyəsinin yaradılmasını da aktual məsələlər kateqoriyasına aid edərək göstərir ki, bu məqsədlə ilk növbədə aşağıdakı vəzifələr (məsələlər) kompleksinin həll edilməsi zəruri hesab edilməlidir:

- rəqəmsal iqtisadiyyatın ekspertiza icraatına təsiri perspektivlərini nəzərə almaqla məhkəmə-mühasibat ekspertizasının inkişafı vektorunun müəyyən edilməsi;

- məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının yeni innovation növü kimi (maliyyə-iqtisad ekspertizası çərçivəsində) rəqəmsal maliyyə aktivləri ilə əməliyyatların məhkəmə-mühasibat ekspertizası (rəqəmsal-mühasibat ekspertizası) müəyyən edilməsi və əsaslandırılması;

- məhkəmə ekspertologiyasının müddəalarına əsaslanmaqla məhkəmə-mühasibat ekspertizasının xüsusi ekspert nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması və bu xüsusi nəzəriyyəyə çərçivəsində, müasir reallıqlar, iqtisadi-hüquqi münasibətlər nəzərə alınmaqla məhkəmə-iqtisad ekspertizasının predmeti, vəzifələri, obyektləri, təsnifatı haqqında təlimin işlənilib hazırlanması;

- məhkəmə-mühasibat ekspertizasının bir sıra növləri və cinsləri üzrə icraat texnologiyalarının konseptual əsaslarının, metodiki və təşkilati-texniki, informasiya təminatının işlənilib

hazırlanması [10, s.10].

Hesab edirik ki, müasir sosial-iqtisadi və hüquqi münasibətlər şəraitində məhkəmə-mühasibat ekspertizanın, onun ayrı-ayrı cinslərinin, növlərinin elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarının, predmetinin, obyektlərinin, vəzifələrinin və metodlarının, pasportlaşdırılmış metodikalarının, bu sahədə metodoloji standartların, qeyd olunan ekspertizaların icraatı texnologiyasının formalaşdırılması əsaslarının, informasiya-texniki təminat konsepsiyasının işlənilib hazırlanması məqsədilə aşağıdakı məsələlər kompleksinin sistemli şəkildə nəzərdən keçirilərək həll edilməsi zəruriliyi yaranmışdır:

- məhkəmə-mühasibat ekspertizasının müasir reallıqlara, iqtisadi və hüquqi münasibətlərə, məhkəmə-istintaq təcrübəsinə adekvat cavab verən, elmi biliklərin integrasiyasına əsaslanan təsnifat sisteminin işlənilib hazırlanması və əsaslandırılması;

- məhkəmə-mühasibat ekspertizasının "ənənəvi" və yeni cinslərinin səciyyəvi elmi-nəzəri xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;

- müasir şərait nəzərə alınmaqla məhkəmə-mühasibat ekspertizası sinfinin maliyyə-mühasibat və məhkəmə-vergi ekspertizaları kimi cinslərinin predmetinin, obyektlərinin və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi, məhkəmə-mühasibat ekspertizaları qarşısında qoyulması mümkün olan sualların dairəsinin müəyyən edilərək sistemləşdirilməsi;

- məhkəmə-mühasibat ekspertizası üzrə ekspert rəyinin və ona əlavə edilən materialların hazırlanmasının kompüterləşdirilmiş texnologiyasının işlənilib hazırlanması;

- məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının aparılmasının metodiki təminatının işlənilib hazırlanmasının perspektiv istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, bu sahədə pasportlaşdırma və standartlaşdırma imkanlarının qiymətləndirilməsi;

- məhkəmə-mühasibat ekspertizasının aparılmasının metodiki və informasiya-texnoloji təminatın inkişaf etdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- müasir reallıqlar, təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla kompüter sistemlərində olan iqtisadi

informasiyanın məhkəmə-mühasibat ekspertizası çərçivəsində tədqiqatı metodikasının işlənilib hazırlanması;

- məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının aparılmasında kompüterləşdirilmiş iş yerlərinin

yaradılması imkanlarının qiymətləndirilməsi, bu istiqamətdə elmi-təcrübi fəaliyyətin intensivləşdirilməsi və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Musayev H.Ə. Məhkəmə ekspertizası icraatında qeyri-ənənəvi tədqiqat metodları (elmi-nəzəri, təşkilati-metodoloji və hüquqi aspektlər). Bakı, 2012.
2. Вахромеев Н.В. Экономическая экспертиза: развитие методики в условиях цифровизации//II Международная научная конференции «Международные и национальные тенденции и перспективы развития судебной экспертизы». Сборник докладов молодых ученых. Нижний Новгород, 2020.
3. Виноградова М.М., Бондарь Н.Н. Судебные экономические экспертизы: проблемы международного взаимодействия и пути их решения//Теория и практика судебной экспертизы. 2018. Том 13, №1.
4. Ганченко Д.Н., Белова Е.В. Экономическая экспертиза: возможности и проблемы реализации//Экономика, предпринимательство и право. 2023. Том 13., №12.
5. Гареева Г.А., Григорьева Д.Р., Гилязов Т.В. Применение нейронных сетей в экономике// Молодой ученый. 2018. №18(204).
6. Гольцов Д.С. Необходимость стандартизации в судебно-экономических экспертизах// Вестник экономической безопасности. 2020. №4.
7. Неретина Н.С. Методологические, правовые и организационные аспекты формирования и развитие новых родов и видов судебных экспертиз. Дисс.к.ю.н. М., 2016.
8. Питеров А.А. О некоторых проблемах производства судебно-экономических экспертиз// Судебная экспертиза. 2009. №1.
9. Retail & Institutional Trading Platforms and Market Data Services//Devexpert URL: <http://devexpert.com>
10. Савицкий А.А. Экономические экспертизы в судопроизводстве России: теория и практика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2021.
11. Смирнова С.А. Судебно-экспертная деятельность в правоприменении: введение в магистерскую программу. М., 2017.
12. Усов А.И., Кузьмин С.А. Пути стандартизации судебно-экспертной деятельности на пространстве Содружества независимых государств//Теория и практика судебной экспертизы. 2016. №4.

SOME SCIENTIFIC-THEORETICAL AND ORGANIZATIONAL-METHODOLOGICAL ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF FORENSIC ACCOUNTING EXPERTISE IN MODERN CONDITIONS

ZAUR MAMMADOV

Providing leadership in the Economic Expertise Department of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice

ELBRUS HASANOV

Chief expert of the Department of Economic Expertise of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice, PhD student of the Center

SUMMARY

In the article, some actual issues of the forensic economic examination procedure in modern conditions were considered. In the era of globalization, in the conditions of modern socio-economic and legal relations, a number of actual issues awaiting their solution in the field of forensic-economic expertise (standardization, passporting, information-technical and technological provision, classification of forensic-economic expertise that adequately responds to modern conditions, etc.) have been identified. has been done. In the conditions of modern socio-economic and legal relations, the development of scientific-theoretical and methodological bases of forensic-economic expertise, its separate types and types, passported methodologies, methodological standards in this field, the basis for the formation of the technology of the mentioned expertises, the concept of information and technical provision For this purpose, the set of actual issues that need to be solved first of all has been identified and systematized.

ADLİ MUHASEBE UZMANLIĞININ MODERN KOŞULLARDA GELİŞİMİNİN BAZI BİLİMSEL-TEORİK VE ORGANİZASYONEL-METODİK KONULARI

ZAUR MAMMADOV

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Ekonomik Bilirkişilik Daire Başkanlığında liderlik sağlanması

ELBRUS HASANOV

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Ekonomik Uzmanlık Dairesi Baş Uzmanı, Merkezin Doktora Öğrencisi

ÖZET

Makalede, modern koşullarda adli ekonomik inceleme prosedürünün bazı güncel konuları ele alınmıştır. Küreselleşme çağında, modern sosyo-ekonomik ve hukuki ilişkiler koşullarında, adli-ekonomik uzmanlık alanında çözüm bekleyen bir takım güncel sorunlar (standartlaştırma, pasaportlama, bilgi-teknik ve teknolojik sağlama, adli tıp sınıflandırması) modern koşullara yeterince cevap veren ekonomik uzmanlık vb.) tespit edilmiştir. Modern sosyo-ekonomik ve hukuki ilişkiler koşullarında, adli-ekonomik uzmanlığın bilimsel-teorik ve metodolojik temellerinin geliştirilmesi, ayrı türleri ve türleri, pasaportlu metodolojiler, bu alandaki metodolojik standartlar, teknolojinin oluşumunun temeli Bahsedilen uzmanlıklardan bilgi ve teknik tedarik kavramı. Bu amaçla öncelikle çözülmesi gereken fiili sorunlar kümesi belirlenmiş ve sistematize edilmiştir.

MƏHKƏMƏ-PSIXOLOJİ EKSPERTİZASININ PREDMETİ VƏ OBYEKTİ, ƏNƏNƏVİ VƏ QEYRİ-ƏNƏNƏVİ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: məhkəmə-psixoloji ekspertizası, ənənəvi və qeyri-ənənəvi növlər, hədə-qorxu, şantaj, psixoloji təsir, təqsirləndirilən şəxs, zərərçəkmiş şəxs, psixofizioloji və psixolinqvistik ekspertizalar.

Keywords: forensic psychological examination, traditional and non-traditional types, threat, blackmail, psychological impact, accused person, victim, psychophysiological and psycholinguistic examinations.

Anahtar kelimələr: Adli psixoloji muayene, geleneksel ve geleneksel olmayan türleri, tehdit, şantaj, psixoloji etkiləmə, sanık, mağdur, psixofizioloji və psixodilbilimsel incelemeler.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının həddləri psixologiya elminin, onun tətbiqi sahələrinin məzmunu ilə müəyyən olunur. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının səlahiyyətlərinə cinayət mühakimə icraatında iştirak edən şəxslərin psixikasının müxtəlif təzahürlərinin, psixi proseslərin, emosional vəziyyətlərin, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin, onların davranışına psixoloji təsir faktorlarının, məhkəmə baxışının predmeti olmuş müxtəlif münaqişəli, ekstremal vəziyyətlərdə onlar tərəfindən qərarların qəbuluna təsir edən amillərin tədqiqi daxildir [7; s.63].

Hər bir məhkəmə ekspertizası sinfində və cinsində olduğu kimi, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının da özünəməxsus növləri və alt növləri vardır. Bununla bağlı psixologiya elmləri doktoru B.Əliyev yazır ki, “məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin təsnifatını verərkən iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, məhkəmə-psixoloji ekspertizası məhkəmə ekspertizasının müstəqil bir növüdür, ikincisi, məhkəmə-psixoloji ekspertizası hüquq psixologiyasının sahəsidir. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin təsnifatını onlar əsasında vermək lazımdır” [1; s.26].

B.Əliyev məhkəmə ekspertizanın təyin

edilməsinin əsası kimi çıxış edən faktlara görə məhkəmə-psixoloji ekspertizasını şəxsiyyətin psixi proses və xassələrinin ekspertizası və şəxsiyyətin psixi vəziyyətinin ekspertizası kimi iki növə ayırır [1; s.26].

M.M.Koçenovun fikrincə, hər bir konkret halda ekspertizanın tədqiqat predmeti ekspert qarşısında qoyulmuş suallarla müəyyən edilir [6; s.24]. Hesab edirik ki, belə bir yanaşma ilə razılaşmaq olmaz. İlk növbədə ona görə ki, ekspertizanın predmeti, digərləri ilə yanaşı, həm də onun obyektı ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərini təsnif etmək üçün ona münasibətdə baza elmi kimi çıxış edən ümumi psixologiyanın predmetini və onun strukturunun təsnifat meyarlarını götürmək daha məqsədəuyğundur.

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə ümumi psixologiyada təsnifatın əsası kimi: 1) konkret fəaliyyət, 2) inkişafın psixoloji aspektləri və 3) şəxsiyyətin cəmiyyətə münasibəti məsələlərinin götürüldüyünü qeyd edirlər [2; s.74]. Müəlliflərin fikrincə elmlər bir-birindən öyrəndikləri obyektə görə deyil, predmetlərinə görə fərqlənirlər və hər bir elmin özünəməxsus ayrıca predmeti var. Elmin predmeti onun öz obyektinə yanaşma tərzini, başqa sözlə, tədqiqat metodlarını müəyyən

edir [2; s.8].

Bu fikri məhkəmə-psixoloji ekspertizasına da şamil etmək olar. Belə ki, məhkəmə-psixoloji ekspertizası insanın iş üçün əhəmiyyət kəsb edən psixi xüsusiyyətlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq konkret fəaliyyətdə və qarşılıqlı təsir prosesində spesifik təzahürünü tədqiq edir.

B.Əliyev məhz bu xüsusiyyətləri, əlamətləri əsas götürərək məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərini şərti olaraq üç qrupa bölür: 1) psixi hadisələrin inkişaf səviyyəsində görə məhkəmə-psixoloji ekspertizası; 2) psixi hadisələrin konkret fəaliyyətdə təzahürünə görə məhkəmə-psixoloji ekspertizası; 3) psixi hadisələrin qrupda və qarşılıqlı təsir prosesində təzahürünə görə məhkəmə-psixoloji ekspertizası [3; s.27].

Müəllif məhkəmə-psixoloji ekspertizasının bu üç əsas növünün özlərinin də müəyyən alt növlərə malik olduğunu qeyd edir və məhkəmə-psixoloji ekspertizasının qeyd edilən hər bir qrupuna daxil olan aşağıdakı növlərini ayırır:

1) Psixi hadisələrin inkişaf səviyyəsində görə - hadisələri düzgün qavramaq və onlar haqqında düzgün ifadə vermək qabiliyyətinin ekspertizası, şəxsin öz hərəkətlərini və ona qarşı edilmiş hərəkətlərin mahiyyətini dərk etmək qabiliyyətinin ekspertizası, azyaşlıların ekspertizası, yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin ekspertizası və intellektual inkişaf səviyyəsindən ekspertizası.

2) Psixi hadisələrin qrupda və qarşılıqlı təsir prosesində təzahürünə görə - cinayətkar qrupun sosial-psixoloji strukturunun ekspertizası və psixi vəziyyətin ekspertizası.

3) Psixi hadisələrin konkret fəaliyyətdə təzahürünə görə - nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi zamanı baş verən qəza hadisələrinin ekspertizası və avtomatlaşdırılmış sistemlərin idarə edilməsi zamanı baş verən qəza hadisələrinin ekspertizası [3; s.5].

S.F. Şabanov və V.V. Məmmədov müxtəlif obyektlər kateqoriyasına görə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: canlı şəxsin ekspertizası (bura yaşlı şəxslər, 12-18 yaşlı yetkinlik yaşına çatmayanlar, qoca və ahıl yaşlı şəxslər daxildir), ölümdən sonrakı (suisidal hallar üzrə) ekspertiza, maddi sübutların

(müxtəlif mətnlər, yazı qeydləri, audio və video yazılar, subyektin yaradıcı fəaliyyət məhsulları) ekspertizası və qrupun (cinayətkar, ailə, formal, yaradıcı və s.) ekspertizası.

Qeyd edək ki, onlar tərəfindən məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmetinin xüsusiyyətlərinə görə də növlər üzrə təsnifatı verilmiş və bu təsnifat sisteminə aşağıdakılar daxil edilmişdir: psixi-emosional halların ekspertizası, fərdi-psixi xüsusiyyətlərin ekspertizası, psixi proseslərin ekspertizası, qruplararası və şəxsiyyətlərarası münasibət və proseslərin ekspertizası, iş üçün əhəmiyyət kəsb edən şəraitin ekspertizası və psixoloji təsirin ekspertizası [4; s.11].

S.F.Şabanov və Y.R.Şəkiyev məhkəmə-psixoloji ekspertizasının əsas istiqamətlərini fərqləndirirlər və göstəririlər ki, “ekspert tədqiqatının predmetindən asılı olaraq, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının bir sıra əsas istiqamətlərini ayırmaq olar. Müəlliflərin fikrincə, psixologiya elminin müasir inkişaf səviyyəsində, onun predmetinə müvafiq olaraq məhkəmə-psixoloji ekspertizasının aşağıdakı vəzifələr kompleksini, həll etdiyi məsələlər dairəsini göstərmək olar ki, bu məsələlər və vəzifələr də müəyyən dərəcədə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlər və alt növlər üzrə təsnifatının əsasını təşkil edə bilər:

- şəxsin öz hərəkətlərinin mahiyyətini dərk etmək və öz hərəkətlərini idarə edə bilmək qabiliyyətinin psixi xəstəliklə bağlı olmadığı halda müəyyən edilməsi;

- əqli inkişafdan geri qalma və ya ləngimə məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- şəxsin iş üçün əhəmiyyətli olan halları adekvat olaraq qavramaq və ifadə vermək qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

- baş vermiş hadisələri qavramaq, mahiyyətini anlamaq, onları yadda saxlamaq və yada salmaq qabiliyyətinin öyrənilməsi;

- zərərçəkmişin hərəkəti nəticəsində təqsirləndirilən şəxsə fizioloji affektin və ya qeyri-patoloji emosional halların (emosional oyanma, emosional stress, frustasiya və s.) yaranmasının müəyyənləşdirilməsi;

- davranışın psixoloji motivinin və

mexanizminin müəyyənləşdirilməsi;

- şəxsin idrak proseslərinin və fərdi-psixi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;

- ölümündən əvvəl suisidentin davranışına təsir etmiş psixoloji amillərin və onun hadisədən əvvəlki dövrdə psixi-emosional vəziyyətinin müəyyən edilməsi;

- cinayətkar qrupun qeyri-formal strukturunun və qrup üzvlərinin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- ailədaxili qarşılıqlı münasibətlərin və ailə şəraitinin, eyni zamanda valideynlərin fərdi-psixi xüsusiyyətlərinin uşağın psixi inkişafına və emosional-iradi sferasına təsirinin müəyyən edilməsi;

- ailədə (nikahın pozulması ilə əlaqədar) uşaqların konkret şəxslər (ata, ana və ya başqaları) tərəfindən tərbiyə olunması imkanlarının psixoloji əsaslarının müəyyən edilməsi [4; s.31].

Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının aşağıdakı növlərini ayırmaq olar:

- iş üçün əhəmiyyətli halların qavranılmasının və onlar haqqında düzgün ifadə vermək qabiliyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizası;

- şəxsin özünün və ona qarşı edilmiş hərəkətlərin mahiyyətini dərk etmək qabiliyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizası;

- yetkinlik yaşına çatmayan təqsirləndirilən şəxslərin məhkəmə-psixoloji ekspertizası;

- psixi-emosional halların məhkəmə-psixoloji ekspertizası;

- suisidal halların məhkəmə-psixoloji ekspertizası;

- cinayətkar qrupun məhkəmə-psixoloji ekspertizası;

- yol-nəqliyyat hərəkətləri ilə əlaqədar məhkəmə-psixoloji ekspertizası;

- avtomatlaşdırılmış sistemlərin idarə edilməsi zamanı baş vermiş qəza hadisələrinin məhkəmə-psixoloji ekspertizası.

Xüsusi ədəbiyyatda artıq ənənəvi hesab edilən məhkəmə-psixoloji ekspertizasının yeddi növü olduğu qeyd edilir [9; s.115].

Məsələn, V.Avrantsev bu ənənəvi məhkəmə-psixoloji ekspertiza növlərinə yetkinlik yaşına çatmayan təqsirləndirilən şəxslərin, şahidlərin

və zərərçəkmiş şəxslərin ekspertizasını, seksual cinayətlərə dair işlər üzrə zərərçəkmiş şəxslərin ekspertizasını, nəqliyyatda və istehsalatda qəza faktları üzrə ekspertizaları, ölümdən sonrakı məhkəmə-psixoloji ekspertizasını, affekt və digər emosional vəziyyətlərin ekspertizasını və təqsirləndirilənin şəxsiyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizasını aid edir [10].

Məhkəmə ekspertizalarının, o cümlədən də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının yeni, qeyri-ənənəvi növlərinin yaranması xeyli dərəcədə, həm də texniki tərəqqinin inkişafı ilə, xüsusən də müxtəlif texniki vasitələrin köməyi ilə ünsiyyətin intensivliyinin artması ilə bağlıdır [10].

Son illərdə cinayətkar qruplaşmalarda liderin və qrupdaxili strukturun müəyyən olunması üzrə məhkəmə-ekspert psixoloji tədqiqatları da geniş yayılmağa başlamışdır [5; s.60-65].

Qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən cinayətlərin sayının və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin artması nəzərə alınmaqla bu istiqamətdə ekspert-psixoloji tədqiqatların aparılması olduqca aktual hesab edilməlidir. Belə ki, cinayətkar qruplar tərəfindən törədilən cinayətlərin istintaqı zamanı ən ciddi və mürəkkəb problemlərdən biri də istintaqdan və məhkəmədən gizlədilən, aydın olmayan cinayətkar qruplarda şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən edilməsi, bu kriminal qrupların hər birinin subyektinin əsl rolunun və statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlıdır [8; s.34-35].

Bu növ məhkəmə-psixoloji ekspertizası qarşısında liderin müəyyən olunması, cinayətkar qrupa daxil olmanın psixoloji motivasiyasının qiymətləndirilməsi, qrupdaxili davranış normaları və sanksiyalarının üzə çıxarılması, qərarların qəbuluna və cinayətkar hərəkətlərin reallaşdırılmasına təsir edən şəxsiyyətlə bağlı xüsusiyyətlər, cinayətkar qrupun iştirakçılarının konkret cinayət epizodunda özlərinin (həmçinin, qrupun digər iştirakçılarının) rolu barədə ifadələrinin onların intellektual-iradi və xarakteroloji xüsusiyyətlərinə uyğunluğunu və s. barədə suallar qoyula bilər.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində

həyata keçirilən məhkəmə-psixoloji ekspertizası özünün inkişafının yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuş və yeni status almağa başlamışdır. Belə ki, artıq bu ekspertiza çərçivəsində psixofizioloji və psixolinqvistik ekspertizalar özünün təşəkkülü və elmi-metodiki əsaslarının formalaşması dövrünü keçirir.

2016-cı ildən etibarən mürəkkəb cinayətlərin istintaqında şübhəli şəxslərin dairəsinin məhdudlaşdırılmasına və həmin cinayətlərin açılmasına kömək məqsədi ilə MEM-in Psixoloji ekspertiza şöbəsində kompleks psixoloji və psixofizioloji ekspertizaların keçirilməsinə başlanılmışdır. Kompleks psixoloji və psixofizioloji ekspertiza qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər:

1) Şəxsin (konkret şəxsin adı və soyadı göstərilməklə) baş vermiş cinayət hadisəsi barəsində müəyyən məlumatlara malik olması ilə əlaqədar psixofizioloji reaksiyaları üzə çıxırmı?

2) Şəxs (konkret şəxsin adı və soyadı göstərilməklə) həmin məlumatları hansı şəraitdə əldə edə bilərdi?

3) Şəxs həmin məlumatları hadisənin törədilməsi anında əldə edə bilərdimi?

Qadağan olunmuş ictimai və dini cəmiyyətlərdə iştirak etmə, şəxsdə qeydiyyatdan keçməmiş silahın və digər təhlükəli əşyaların mövcud olması, açılmamış cinayət əməllərinin törədilməsi, kriminal aləmlə davamlı əlaqələrin mövcudluğu, rüşvətxorluq, vəzifə saxtakarlığı, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və sair kimi halları poliqrafdan istifadə etməklə üzə çıxarmaq mümkündür.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizası sahəsində aparılan kompleks tədqiqatlar çərçivəsində psixoloji-linqvistik, psixoloji-incəsənətsünaslıq kimi yeni istiqamətlərin nəzəri əsasları və metodikaları da işlənib hazırlanmağa başlanmışdır. Mətnin kompleks psixoloji-linqvistik tədqiqatları bir sıra kateqoriyalı işlər üzrə, xüsusən də milli və ya irqi düşmənçilik, milli ləyaqəti alçaltma, dini ekstremizm, işgüzar nüfuza zərər vurma, yalandan reklam etmə və sair kimi faktlar üzrə başlanmış cinayət işləri üzrə xüsusilə aktuallıq kəsb etməkdədir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının yeni növlərinə, həmçinin mənəvi zərərlə bağlı, psixoloji təsir və psixi zorakılıq üzrə ekspertizalar (dələduzluq faktı üzrə, qanunazidd hərəkətlərin törədilməsi zamanı psixi məcburetmə, ifadə verilərkən və digər istintaq hərəkətlərində psixoloji təsir və s.), obyektiv mürəkkəb vəziyyətlərdə müəyyən fəaliyyətə irəli sürülən tələblərə subyektin psixofizioloji xüsusiyyətlərinin uyğunluğu barədə ekspertizalar (ilk növbədə bu nəqliyyatda və istehsalatlarda qəzalarla bağlıdır) aid edilə bilər. Bu növ məhkəmə-psixoloji ekspertizalarının elmi-nəzəri, metodiki və metodoloji əsaslarının yaradılması bu ekspertiza icraatı qarşısında duran aktual məsələlərdən hesab edilməlidir.

Son illərdə Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində “cinayət və mülki işlər üzrə psixoloji təsirin məhkəmə-psixoloji ekspertizası”nın elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarının işlənib hazırlanmasına istiqamətlənən elmi-təcrübi araşdırmalar aparılmağa başlanmışdır.

Psixoloji təsirin ekspertizası məhkəmə-psixoloji ekspertizasının qeyri-ənənəvi növlərindən biri hesab oluna bilər.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasında psixoloji təsir məsələləri ifadələrin verilməsi və digər istintaq hərəkətlərinin icrası, cinayət iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi, “cinayətkar-zərərçəkmiş” qarşılıqlı münasibətlərinin tədqiqi, özünüqəsd hallarının öyrənilməsi, mətnlərin tədqiqi və hüquqi əhəmiyyət kəsb edən hərəkətləri yerinə yetirən şəxsin öz iradəsini ifadə etmək qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsində vacibdir. Ekspert təcrübəsi göstərir ki, son illərdə məhkəmə-istintaq orqanlarından şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə, həmçinin şahidə istintaq zamanı psixoloji (psixi) təsirin olub-olmaması ilə əlaqədar qərarlar daxil olur. Bu mənada cinayət işləri üzrə psixoloji təsirin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının elmi-nəzəri və metodiki məsələlərinin öyrənilməsi aktuallıq kəsb edir.

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Psixoloji ekspertiza şöbəsində aparılan elmi və təcrübi araşdırmalar nəticəsində psixoloji təsirin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının obyekt

və predmeti müəyyənləşdirilmiş, həmçinin göstərilmişdir ki, bu növ ekspertiza şəxsin psixi fəaliyyət sferasına qanunazidd, zorakı müdaxilənin (əgər bu zorakı müdaxilə şəxsin sağlamlığı, sosial statusu və ya maddi-əmlak vəziyyəti üçün neqativ nəticələrə gətirib çıxarsa) izlərini üzə çıxarmağa yönəldilmiş ekspert tədqiqatının yarımnoyüdür.

Hesab edirik ki, cinayət işləri üzrə psixi təsirin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının səlahiyyət dairəsinə aşağıdakı məsələlər aid edilə bilər:

1) Şəxsdə yüksək dərəcədə təlqinə qapılmaqla meyllilik əlamətlərinin olub-olmamasının müəyyən edilməsi;

2) Şəxsin psixoloji təsir göstərmək qabiliyyətinin olub-olmamasının müəyyən edilməsi;

3) İstintaq orqanları və digər şəxslər tərəfindən cinayət prosesi iştirakçılarına yönəldilmiş və onlara psixoloji təsir göstərən müxtəlif kateqoriyalı sualların müəyyənləşdirilməsi;

4) İstintaq orqanları və digər şəxslər tərəfindən cinayət prosesi iştirakçılarına yönəldilmiş və onlara psixoloji təsir göstərən müxtəlif kateqoriyalı hərəkətləri və davranışın digər əlavə elementlərinin müəyyən edilməsi.

Fikrimizcə, rüşvətxorluqla bağlı işlər üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizası da qeyri-ənənəvi psixoloji ekspertizalar kateqoriyasına aid edilə bilər. Bu növ ekspertizalar ənənəvi ekspertizalara aid deyildir, çünki ekspertlər qarşısında qoyulması mümkün olan sualların dairəsi hələ ki elmi-nəzəri və təcrübi, metodiki baxımdan tam işlənilməmişdir. Hazırda bu növ ekspertizaların aparılmasına müxtəlif yanaşmalar və müxtəlif təcrübələr mövcuddur. Lakin problemə müxtəlif yanaşmaların mövcudluğuna

baxmayaraq O.Sitkovskya və Y.Korenevskinin düzgün olaraq qeyd etdikləri kimi, prinsip etibarilə rüşvətxorluqla bağlı cinayət işləri üzrə psixoloji ekspertizanın keçirilməsi yolunda ciddi maneələr yoxdur. Burada əsas məsələ psixoloji biliklərdən istifadə nəticələrinin sübutedici əhəmiyyətinin təmini üçün zəruri olan tələblərə hökmən əməl olunmasından ibarətdir [8; s.34-35].

Müasir şəraitlərdə müşahidə olunan iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlərin artımı yeni cinayət növlərinin yaranması ilə xarakterizə olunur ki, bu da məhkəmələrin və istintaq orqanlarının qarşısında sübutların tədqiqi (o cümlədən məhkəmə-psixoloji ekspertizası vasitəsilə) ilə bağlı yeni vəzifələr qoyur. Belə cinayətlər kateqoriyasına çoxsəviyyəli marketinqlə məşğul olan kommersiya təşkilatlarının (biznes – klubların) dələduzluq əməlləri haqqında başlanmış cinayət işlərini aid etmək olar. Bu qəbil işlərdə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təyin edilməsinin əsas məqsədi piramida prinsipindən istifadə edən dələduzlar qrupunun öz qurbanlarına psixoloji təsir texnologiyalarının tədqiqindən ibarətdir [10].

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının imkanlarından hədə-qorxu, şantaj, habelə insana psixoloji təsir vasitəsilə törədilən digər cinayətlərə dair işlərin istintaqı zamanı da istifadə oluna bilər. Totalitar dini sektaların, dini ekstremizmin təbliği ilə məşğul olaraq qeyri-formal qrupların fəaliyyəti ilə bağlı cinayət işlərinin istintaqı zamanı da məhkəmə-psixoloji tədqiqatların aparılması aktual məsələlər kateqoriyasına aid edilə bilər [9; s.116]. Bu qəbil ekspertizalar zamanı istər qeyri-formal qrupun üzvlərinə təsir metodları, istərsə də belə bir təsirin nəticələri tədqiq edilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev B. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası. Bakı, 1994, s.26.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2002, s.8; s.74.
3. Əliyev B. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası. Bakı, 1994, s.5; s.27.
4. Şabanov S.F., Məmmədov V.V. Özünəqəsd hallarının aradan qaldırılması üzrə profilaktik tövsiyələr. Bakı, 2013, s.11; s.31.
5. Гецманова И.В., Жданов А.Ю. Возможности судебно-психологической экспертизы

при расследовании бандитизма//Журнал российского права. М., 2004, №2, с.60-65.

6. Коченов М.М. Назначение и проведение судебно-психологической экспертизы. М., 1980, s.24.

7. Огородникова Г.А. К вопросу о предмете, объекте и пределах судебно-психологической экспертизы//Вестник ЮУрГУ. 2008. №2, с.63.

8. Ситковская О.Д., Конышева Л.П., Коченов М.М. Новые направления судебно-психологической экспертизы. М., 2000, s.34-35.

9. Шипшин С.С. Ретроспективная диагностика психического состояния в судебно-психологической экспертизе. Методическое пособие ростов-на-Дону, 2003, s.115-116.

10. Аврамцев В. Нетрадиционные виды судебно-психологической экспертизы//www.cyberleninka.ru

SUBJECT AND OBJECT OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXPERTISE, TRADITIONAL AND NON-TRADITIONAL TYPES

NATİQ ABDULLAYEV

*Dissertation of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice,
Acting head of the department of Psychological expertise
natiqpsixolog@gmail.com*

SUMMARY

As a result of the scientific and experimental research conducted in the forensic psychological examination department of the forensic examination center, the object and subject of the forensic psychological examination of the psychological effect was determined. It is also shown in the article that this type of expertise is a subtype of expert research aimed at uncovering traces of illegal, violent intervention in the sphere of mental activity of a person (if this violent intervention leads to negative consequences for the person's health, social status or material and property status).

ADLİ PSİKOLOJİK UZMANLIĞIN KONUSU VE NESNESİ, GELENEKSEL VE GELENEKSEL OLMAYAN TÜRLERİ

NATİK ABDULLAYEV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezinin
Psikolojik uzmanlık bölümünün başkan vekili
natiqpsixolog@gmail.com*

ÖZET

Adli muayene merkezinin adli psikolojik muayene bölümünde yürütülen bilimsel ve deneysel araştırmalar sonucunda, psikolojik etkinin adli psikolojik muayenesinin amacı ve konusu belirlendi. Makalede ayrıca, bu tür bir uzmanlığın, bir kişinin zihinsel faaliyet alanına yasa dışı, şiddet içeren müdahalenin izlerini ortaya çıkarmayı amaçlayan uzman araştırmasının bir alt türü olduğu da gösterilmektedir (bu şiddet içeren müdahalenin sağlık, sosyal durum açısından olumsuz sonuçlara yol açması durumunda). kişinin durumu veya mali durumu).

SPECIFIC FEATURES OF THE PARTICIPATION OF NON-GOVERNMENTAL FORENSIC EXPERTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.

Keywords: Special knowledge, forensic activities, legislation, criminal procedure, non-state forensic organization, non-state forensic expert, legal status, forensic expert opinion.

The modern stage of societal development is characterized by the evolutionary progress of science and technology, which inevitably affects all spheres of society and state life, including the sphere of criminal justice.

Scientific and technical achievements, by their nature, are special knowledge, requiring the presence of special carriers with a special status in criminal proceedings. Criminal procedure legislation recognizes an expert as a person possessing special knowledge.

The results of forensic examinations are important for the guaranteed protection of the rights and freedoms of citizens, the prevention and detection of crimes in all countries. It is also impossible to imagine the opening and investigation of any criminal case without the application of special knowledge in various fields. Expert examination is an important source of evidence in a criminal case, allowing to establish the circumstances of the case with a high degree of reliability.

Despite the relevance and importance of the institution of applying special knowledge in modern criminal proceedings, some issues related to the participation of non-state experts in criminal proceedings remain insufficiently studied.

In practice, various approaches are observed in the bodies or individuals appointing forensic

examinations in assessing the conclusions of non-state forensic experts and other issues related to their activities. This situation is also related to the insufficient regulation of the legal status of a non-state forensic expert. This situation indicates the need to revise the approaches to determining the legal status of non-state experts.

Today, in the Republic of Uzbekistan, along with state forensic institutions, non-state forensic organizations have also been established.

Among the legal foundations for organizing the activities of non-state forensic organizations are the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 17, 2019 No. PP-4125 "On Measures for Further Improvement of Forensic Activities" and the Resolution of the Cabinet of Ministers dated March 24, 2020 No. 180 "On Approving the Regulations on the Organization of the Activities of Non-State Forensic Organizations" by which a new institute of forensic expert activity, which was previously not provided for by law, was created and put into practice.

Non-state forensic organizations are specialists specializing in conducting forensic examinations in civil, economic, criminal, and administrative cases and holding a forensic expert certificate on staff.

Non-state forensic organizations perform the same functions, have the same rights, fulfill the same obligations, and bear the same responsibility

as state forensic institutions when conducting forensic examinations.

In accordance with the legislation, non-state forensic organizations have the right to conduct research on 44 types of forensic examinations. Such as, there are 5 non-governmental forensic organizations and more than 30 non-governmental forensic experts in the republic.

Despite the fact that, along with state forensic institutions, non-state forensic organizations operate in the republic, their legal status, rights, obligations, and responsibilities are not clearly defined in the current Law “On Forensic Examination” and criminal procedure legislation. They are provided for only by subordinate normative acts. This situation leads to the fact that the requirements and needs of pre-investigation verification, inquiry and investigation bodies for the appointment of expert examinations, including in criminal cases, are not met.

According to the analysis of statistical data, during 2023-2024, existing non-governmental forensic organizations in the republic conducted a total of 3,319 forensic examination studies on civil, economic, and administrative cases, and expert opinions were given based on expert opinions and appeals from individuals and legal entities. However, due to the fact that the current legislation does not define the legal status of non-state forensic experts, examinations in criminal cases are practically not appointed.

For information, the Republican Center for Forensic Expertise named after Kh. Suleymanova under the Ministry of Justice issued a total of 77,991 expert opinions and expert opinions during 2023-2024, of which 59,884 were submitted in criminal cases.

Analysis of these statistical data shows that today there is a great need for forensic expert opinions in criminal cases.

Based on the existing problems in the above-mentioned area, it is necessary to clearly define the legal status and category of non-state forensic experts as experts within the framework of legislation by making appropriate additions and amendments to the Law “On Forensic Examination” and the Criminal Procedure Code,

including parts one and two of Article 174, as well as Articles 182 of the Code.

For example, when studying the experience of the CIS countries, according to the Republic of Belarus (Article 227 of the Criminal Procedure Code), the Republic of Kazakhstan (Article 273 of the Criminal Procedure Code), and the Kyrgyz Republic (Article 227 of the Criminal Procedure Code), it is established that pre-investigation checks, inquiries, and investigative bodies appoint forensic examinations in state forensic institutions or non-state forensic organizations that have a special license.

According to paragraphs 9 and 10 of the Regulation “On the Procedure for Organizing the Activities of Non-State Forensic Examination Organizations”, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers dated March 24, 2020,

No. 180, it is envisaged that forensic examination in a non-state forensic examination organization is carried out on a paid basis in accordance with the contract, and the cost of the forensic examination is determined independently.

However, due to the fact that investigative bodies are financed from budget funds, the procedure for making payments when appointing examinations to a non-state forensic organization does not exist within the framework of the legislation.

In my opinion, in order to fully meet the existing needs for forensic examination conclusions and further develop the industry, it is necessary to establish the practice of covering payments for research conducted by non-state forensic organizations in criminal cases from the funds allocated from the budget of authorized bodies appointing examinations, with the condition of subsequent recovery from convicts (offenders). Accordingly, relevant amendments and additions to the existing legislation in this area will be introduced, creating a foundation for strengthening the material and technical base of non-governmental forensic organizations and implementing advanced modern technical means in their activities.

In addition, according to Article 174 of the Criminal Procedure Code, forensic medical,

forensic psychiatric, forensic psychological, forensic autotechnical, forensic economic, and forensic examinations are conducted only by specialists of state forensic institutions, and in exceptional cases, by specialists of other enterprises, institutions, and organizations.

For information, the President of the Republic of Uzbekistan signed appendix

No. 1 to the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 17, 2017 No. PP-4125 "On Measures for Further Improvement of Forensic Activities" also allows forensic psychological, forensic automotive, forensic economic, and other types of forensic examinations to be conducted by non-state forensic organizations.

In my opinion, it is incorrect to limit certain types of forensic examination to conducting only by experts of state forensic institutions. This is due to the fact that a number of non-governmental forensic organizations have been established in our country, which have certified qualified non-governmental forensic experts for conducting forensic automotive, forensic economic, and other forensic examinations, as well as a sufficient material and technical base for conducting research.

At the same time, in recent years, state forensic institutions have introduced and implemented in practice many new types of examinations and research. Based on the proposals and needs of the judicial, pre-investigation, inquiry, and preliminary investigation bodies, lawyers, as well

as non-state forensic organizations operating in the republic, it is necessary to grant non-state forensic organizations the right to conduct other types of forensic examinations newly introduced into practice.

In particular, it is necessary to expand the "List of types of forensic examinations permitted to be conducted by non-state forensic organizations", approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 17, 2019 No. PP-4125. Including:

- "Expert evaluation of food products";
- "Forensic Tax Expertise";
- "Forensic Economic Expertise in the Field of Intellectual Property";
- "Determination of the technical condition of vehicles";
- "Forensic Fire-Technical Expert";
- "Expertise of the Technical Condition of Buildings and Structures."

In my opinion, it should be noted that the status of a non-state forensic expert as a subject of expert activity should be defined by law. This will allow strengthening not only the legal status of a non-state forensic expert, but also the boundaries of their activities, as well as their responsibility.

In addition, the development of the institution of non-state forensic experts in criminal cases will contribute to the further development of the adversarial principle of the parties to criminal cases and healthy competition in the process.

Reference list:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi "Sud-ekspertiza faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4125-son qarori;
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 24-martdagi 180-son "Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyatini tashkil etish bo'yicha nizomlarni tasdiqlash haqida"gi qarori;
3. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi;
4. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь;
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан;
6. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики.

DƏM QAZINDAN ZƏHƏRLƏNMƏLƏRİN YARANMA ŞƏRAİTİ, SƏBƏBLƏRİ VƏ QARŞISININ ALINMASI ÜÇÜN ZƏRURİ TƏDBİRLƏR

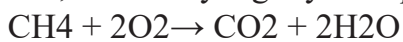
Açar sözlər: dəm qazı, suqızdırıcısı, iran sobası, tüstü borusu, hamam otağı.

Keywords: carbon dioxide, smoker, iranian stove, smoke pipe, bathroom.

Anahtar kelimeler: karbondioksit, sigara içen, iran sobası, duman borusu, banyo.

Havaların soyuması nəticəsində evlərdə sobalardan və axarlı su qızdırıcılarından istifadəyə tələbat artır. Hər il müvafiq orqanlar tərəfindən keçirilən texniki və təşkilati tədbirlər sayəsində həmin hadisələrin qarşısının alınması və ya azalması ilə bağlı müsbət işlər görülməsinə baxmayaraq, yenə də həmin tədbirlər baş verən hadisələrin kölgəsində qalır. Aparılan müvafiq araşdırmalar və keçirilən monitorinqlərin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu sahədə atacağımız əsas addımlar insanların təlimatlandırılması və maarifləndirilməsi ilə bağlıdır. Çünki praktika göstərir ki, insanların bir çoxu dəm qazının nə olduğunu, yaranma üsul və şəraitini bilmir. Bu, bəzi hallarda qaz cihaz və xətlərindən təbii qazın sızması kimi başa düşülür.

Dəm qazı (kimyəvi işarəsi - CO) natamam yanma prosesində əmələ gələn rəngsiz, iysiz, dadsız, havadan yüngül yanar qazdır.

Dəm qazı təbii qazın tam yanmaması nəticəsində yaranır. Belə ki, nəzəri olaraq 1 m³ qazın tam yanması üçün 9 m³ oksigen lazımdır ki, həmin şərait təmin edilmədikdə dəm qazı üçün münbit şərait yaranır. Qaz cihazının quraşdırıldığı otağa təmiz havanın daxil olmasına imkan yaradılmadıqda yanma prosesi natamam olur və qazın tərkibində olan maddələrin (ammiak, ammoniyak, sian birləşmələri, hidrogen-sulfid və s.) bir qismi otaqda qalır. Havada karbon qazının normadan çox olması orqanizmə zəhərləyici təsir

göstərərək hipoksiyaya səbəb olur. Tərkibində 1,5-3% CO₂ olan hava ilə uzun müddət nəfəs aldıqda qusma və başgicəllənmə başlayır, CO₂ 6%-dən çox olduqda isə ürəyin fəaliyyəti zəifləyir və həyat üçün təhlükəli vəziyyət yaranır. Dəm qazı ilə nəfəs aldıqda qanın hemoqlobini ilə birləşib nəfəsalmanı çətinləşdirir və kəskin zəhərlənməyə səbəb olur. Bu səbəbdən də, dəm qazı “sakit qatil” adlandırılır.

Dəm qazından zəhərlənmə hadisələri ilə bağlı aparılmış ümumiləşdirmələrdən müəyyən olunur ki, hadisələrin baş verməsinin səbəbləri təşkilati və texniki olmaqla iki hissəyə bölünməlidir. Təşkilati səbəblərə mənzil və yaşayış evlərində quraşdırılmış qaz avadanlıqlarında təbii qazdan istifadə zamanı norma və qaydalara əməl olunmasına nəzarət edilməklə mövcud nöqsan və qüsurların aşkar edilib aradan qaldırılması üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tədbirlərin vaxtında və mütəmadi həyata keçirilməməsini göstərmək olarsa, texniki səbəblər kimi istehlakçılar tərəfindən təbii qazdan istifadə qaydalarına səhlənkar yanaşılmasını, qaz cihazlarının düzgün quraşdırılmamasını, kустar üsulla hazırlanıb, müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş standartlara uyğun olmayan qazla işləyən qızdırıcı cihazlardan istifadə edilməsini göstərmək olar. Göstərilən təşkilati və texniki səbəblərin cəmində isə dəm qazından zəhərlənmə hadisəsinin baş verməsi qaçılmaz olur.

Dəm qazı hadisələri daha çox mənzil və yaşayış evlərinin hamam otaqlarında

quraşdırılan, “pyatminutka” kimi adlandırılan axar suqızdırıcılarının istifadəsi zamanı baş verir. Aparılmış təhlillər göstərir ki, suqızdırıcılardan istifadə zamanı yanma məhsullarının, o cümlədən dəm qazının hamam otağına dolması bir sıra səbəblərdən, əsasən isə otağın konstruktiv cəhətdən norma və qaydaların tələblərinə uyğun olmadığı şəraitdə suqızdırıcıların quraşdırılması, hamam otaqlarındakı tüstü bacalarının Tikinti Norma və Qaydalarının tələblərinə uyğun olmaması, tüstü borularının düzgün quraşdırılmaması, qaz avadanlıqlarından düzgün istifadə edilməməsi və başqa səbəblərdən baş verir. Belə ki, mövcud qanunvericiliyin tələblərinə əsasən qaz cihazlarının yerləşdirilməsi üçün təyin edilmiş otaqların həcmi 7,5 m³-dən hündürlüyü isə 2 m-dən az olmamalı, otaqların ventilyasiya kanalları olmalı, havanın daxil olması üçün bitişik otaqlara çıxan divarın və ya qapının aşağı hissəsində barmaqlıq və ya qapı ilə döşəmə arasında en kəsiyi 0,02 m²-dən az olmayan ara məsafəsi nəzərdə tutulmalıdır. Bəzən qapılarda ara məsafə açılması əvəzinə müxtəlif say və ölçülərdə dəliklər açılır. Təcrübə göstərir ki, həmin dəliklər lazımi hava axınıni təmin etmədiyindən bu üsul effektiv deyil.

Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən otaqlarda qaz cihazının quraşdırılması ilə potensial təhlükə mənbəyi yaranır ki, bununla da

gələcəkdə bu tip hadisələrin baş verməsi qaçılmaz olur. Yanma məhsullarının otağın daxilindən çölə təhlükəsiz şəkildə ötürülməsi isə işin əsas tərəflərindəndir. Belə ki, baş vermiş hadisələrlə bağlı tədqiqat obyektlərinə ekspertlər tərəfindən baxış zamanı hadisə baş vermiş otaqlarda quraşdırılan qaz cihazlarının tüstü borularının “Qaz təsərrüfatında təhlükəsizlik qaydaları”nın tələblərinə uyğun quraşdırılmadığı müəyyən edilir. “Qaz təsərrüfatında təhlükəsizlik qaydaları”nın tələblərinə görə, tüstü bacalarının en kəsiyinin sahəsi qaz cihazının çıxış borucuğunun en kəsiyinin sahəsindən az olmamalı, qaz cihazları tüstü bacalarına metal borularla birləşdirilməli, birləşdirici borunun vertikal hissəsinin uzunluğu, yəni qaz cihazının tüstü aparıcı qol borusunun aşağı hissəsindən tüstü borusunun horizontal hissəsinin oxuna qədər məsafə 0,5 metrədən az olmamalıdır. Tüstü bacaları çıxıntısız, şaquli vəziyyətdə çəkilməli, tüstü bacalarına qaz cihazları metal borularla birləşdirilməlidir. Tüstü borularının hissələri bir-birinə kip keçirilməli, tüstü boruları dam örtüyündən ən azı 0,5 m hündürlükdən yuxarı çıxmalıdırlar. Həmin çıxış başlıqlarının atmosfer təsirlərindən (külək, qar, yağış) qorunması üçün xüsusi konstruksiyalar nəzərdə tutulmalıdır.

Ekspert praktikasısı göstərir ki, dəm qazı hadisələri hamam otağından əlavə yaşayış otaqlarında da baş verir ki, bunun nəticəsi daha faciəvi olur. Belə ki, hamam otaqlarında quraşdırılan cihazların istifadəsi nəticəsində 1 şəxsin zəhərlənmə ehtimalı olduğu halda, mənzil və ya evlərin otaqlarında quraşdırılan qazla işləyən qızdırıcı cihazların istifadəsi zamanı bu rəqəm daha çox olur. Çünki həmin cihazlardan mənzillərin və yaşayış evlərinin qızdırılması üçün gün ərzində davamlı istismar edilir, gecə

saatlarında insanların yatdığı vaxtda nəzarətsiz olaraq istifadə olunur ki, bu da baş verən hadisələr zamanı daha çox şəxsin zəhərlənməsinə gətirib çıxara bilər.

Mənzillərin və fərdi evlərin yaşayış otaqlarında əsasən üç tipdə: İran İslam Respublikasında zavod üsulu ilə hazırlanmış “kamin” tipli, tökmə üsulla hazırlanmış “ceyran” tipli, kустar üsulla metal təbəqələrdən hazırlanmış düzbucaqlı paralelepiped formalı qızdırıcı sobalar quraşdırılır. Bu tip sobalar əksər hallarda avtomatik bloklayıcı tərtibatlarla təchiz olunurlar ki, bu da həmin sobaların düzgün quraşdırılmadığı şəraitdə və nəzarətsiz istifadəsi zamanı yaşayış otaqlarına dəm qazının dolmasına, təbii qazın verilməsində fasilələr olduqda isə, bəzi hallarda mənzillərə məişət qazının dolması nəticəsində partlayış və yanğın hadisələrinin baş verməsinə səbəb olur. Buna görə də, müvafiq normativ aktların və təhlükəsizlik texnikasına dair qaydaların tələblərinə görə, qaz sobalarının və qızdırıcılarının nəzarətsiz istismar olunmasına icazə verilmir. Tüstü bacaları ilə təmin olunmuş qaz soba və qızdırıcılarından istifadə edərkən, hər dəfə yandırmazdan əvvəl onların tüstü bacalarında yanma məhsullarının sorulması halı yoxlanılmalı, qaz cihazları quraşdırılmış otaqların havası daimi olaraq dəyişilməli, həmin otaqların nəfəslilikləri və yaxud pəncərələrin framuqaları açıq olmalıdır. Bu otaqlarda ventilyasiya kanallarının bağlanması qadağandır.

Bəzən mənzillərin və fərdi evlərin mətbəx otaqlarında quraşdırılan PQ tipli qaz plitələrindən

təyinatı üzrə deyil, davamlı yandırmaqla mənzillərin qızdırılması üçün istifadə edilməsi hallarına rast gəlinir. Bu cür istifadə həmin otaqlara dəm qazının normadan artıq toplanmasına, həmçinin qaz plitələrinin eyni vaxtda 3-4 gözündən istifadə zamanı mətbəx otağında dəm qazının konsentrasiyasının təhlükəli həddə çatmasına səbəb ola bilər. Xüsusən gecə vaxtları qazın təzyiqinin artması ilə əlaqədar nəzarətsiz olaraq işlək vəziyyətdə olan qaz avadanlıqlarında normal yanma rejiminin pozulması nəticəsində dəm qazının miqdarının artması və mənzilə dolması baş verə bilər.

Mövcud ekspert təcrübəsinin təhlili əsasında dəm qazından zəhərlənmə hallarının qarşısının alınması məqsədilə aşağıdakı profilaktik tövsiyələr aidiyyəti qurumlar, o cümlədən istehlakçılar tərəfindən nəzərə alınmalıdır:

- Mənzillərdə yalnız müvafiq avtomatika ilə (tüstü bacasında sorma olmadıqda, odluqda alov söndükdə və su və qaz veriliş xətlərində təzyiq aşağı düşdükdə qazın verilişini dayandıran servoklaplarla) təchiz olunmuş qaz cihazlarından istifadə edilməsinə icazə verilməlidir.

- Mənzillərdə dəm qazı detektoru və siqnalizatorlarından istifadə edilməklə, dəm qazının konsentrasiyasının səviyyəsinə daim nəzarət olunmalıdır (dəm qazı datçik-siqnalizatorları döşəmədən 1,5 m hündür səviyyədə quraşdırılmalıdır).

- Qazla işləyən axımlı suqızdırıcıların yanılı vəziyyətində, onların quraşdırıldığı hamam otağında uzun müddət qalmaq olmaz.
- Qazla işləyən ümumi suqızdırıcının yerləşdiyi hamam otağında kiminsə olduğu halda, mətbəxdə isti sudan istifadəyə yol verməməlidir.
- Mənzilin qaz plitəsi ilə qızdırılmasına yol verilməməlidir.
- Qaz plitəsindən, bütün gözü eyni zamanda yandırmaqla istifadə etmək olmaz.
- Ailənin hər bir üzvü vanna qəbul etməsi barədə digər ailə üzvlərini xəbərdar etməlidir.
- Sobaları nəzarətsiz olaraq gecə yanılı qoymaq qadağandır.
- Qaz avadanlıqları olan otaqların nəfəsliklərini və ventilyasiya kanallarını qapamaq

olmaz.

- Qaz və ventilyasiya qurğularının təmiri ilə müstəqil (peşə hazırlığı olan işçiləri cəlb etmədən) məşğul olmaq qadağandır.
- Ən azı 3 ayda bir dəfə hamam və mətbəx otaqlarında ventilyasiyanın sazlığını yoxlamalıdır (məsələn, yandırılmış kağız, yaxud şam vasitəsi ilə).
- Ən azı ildə bir dəfə qaz avadanlıqlarının texniki vəziyyəti mütəxəssis tərəfindən yoxlanılmalıdır.
- Mənzilin havasını müamədi olaraq dəyişməlidir.
- Kommunal xidmət idarələri tərəfindən binanın tüstü bacasının dövrü olaraq təmizlənməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Qaz təchizatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. “Qaz təsərrüfatında təhlükəsizlik qaydaları”.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 12 may tarixli 80 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Qazdan istifadə qaydalar”.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin 02.03.2009-cu il tarixdə 17 №-li əmri ilə təsdiq olunmuş “Qaz təchizatı. Layihələndirmə normaları” (AzDTN 2.13-1).
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2023-cü il 25 iyun tarixli 215 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Qaz paylayıcısı tərəfindən qaz qurğularında, qaz xətlərində və tüstü bacalarında, habelə havalandırma və havadəyişmə xətlərində müayinənin keçirilməsi Qaydası”.
6. A.Ağalarov “Dəm qazından zəhərlənmə hadisələri üzrə profilaktik tövsiyələr” Bakı, 2012, s.42.

CONDITIONS AND CAUSES OF THE OCCURRENCE OF SOFT GAS POISONING, NECESSARY MEASURES FOR PREVENTION

ROYAL TALIBOV

*Forensic Science Center of the Ministry of Justice
Engineering-technical expertise department senior
expert of the department*

SUMMARY

In the article, the concept of carbon monoxide is given, and the circumstances leading to its occurrence are analyzed. The article provides information on the parameters for the installation of gas stoves, the building standards for the height and volume of houses. Then, based on expert experience, preventive recommendations were given in order to prevent carbon monoxide poisoning.

GAZ ZEHİRLENMESİNİN OLUŞMASININ DURUMLARI VE NEDENLERİ, ÖNLEME İÇİN GEREKLİ ÖNLEMLER

ROYAL TALIBOV

*Adalet Bakanlığı Adli Bilimler Merkezi Mühendislik-
teknik uzmanlık departmanı bölümün kıdemli uzmanı*

ÖZET

Makalede karbon monoksit kavramı verilmekte ve oluşumuna yol açan koşullar analiz edilmektedir. Makale, gaz sobalarının montajına ilişkin parametreler, evlerin yüksekliği ve hacmine ilişkin bina standartları hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra uzman deneyimlerine dayanarak karbon monoksit zehirlenmesini önlemek için önleyici önerilerde bulunuldu.

SAXTA KREDİT VƏ YA HESAB KARTLARINI HAZIRLAMA, ƏLDƏ ETMƏ, SATMA VƏ YA İSTİFADƏ İLƏ BAĞLI CİNAYƏTLƏRƏ DAİR İŞLƏR ÜZRƏ TEXNİKİ-KRİMİNALİSTİK EKSPERTİZA İCRAATININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: plastik kart, saxta bank kartı, sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizası, kompüter-texniki ekspertiza, plastik kartları tam və qismən saxtalaşdırma, saxtalaşdırma üsulları; plastik kartların texniki kriminalistik ekspertizasının predmeti, vəzifələri, ekspertiza qarşısında qoyulan suallar dairəsi

Keywords: plastic card, counterfeit bank card, technical-forensic examination of documents, computer-technical examination, full and partial forgery of plastic cards, methods of forgery; subject, tasks of technical forensic examination of plastic cards, range of questions posed to the examination

Anahtar kelimələr: plastik kart, sahte banka kartı, belgelerin teknik-adli incelemesi, bilgisayar-teknik inceleme, plastik kartların tam ve kısmi sahteciliği, sahtecilik yöntemleri; Plastik kartların teknik adli incelemesinin konusu, görevleri ve soruları

XX əsrin sonlarında Azərbaycanda ictimai-iqtisadi formasıyanın dəyişməsi və iqtisadiyyatın bazar sisteminə keçid bir çox siyasi, sosial və iqtisadi institutların köklü surətdə yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsinə gətirmiş, xüsusi halda maliyyə-kredit sahəsi, ödəniş sistemi ciddi islahatlara məruz qalmışdır. Ümumdünya prosesləri kontekstində respublikamızda da kredit və ya hesab kartlarından istifadə əsasında nağdsız ödəniş sistemləri fəal surətdə tətbiq etməyə başlanmışdır. Nağdsız ödəniş vasitəsi kimi bank kartlarının geniş yayılmasına iqtisadi münasibətlərin qloballaşması, integrasiya proseslərinin sürətlənməsi də kömək etmişdir.

Ödəniş kartları vasitəsilə alış-veriş etməyin mümkünlüyünü ilk dəfə amerikalı E.Bellami 1887-ci ildə yazdığı “Keçmişə nəzər” kitabında qeyd etmişdir. “Diners Club” adlanan ilk kredit kartı isə “Diners Club” şirkəti tərəfindən 1949-cu ildə dövriyyəyə buraxılmışdı. “Diners Club” təkcə mallar deyil, həm də xidmətlər təklif edən ticarət müəssisələri və müştərilər arasında qarşılıqlı hesablaşmaların aparılması üzrə

öhdəlikləri öz üzərinə götürürdü. Artıq bir ildən sonra “Diners Club” şirkəti 285 kommersiya məntəqəsi və restoranla müqavilə bağlamış və 35 min ABŞ vətəndaşı bu kartı əldə etmişdi. 1951-ci ildə ABŞ-nın Franklin National Bankı tərəfindən ilk bank kredit kartı buraxıldı. 1958-ci ilin oktyabrında isə ilk dəfə olaraq “American Express” kartı dövriyyəyə buraxıldı. 1966-cı ildə Bank of America digər Amerika və xarici banklara özlərinin “Bank AmeriCard”, daha sonra isə “VISA” adlanan kartlarının emissiyası üçün lisenziyalar verməyə başladı. 1969-cu ildə Master Charge, daha sonra isə adı dəyişdirilərək “MasterCard” adlanan kartların emissiyası həyata keçirildi. Hazırda “Visa International”, “MasterJard International”, “American Echruş” və digər beynəlxalq ödəniş sistemləri vasitəsilə bank kartlarından təkcə ölkə daxilində deyil, dünyanın əksər ölkələrində də maliyyə-kredit əməliyyatları aparmaq mümkündür. Məsələn, transmilli maliyyə korporasiyası “Mastercard” hazırda əməkdaşlarının sayı 33.400 nəfər olan, özündə dünyanın 210 ölkəsində 22 min maliyyə

müəssisəsini birləşdirən, dünya kart bazarında 20% paya sahib olan, aktivlərinin həcmi 33,6 mlrd, xalis gəliri 8,7 mlrd dollar olan beynəlxalq ödəniş sistemidir. Digər bir beynəlxalq ödəniş sistemi “Visa”-nın aktivləri isə 82,9 mlrd dollar, xalis gəliri 15 mlrd dollar, əməkdaşlarının sayı isə 31.600 nəfərdir. Hazırda dünyanın 200-dən artıq ölkəsində 53,9 milyon ticarət məntəqəsi bu kartla ödənişləri qəbul edir.

Azərbaycanda da hər il bank kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmi artmaqdadır. Belə ki, Azərbaycanda 2010-cu ildə dövriyyədə olan kartların ümumi sayı 4.231.000 (4.097.000 debet kartı, 134.000 kredit kartı) təşkil etmiş, bu kartlar vasitəsilə aparılan əməliyyatların həcmi isə 755 milyon manat olmuşdur.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatlarına görə, 2023-cü ilin sonunda ölkədə istifadədə olan ödəniş kartlarının sayı 16,9 milyon təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə onların sayının 4 dəfə artması deməkdir. 2023-cü ildə nağdsız əməliyyatların həcmi 49,04 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu ilin göstəricilərindən 64,9 dəfə çoxdur.

Plastik kart – ümumiləşdirilmiş termin olmaqla təyinatına, onların köməyi ilə göstərilən xidmətlərin məcmusuna, texniki imkanlarına və emissiya olunduğu müəssisələrə görə fərqlənən bütün kart növlərini əhatə edir. Plastik kartlar polivinilxloriddən və ya akril-nitro-budadeinstirolardan hazırlanır [6;s.2].

Elektron pul hesabları sisteminin formalaşdığı dövrdə yaradılan ISO (International Standards Organisation) təşkilatı tərəfindən ödəniş kartlarının xarici görünüşü, maqnit zolaqlarının formatı, hesabların nömrələnməsi qaydası və sairə ilə bağlı müəyyən standartlar işlənib hazırlanmışdır. Standartlara görə ödəniş kartlarının ölçüləri belə olmalıdır: uzunluq – 85.6mm; en – 53.9 mm; qalınlıq – 0.76 mm [16, s.5]. Hər bir ödəniş kartının üz tərəfində kart növündən asılı olaraq kartı buraxan bankın loqosu, çip (mikroprosessor), holoqram, 16 rəqəmli emboss (döyülmüş) olunmuş kart nömrəsi (ilk altı rəqəm – plastik kartların emissiyası və ekvayrinqi üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün ödəniş sisteminin banka verdiyi unikal nömrədən

ibarət olan bank eyniləşdirici nömrəsi, sonrakı doqquz rəqəm – kartın bank nömrəsi, yəni kart hesabının nömrəsi, sonuncu rəqəm isə – nəzarət xarakterlidir), beynəlxalq ödəmə sisteminin loqotipi, kartın istifadə müddəti (ay və ilin son iki rəqəm), kart sahibinin adı, soyadı; arxa tərəfində isə maqnit zolaq, kart sahibinin imzası üçün zolaq, JVV/JVJ – üç və ya dörd rəqəmli müdafiə kodu yerləşdirilir [4, s.5; 19; 20, s.469; 23, s.124]. Bir qayda olaraq kartın maqnit zolağı, üzərində kodlaşdırılmış informasiya yazılmış üç cığırndan ibarətdir. Birinci zolağın uzunluğu 79 simvoldan ibarət olmaqla əlifba-rəqəm informasiyasını daşıyır. İkinci cığırın uzunluğu 40 simvoldan ibarətdir və kart nömrəsinin kodlaşdırılması üçün istifadə edilir. Üçüncü cığırın uzunluğu 107 simvol olmaqla müştərinin PİN-kodunun yazı üçün istifadə edilir. Birinci və ikinci cığır ancaq yazı, üçüncü cığır isə oxu və yazı rejimində işləyir. PİN-kod kart sahibinin eyniləşdirilməsi üçün istifadə olunan 4-dən 12-yə qədər rəqəmlərin ardıcılığından ibarətdir. PİN-kod bank tərəfindən verilir və ya müştərinin özü tərəfindən seçilə bilər. PİN-kodun əsas təyinatı kart sahibinin eyniləşdirilməsi (identifikasiyası) və autentifikasiyası olduğundan onun məzmunu yalnız müştəriyə məlum olmalıdır və bu da bankla onun arasında müqavilənin bağlanması zamanı xüsusi olaraq qeyd olunur.

Funksional xarakteristikalara görə bank kartları kredit və hesab (və ya debet) kartlarına bölünür. Onlar arasında fərqlər hesab kartı üzrə yalnız müştərinin bank hesabına yeləşdirdiyi vəsaitlər həddində əməliyyatların həyata keçirilməsinin mümkünlüyü, kredit kartı ilə isə bank tərəfindən təqdim olunmuş kreditdən istifadə imkanı ilə bağlıdır. İstənilən bank kartı iki əsas növ əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur: nağd pulların alınması və nağdsız hesablaşma yolu ilə malların (xidmətlərin, işlərin) dəyərinin ödənilməsi.

Müasir reallıqda plastik kart insan həyatının zəruri atributuna çevrilmişdir. Plastik kartlar sutkanın istənilən vaxtında çevik şəkildə nağd pul vəsaitlərini almaq, müxtəlif malların və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi zamanı nağdsız hesablaşmaların həyata keçirmək üçün istifadə

olunur [9, s.136].

Eyni zamanda, cəmiyyətin digər maliyyə və təsərrüfat fəaliyyəti sahələrində olduğu kimi, bu mütərəqqi sistemdən ayrı-ayrı cinayətkar elementlər, cinayətkar dəstələr öz tamah məqsədləri ilə istifadə etməyə çalışır və bir sıra hallarda buna nail olurlar. Son illərin cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətkarlığın struktur və dinamikasında bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət xarakterli dəyişikliklər baş vermiş, cinayətkar məqsədlərə nail olmaq üçün ən qabaqcıl texnologiyalardan, elmi nailiyyətlərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Beynəlxalq təcrübənin göstərdiyi kimi, plastik kartlar bazarında törədilən cinayətlər, o cümlədən onların saxtalaşdırılması və qanunsuz istifadəsi ilə bağlı kriminal əməllər nəticəsində vurulan ziyan kifayət qədər böyükdür. Dünyanın əksər ölkələrində bu növ cinayətkarlığın artım meyli ilə xarakterizə olunduğu da qeyd olunmalıdır [5, s.3-4]. İ.M.Mişina bu növ cinayətlərin sabit artma meyli ilə səciyyələndiyini, emissiya olunmuş bank kartlarının sayının artması ilə bu sahədə üzə çıxarılan cinayətlərin sayının artması arasında birbaşa asılılığın mövcud olduğunu göstərir [17, s.3; 27, s.5].

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan qanunvericiliyi qeyd olunan kriminal əməllərin ictimai təhlükəliyini nəzərə alaraq saxta kredit və ya hesab kartlarını və ya başqa ödəniş sənədlərini hazırlama, əldə etmə və ya satma ilə bağlı əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan müstəqil maddəni Cinayət Məcəlləsinə daxil etmişdir. Ə.H.Hüseynov düzgün olaraq qeyd edir ki, saxta kredit və hesab kartlarını hazırlama, əldə etmə və ya satma ilə bağlı cinayətlərin “ictimai təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, təhlil edilən əməllərin törədilməsi nəticəsində mülki dövriyyə iştirakçısı olan fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak mənafeələrinə mühüm ziyan vurulması təhlükəsi yaranır. Digər tərəfdən, nağdsız ödəniş vasitələrinin saxtalaşdırılması və dövriyyəyə buraxılması kriminal ünsürlərin əlində “çirkli” maliyyə vəsaitlərinin cəmlənməsinə və beləliklə də, ölkənin iqtisadi sisteminə dağıdıcı təsir göstərməsinə səbəb olur” [1, s.113].

Saxta kredit və hesab kartlarını hazırlama, əldə etmə, satma və istifadə ilə bağlı cinayətlərin əsas kriminalistik xüsusiyyətləri olaraq cinayətin hazırlıq hərəkətləri mərhələsində üzə çıxarılmasının mürəkkəbliyi; cinayətkar niyyətin reallaşdırılmasının qısa vaxt ərzində başa çatması, xeyli və külli miqdarda maddi ziyanın vurulması, cinayətkarların yüksək peşəkarlıq səviyyəsi, cinayətkar fəaliyyət izlərinin aşkarı və təsbitinin spesifikasi (xüsusən də cinayətlərin kompüter texnikasından istifadə ilə törədildiyi hallarda), cinayətkar fəaliyyətin transmilli xarakter daşması və bu növ cinayətlərin yüksək latentliyi və s. [12, s.4-5]. Saxta kredit və hesab kartlarının hazırlanması, satışı və istifadəsi ilə bağlı cinayətlər 60-80% halda mütəşəkkil cinayətkar dəstələr tərəfindən törədilir və yüksək latentliyə malikdirlər. Ekspertlərin qiymətlərinə görə bu kateqoriyalı cinayətlərin cəmi 10-20%-i üzə çıxarılır. Bu növ cinayətlər latentlik ilə yanaşı bir sıra digər spesifik əlamətlərlə xarakterizə olunurlar. Belə əlamətlərə kartların hazırlanması və saxtalaşdırılmasında müasir texniki vasitələrdən fəal surətdə istifadə edilməsini, cinayətkar fəaliyyətə xüsusi texniki təhsilə, müasir texnologiyalar sahəsində bilik və bacarıqlara malik şəxslərin cəlb olunmasını, cinayətlərin hazırlanması və törədilməsi, kriminal əməllərin nəticələrinin geniş coğrafiyanı əhatə etməsini (məsələn, saxta kart bir ölkədə hazırlanır, cinayətkar nəticə isə digər ölkədə qeydə alınır), bank kartlarından istifadə etməklə kriminal hərəkətlərin yeni yeni üsullarının meydana gəlməsini, cinayət işi üzrə sübutetmə predmetini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirən cinayətkar fəaliyyət iştirakçılarının yüksək mütəşəkkillik səviyyəsini və s. göstərmək olar [5, s.7-8].

Hazırda saxta plastik ödəniş kartlarının dövriyyəsi ilə bağlı cinayətkarlığın strukturunda mütəşəkkil dəstələr və cinayətkar birliklər tərəfindən törədilən cinayətlərin xüsusi çəkisi artmaqdadır. Bu kriminal qurumlar, bir qayda olaraq, saxta ödəniş vasitələrinin hazırlanmasında ən müasir texnikadan və texnoloji nailiyyətlərdən istifadə edirlər. Onların tərkibində yüksəkixtisaslı mütəxəssislər vardır [23, s.122-126].

Qeyd edək ki, XXI əsrin ilk onilliyindən

başlayaraq Azərbaycanda da bu kateqoriyalı cinayətlərin törədilməsi faktları qeydə alınmağa başlamışdır. Məsələn, Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti tərəfindən 2007-ci ildə iqtisadi cinayətkarlığa qarşı mübarizə istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Beynəlxalq Bankına məxsus bank hesablarından saxta plastik kartlar vasitəsilə pulların çıxarılmasını həyata keçirən transmilli mütəşəkkil dəstənin kriminal fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. Mütəşəkkil dəstənin cinayətkar fəaliyyəti nəticəsində müxtəlif dövlətlərin ərazisindən Azərbaycan vətəndaşlarının bank hesablarından 53.000 ABŞ dolları məbləğində pul vəsaitləri talanmışdır. Qeyd edək ki, mütəşəkkil dəstənin üzvləri ABŞ-dan sifariş edərək gətirilən xüsusi qurğulardan istifadə etməklə saxta plastik kartlar hazırlamışlar. Dəstənin 8 üzvü, o cümlədən 2 xarici ölkə vətəndaşı məhkəmənin hökmü ilə müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum olunmuşdur.

Müasir dövrdə plastik kartlarla bağlı çoxsaylı dələduzluq üsulları mövcuddur. Hazırda “fişinq” (aldatma yolu ilə ödəniş kartlarının nömrələrini, PİN-kodları, bank hesablarına, ödəniş sistemlərinin hesablarına və digər konfidensial və ya şəxsi informasiyaya daxil olma parollarını əldə etmə), “skiminq” (kartın maqnit zolağından informasiyanın qanunsuz olaraq surətinin çıxarılması). ödəniş kartları ilə əməliyyatlar üzrə elektron trafikə əl keçirilməsi; kart sahiblərinin PİN-kodlarının qanunsuz yollarla əldə edilməsi; elektron məlumatlar bazasına “xaker” hücumları və s. kimi dələduzluq növləri də geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, müştərilərin hesablarında olan pula daxil olmaq imkanını əldə etmək üçün cinayətkarlar bank kartlarının surətinin çıxarılmasının ən müxtəlif metodlarından istifadə edirlər. Bu məqsədlə onlar kartın arxa tərəfindəki maqnit zolağında olan informasiyanın köçürülməsi (oxunması) üçün “skimmer” adını almış elektron qurğulardan istifadə edirlər. Bu texniki qurğular bir qayda olaraq kartqəbuledicinin üzərində bərkidilir ki, bununla da bankomatın və ödəniş terminallarının detalları imitasiya etdirilir. Kartların “klonlarının” yaradılması üçün

dələduzlar çox zaman üzərində heç bir təsvirin olmadığı texniki kartlardan (ağ plastik) istifadə edirlər. Maqnit zolağından informasiyanın götürülməsi ilə yanaşı, cinayətkarlara kartın pin-kodunu da əldə etmək lazımdır. Bunun üçün bankomatın klaviaturasının üzərində üstü klaviatura kimi olan xüsusi qurğu və ya bankomatda kiçik ölçülü gizli videokamera yerləşdirilir və onun vasitəsilə təsvirin videoyazı qurğusuna ötürülməsi həyata keçirilir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, saxta kredit və hesab kartlarından istifadə etməklə törədilən kriminal əməllər iqtisadi cinayətkarlığın strukturunda xüsusi yer tutur və son illərdə geniş yayılma meyli ilə səciyyələnən cinayət növlərindən hesab olunur. Bu cinayətləri kriminoloqlar bank kartlarının hazırlandığı materialın adına uyğun olaraq “plastik cinayətkarlıq” adlandırırlar [14, s.3]. Qeyd edək ki, “Plastik” cinayətkarlıq indiyə qədər xüsusi ədəbiyyatda az öyrənilmiş, cinayət-hüquqi, kriminoloji və kriminalistik xüsusiyyətləri kifayətedici səviyyədə araşdırılmamış cinayət növlərindəndir.

Saxta ödəniş vasitələrini, kredit və ya hesab kartlarını hazırlama aşağıdakı üsullarla həyata keçirilə bilər: ödəniş kartını tam saxtalaşdırma, ödəniş kartını qismən saxtalaşdırma.

Ödəniş kartlarının saxtalaşdırılması ilə bağlı cinayətlərin istintaqı təcrübəsi göstərir ki, saxta kartların tam şəkildə hazırlanması trafaret, ofset və sublimasiya kimi üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilir.

Trafaret üsulundan istifadə etməklə hazırlanmış saxta kartı aşağıdakı xarakterik əlamətlərə görə müəyyən etmək olar:

- kartın səthində rəngləyicinin qeyri-bərabər paylanması;
- kartın struktur elementlərinin qeyri-dəqiq təsviri;
- rəng palitrasının kartın orijinalına uyğun olmaması və s.

Trafaret üsuldan fərqli olaraq ofset çap üsulu ilə saxta ödəniş kartlarının hazırlanması üsulu (bəzən ona “hamar çap” da deyirlər) bir sıra üstünlüklərlə, ilk növbədə alınan məhsulun yüksək keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur. Mahiyyət etibarilə, ofset çap üsulu

yüksək texnoloji avadanlıqlarla və müəyyən sayda insanların cəlb edilməsi ilə həyata keçirilən poliqrəfik fəaliyyət növüdür. Saxta ödəniş kartlarının hazırlanmasının bu üsulunun tətbiqinin çatışmazlıqlarına istehsalın bəla başa gəlməsini, poliqrəfik avadanlıqda işləmək vərdişlərinə və bacarıqlarına malik olan şəxslərin cəlb edilməsinin zəruriliyini, konspirasiyanın (məxfiliyin) minimal səviyyəsini və s. göstərmək olar. “Sublimasiya”, bəzən isə “termoçap” adlandırılan üsul həyata keçirilən proseslərin mahiyyətinə görə saxta pul nişanlarının hazırlanması zamanı istifadə olunan elektrofotografik üsulu xatırladır. Bu üsulun əsasında damcı-axın metodu durur. Bu zaman kötük, yəni plastik material çap qurğusuna yerləşdirilir və onun üzərinə kartın zəruri elementləri vurulur. Bir və bir neçə saxta kart hazırlandığı halda bu üsul cinayətkarlar üçün daha əlverişli hesab edilir. Sublimasiya üsulu ofset çapdan fərqli olaraq daha az xərc tələb edir. Bu çap üsulunun ən xarakterik əlamətlərinə kartın aşağı istismar səviyyəsini, şəkillərin və təsvirlərin yüksək rəngötürücülüynü, mikromətnlərin olmamasını və kartın səthində nöqtəvari cizgilərinin olmasını və s. aid etmək olar [8, s.34-36].

Tam saxtalaşdırma zamanı ölçülər əsl kartın ölçülərinə uyğun olan plastik materialın üzərinə emitentin loqotipi və imza üçün sahə vurulur, bütün müdafiə dərəcələri dəqiq əks etdirilir. Bu zaman cinayətkarlar real mövcud olan kartların əsl rekvizitlərindən istifadə edirlər [23, s.126].

Ödəniş kartlarının qismən saxtalaşdırılması halında cinayətkar tərəfindən həqiqi karta təhrif olunmuş informasiya yerləşdirilir və ya əsl kartın istifadəçisi haqqında məlumatlar da daxil olmaqla zəruri elementlərin saxtalaşdırılması həyata keçirilir [26, s.130]. Məsələn, kart qismən saxtalaşdırılarkən kartın arxa tərəfində yerləşən imza zolağının üzərinə adi yapışdırıcı kağızdan istifadə etməklə yeni imza sahəsi yapışdırılır; kart səthində embossirə olunmuş məlumatların “silinməsi” həyata keçirilir, sonradan isə adi ütdən və ya mikrodalğalı sobadan istifadə etməklə kartın hazırlandığı polixlorvinil “hamarlaşdırılır”, sonradan isə hamar səthə stolüstü presin köməyi ilə yeni

informasiya vurulur [2, s.332-333; 23, s.126].

Eyni zamanda cinayətkarlar tərəfindən plastik ödəniş vasitələrinin saxtalaşdırılmasının yeni-yeni üsullarından istifadə edildiyi, müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə ənənəvi üsulların daima təkmilləşdirildiyi də qeyd olunmalıdır. Bütün bunlar isə məcmu halda, saxta plastik ödəniş vasitələrini hazırlama, əldə etmə, satma və onlardan istifadə etməklə bağlı olan cinayətlərin açılması və istintaqında ən müxtəlif ekspertizaların, xüsusən də texniki-kriminalistik ekspertizaların təyini və aparılması zəruriliyini şərtləndirir [27, s.5]. S.V.Petrakov düzgün olaraq qeyd edir ki, saxta kredit və ya hesab kartlarını hazırlama, əldə etmə və ya satma ilə bağlı cinayətlərin istintaqı zamanı ekspert tədqiqatlarının aparılması xüsusi yer tutur. Belə ki, ödəniş vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin istintaqı zamanı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərdən götürülən sənədlərin, predmetlərin, saxta bank kartlarının, onların hazırlanması zamanı istifadə olunan materialların və digər vasitələrin tədqiqində xüsusi biliklərdən istifadə zəruriliyi yaranır [18, s.30].

N.A.Ancibadze və E.S.Popova qeyd edirlər ki, plastik kartlarla bağlı xüsusi tədqiqatların aparılması üçün müxtəlif ekspertizalar təyin edilə bilər ki, bu zaman da əsas məqsəd plastik kartların səthində olan təsvirlərin hansı üsulla hazırlandığının, plastik kartların rekvizitlərinin icra edilmə üsulunun uyğun ödəniş sistemlərinin kartlarının hazırlanması zamanı tətbiq olunan texnologiyalara uyğun olub-olmamasının, plastik kartın maqnit zolağında (mikroprosessorla) yazılmış informasiyanın məzmununun, plastik kartların hazırlanması zamanı hansı avadanlıqdan və texniki vasitələrdən istifadə olunduğunun və s. müəyyən edilməsindən ibarətdir [7].

T.İ.Abdurahimova hesab edir ki, saxta kredit və hesab kartlarını hazırlama, satma və istifadə etmə ilə bağlı cinayətlərin istintaqı zamanı sənədlərin məhkəmə texniki-kriminalistik ekspertizası ilə yanaşı, plastik kartların və sliplərin (qəbzlərin) xətsünaslıq ekspertizası, kompüter-texniki ekspertiza, polimer materialların və onlardan hazırlanmış məmulatların ekspertizası da təyin edilərək aparıla bilər [5, s.20]. D.M.Berova

və V.A.Qaucayeva plastik kartlardan istifadə etməklə bağlı cinayətlər üzrə təyin edilməsi məqsədə uyğun olaraq ekspertizalar sırasında məhkəmə-mühasibatlıq, sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizasını, daktiloskopik və portret ekspertizalarını qeyd edirlər [9, s.139]. Y.B.İmayeva, A.V.Qaydunko və A.A.Tsıqanova göstərir ki, bu kateqoriyalı işlər üzrə əsasən sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizası, kompüter-texniki, xətsünaslıq, daktiloskopik, portret, trasoloji, fonoskopik, məhkəmə-mühasibatlıq və digər ekspertizalar təyin edilir [13; 14, s.177-178].

Saxta ödəniş vasitələrindən, kredit və hesab kartlarından istifadə etməklə törədilən cinayətlərin istintaqı zamanı daha çox təyin edilən ekspertizalardan biri və ən əsas sənədlərin məhkəmə texniki-kriminalistik ekspertizasıdır [10, s.231].

Y.B.İmayeva plastik ödəniş kartlarının texniki-kriminalistik ekspertizasının məqsədinin plastik kartların hazırlanması və ya saxtalaşdırılması üsulunun və bunun üçün istifadə olunan texniki vasitələrin müəyyən edilməsindən, üzərində dəyişikliklər edilmiş kartın ilkin vəziyyətinin bərpasından, plastik kartların materiallarının tədqiqindən ibarət olduğunu qeyd edir [14, s.180]. L.İ.Slepneva bu kateqoriyalı cinayətlərin istintaqı zamanı plastik kartların məhkəmə texniki-kriminalistik ekspertizasının əsas vəzifəsinin bank kartlarının tam və ya qismən saxtalaşdırılmasını göstərən faktiki məlumatların əldə edilməsindən ibarət olduğunu qeyd edərək, saxta plastik ödəniş vasitələrinin texniki-kriminalistik ekspertizasının predmeti qismində sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası sahəsində xüsusi biliklərdən istifadə etməklə ümumən plastik kartlarda, habelə onların ayrı-ayrı rekvizitlərində dəyişikliklərin edilməsi üçün istifadə edilən vasitələr və materiallar haqqında faktiki məlumatların müəyyən olunmasının çıxış etdiyini göstərir [23, s.122].

A.V.Qaydunko və A.A.Tsıqanova plastik ödəniş kartlarının texniki-kriminalistik ekspertizasının vəzifələrinə analoji məhsul nümunələri ilə müqayisə edilməklə plastik kartın hazırlanması üsulunun və poliqrifik rekvizitlərinin icra edilmə

keyfiyyətinin; bu kartın poliqrifik rekvizitlərində dəyişikliklərin edilməsi faktının, plastik bank kartının tam və ya qismən saxtalaşdırılması faktının müəyyən edilməsi və s. aid edir [13].

Kriminalistlər plastik ödəniş vasitələrinin texniki-kriminalistik ekspertizasının vəzifələrini eyniləşdirmə və diaqnostik kimi iki qrupa bölürlər. Məsələn, L.İ.Slepnyova eyniləşdirmə xarakterli məsələlərə ümumi və xüsusi əlamətlər əsasında plastik kartın hissələrə (hissəyə) görə tamın müəyyən olunmasını aid edir. Müəllif plastik ödəniş kartlarının texniki-kriminalistik ekspertizası zamanı daha çox plastik ödəniş kartlarının hazırlanması üsulunun müəyyən olunması, plastik kartın ilkin məzmununun dəyişdirilməsi faktının təyin edilməsi kimi diaqnostik məsələlərin həll edildiyini göstərir [23, s.122-123].

Plastik kartların texniki-kriminalistik ekspertizasının obyektləri qismində plastik kartlar, sliplər (qəbzələr), avadanlıq və qurğular (poliqrifik qurğular, printerlər, embosserlər, imprinterlər, termopreslər), plastik kartlarda (sliplərdə) dəyişikliklərin edilməsi və plastik ödəniş kartlarının hazırlanması üçün istifadə olunan maddələr və materiallar və s. çıxış edir.

Xüsusi ədəbiyyatda plastik kartların texniki-kriminalistik ekspertizası qarşısında qoyulması mümkün olan sualların dairəsi ilə bağlı fikir və mövqelər də ifadə olunmuşdur.

A.A.Popov ödəniş kartlarının texniki-kriminalistik ekspertizası qarşısında aşağıdakı xarakterli sualların qoyula biləcəyini qeyd edir:

- tədqiqata təqdim edilmiş avadanlıq ödəniş kartlarının hazırlanması üçün istifadə edilmişdirmi;
- ödəniş kartında olan ilkin informasiyada dəyişiklik edilmişdirmi; əgər edilmişdirsə, onda ilkin informasiyanın məzmunu nədən ibarət olmuşdur;
- tədqiqata təqdim olunmuş matrisa (puanson) ödəniş kartına embossirə olunmuş informasiyanın vurulması zamanı istifadə olunmuşdurmu;
- təqdim olunmuş ödəniş kartı hansı üsulla hazırlanmışdır;
- ödəniş kartı hazırlanma üsuluna və

poliqlrafik rekvizitlərin əks olunma keyfiyyətinə görə bu növ kartları hazırlayan təşkilatlar tərəfindən buraxılan analoji kart nümunələrinə uyğundurmu [21, s.68]. L.A.Burayevanın fikrincə, bu növ cinayətlərə dair işlər üzrə sənədlərin texniki-ekspertizası qarşısında aşağıdakı xarakterli suallar qoyula bilər:

- tədqiqata təqdim olunan kredit kartı saxtadırmı;

- çap üsuluna, poliqlrafik rekvizitlərin və digər müdafiə vasitələrinin icra olunma keyfiyyətinə görə ödəniş kartı emitent – bank tərəfindən buraxılan analoji nümunələrə uyğundurmu;

- saxta plastik kartın hazırlanması üçün hansı avadanlıqdan, alətlərdən, vasitələrdən və materiallardan istifadə edilmişdir;

- tədqiqata təqdim olunmuş kart (kartlar) eyni bir müəssisədə, eyni bir texnoloji avadanlıq komplektindən, eyni xammal partiyasından, eyni üsuldan, eyni texnoloji rejimindən istifadə etməklə, eyni şəraitdə hazırlanmışdır mı [10, s.231]. N.O.Karpov bu növ cinayətlərə dair işlər üzrə texniki-kriminalistik ekspertiza qarşısında bir qayda olaraq aşağıdakı suallar qoyulduğunu qeyd edir:

- plastik kart poliqlrafik rekvizitlərin hazırlanması üsuluna və əks olunma keyfiyyətinə görə analoji kart nümunələrinə uyğun gəlirmi;

- götürülmüş avadanlığın çap formaları plastik kartın hazırlanması üçün istifadə edilmişdir mi;

- təqdim olunmuş kartda hər hansı bir dəyişikliklər edilmişdir mi;

- dəyişikliklər edildiyi halda embossirə olunmuş sətrin ilkin məzmunu nədən ibarətdir;

- kartın poliqlrafik rekvizitlərinin ilkin məzmunu dəyişdirilmişdir mi; əgər dəyişdirilmişsə, bu dəyişikliklər hansı üsulla edilmişdir;

- plastik kart və onun rekvizitləri bu növ bank kartının buraxılışını həyata keçirən müəssisə tərəfindən hazırlanmışdır mı [15].

V.B.Vexov və İ.A.Yaraşuk da saxta kredit və hesab kartlarından və onların rekvizitlərindən istifadə etməklə törədilən cinayətlərin istintaqı gedişində təyin edilən texniki-kriminalistik ekspertizası qarşısında oxşar xarakterli sualların

qoyulmasının mümkünlüyünü göstərməklə bu növ ekspertiza vasitəsilə kartın embossir sətrində dəyişikliklərin edilib-edilməməsi, dəyişikliklər edildikdə isə bu sətrin ilkin məzmununun nədən ibarət olduğu, plastik kartda dəyişikliklər edilərkən hansı texniki vasitələrdən, cihaz və qurğulardan, xüsusi avadanlıqdan istifadə edilməsi ilə bağlı sualların da həll edildiyini qeyd edirlər [11, s.260; 27, s.57-58].

Beləliklə, plastik ödəniş vasitələrinin, debet və ya kredit kartlarının texniki-kriminalistik ekspertizası təyin edilərkən işin hallarından və tədqiqat obyektlərinin xarakterindən asılı olaraq ekspertiza qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər:

- tədqiqata təqdim olunmuş plastik kart saxtadırmı, əgər saxtadırsa, onda bu kart tam və ya qismən saxtalaşdırılmışdır mı?

- kartın saxtalaşdırılması hansı üsulla həyata keçirilmişdir?

- kartın saxtalaşdırılması zamanı hansı avadanlıq, qurğu və materiallardan istifadə edilmişdir?

- kartın hansı rekvizitləri dəyişikliyə məruz qalmışdır və bu rekvizitlərin ilkin məzmunu nədən ibarət olmuşdur?

- plastik kartın rekvizitləri (onun üzərində olan informasiya) hansı növ dəyişikliyə (mexaniki və ya kimyəvi üsulla pozma, əlavə etmə, üstündən düzəltmə və s.) məruz qalmışdır?

- plastik kartın üzərində olan rekvizitlərə hər hansı bir söz, rəqəm, cizgi əlavə edilmişdir mi, əgər edilmişdirsə, əlavə hansı məzmundadır?

- plastik kartın rekvizitlərinin və onun ayrı-ayrı hissələrinin hazırlanmasının xronoloji ardıcılığı necədir?

- plastik kartın üzərindəki yazılar eyni vaxtda, yoxsa müxtəlif vaxtlarda icra olunmuşdur?

- plastik kartın hazırlanmasının nisbi müddətini müəyyən etmək mümkündür mü, mütləq müddət müəyyən oluna bilər mi?

- təqdim olunan bank kartlarının hazırlanmasında eyni materialdan və eyni texnologiyadan, eyni texniki vasitələrdən istifadə edilmişdir mi?

- saxta bank kartı hazırlanarkən hadisə yerindən (şübhəli şəxsdən) götürülmüş materiallardan və

avadanlıqdan istifadə olunmuşdurmu?

- təqdim edilən bank kartının hər hansı bir fraqmenti sonradan dəyişdirilmişdirmi; əgər dəyişdirilmişdirsə, bu hansı üsulla və hansı texniki vasitələrdən istifadə edilməklə həyata keçirilmişdir və s.

Saxta plastik kartları hazırlama, satma və ya istifadə etmə ilə bağlı cinayətlərə dair işlərdə bir çox hallarda texniki-kriminalistik ekspertiza ilə yanaşı, həmçinin kompüter-texniki ekspertizası da təyin edilir [3, s.350].

Kompüter-texniki ekspertiza plastik kartın maqnit zolağında və mikroprosessorun yaddaşında hansı informasiyanın olduğunu və onun sanksiyalaşdırılmamış dəyişiklərə məruz qalıb-qalmamasını müəyyən etməyə imkan verir [13]. Bunu S.V.Petrakov da qeyd edir və yazır ki, bu ekspertiza saxta bank kartında (mikroprosessorunda, maqnit zolağında) olan rəqəmsal informasiyanın tədqiqi üçün təyin edilir. Müəllif saxta bank kartlarının hazırlanması üçün istifadə olunan kompüter texnikasının tədqiqi üçün də kompüter-texniki ekspertiza təyin edilə bildiyini qeyd edir [18, s.30]. M.N.Filippov, Y.B.İmayeva və digərlərinin fikrincə, kompüter-texniki ekspertiza gedişatında bank kartının maqnit zolağına yazılmış informasiyanın məzmunu ilə bağlı faktiki məlumatlar müəyyən oluna bilər [10, s.231; 14, s.182; 25, s.9; 28, s.46-47]. Cinayət hadisəsi yerindən götürülmüş avadanlığın (skimmerlər, enkoderlər) tədqiqi üzrə ekspertizanın təyini zamanı ekspert qarşısında belə bir sual da qoyula bilər: “Tədqiqata təqdim olunmuş qurğu bank kartının maqnit zolağında olan informasiyanın oxunması və yazılması üçün istifadə oluna bilərmi?” [18, s.30].

Kompüter-texniki ekspertizanın aparılmasında istifadə olunan əsas texniki vasitələrdən biri kartriderdir. Bu texniki vasitə ISO/IEC 7811 standartında plastik kartın maqnit zolağında olan informasiyanın oxunmasına, müxtəlif maqnitlik dərəcəli maqnit zolağının üç cığırında olan informasiyanı oxumağa imkan verən qurğudur [24, s.237].

Ödəniş kartlarının saxtalaşdırılması izlərinin tam və hərtərəfli tədqiq edilərkən bir qayda olaraq aşağıdakı avadanlıqlardan istifadə edilir:

- kartın maqnit zolağında olan (1-ci və 2-ci cığırda) informasiyanın oxunmasını təmin edən xüsusi proqram təminatlı qurğu;
- kartda olan ultrabənövşəyi elementlərin müəyyən edilməsi üçün ultrabənövşəyi şüa mənbəyi (ultrabənövşəyi lampa);
- kartın mikroşriftlə icra olunmuş elementlərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunan 10 və daha çox böyütməli lupa;
- kartın fiziki ölçülərinin müəyyən edilməsi üçün müxtəlif xətkəşlər, sirkul, ştanqensirkul;
- kartın mikroprosessorunun oxunması üçün uyğun proqram təminatlı qurğu.

Bu qurğular kartın mikroprosessoruna yazılmış informasiyanın analizi üçün zəruridir. Eyni zamanda hazırda ödəniş bank kartlarının məhz mikroprosessorlarının saxtalaşdırılması üsulundan nadir hallarda istifadə edilir. Bir qayda olaraq mikroprosessorlu kartlar bilavasitə mikrosxemə toxunulmadan saxtalaşdırılır [23, s.128].

Plastik kartların tədqiqi ekspertdən poliqrafiya, plastik kartların istehsalı və hazırlanma texnologiyaları, kartların emissiyası sahəsində xüsusi biliklər, həmçinin UB və İQ şüalarda spektrofotometriya, rentgenoskopiya, elektron-optik çevirici və sair kimi ən müasir texniki vasitələrin, metodların tətbiqini tələb edir [27, s.58].

Ekspert plastik kartı tədqiq edərkən optik cihazlardan istifadə etməklə onun formasını, ölçülərini, fiziki xarakteristikalarını, müdafiə elementlərinin olub-olmamasını və onların tamlığını öyrənir ki, bütün bunlarda da əsas məqsəd kartın aşağıdakı ümumi xarakteristikalarının - mühafizə örtüyünün olub-olmamasının, müdafiə elementlərinin vurulma üsullarının, kartın struktur elementlərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin, onların qarşılıqlı yerləşməsinin, təsvirlərin, mətnlərin basma elementlərinin olub-olmamasının, sayının, ölçülərinin, qarşılıqlı yerləşməsinin müəyyən edilməsidir. Bundan başqa, kartın üzərinə təsvirlərin vurulması üsulu haqqında məsələnin həlli məqsədilə təsvirlərin cizgilərinin mikrostrukturunu, onların sərhədləri, cizgilərdə boya maddəsinin yayılması, kartda boya maddələrinin və müxtəlif eynicinsli olmayan materialların vurulma sahələri, kartın müxtəlif

elementlərinin relyefliyi, şriftin xüsusiyyətləri, sətirlər, sözlər və hərflər (rəqəmlər) arasındakı boşluqların ölçüləri və sair kimi diaqnostik əlamətlər də tədqiq edilir [23, s.129].

A.A.Sedix plastik kartların saxtalaşdırılmasını göstərən əsas əlamətlərə aşağıdakıları aid edir:

- təqdim olunmuş plastik kartın ölçülərinin nümunələrə uyğun olmaması;
- maqnit zolağa yazılmış informasiyanın kartın embossirə olunmuş üz hissəsindəki informasiyaya uyğun olmaması;
- kartın termik təsirə məruz qalması (kartın qabarması, üzərində dalğavari çıxıntılıqların olması);
- hərf və rəqəmlərin qeyri-səlisliyi (aydın olmaması), onların təsvirinin (çevrəsinin) yayğınlığı;
- hərflərin və ya onların elementlərinin, rəqəmlərin qeyri-bərabərliyi, qarışıqlığı, onların arasındakı intervalların eyni olmaması;
- lay-lay yığılma şəklində (ləkələr) yapışqan izləri;
- qalmış rəqəm işarələrinin fraqmentləri və onların elementləri şəklində kartın əvvəlki nömrəsinin izləri;
- mətndən silinmiş boya maddəsinin qalıqları, materialın liflənməsi;
- qoloqramın və kartın qalınlığının dəyişməsi;
- kartın üzərində olan xırda işarələrin qarışması;
- basma üsulu ilə icra olunmuş təsvirlərin (relyeflərin), lyuminesasiya olunan təsvirlərin olmaması;
- imza zolağının silinməsi (qaşınması); zolağın materialının rənginin dəyişməsi, onun qalınlığının artması;
- kimyəvi və ya fiziki təsir izləri, məsələn, təmizləyici maddə qalıqları [22, s.147-148].

Plastik kartın detallaşdırılmış ekspert tədqiqatı zamanı bütövlükdə kartın və onun ayrı-ayrı rekvizitlərinin forma və məzmunu, kartın keyfiyyət parametrləri öyrənilir. Məsələn, vizual baxış və müayinə yolu ilə kartın materialı, funksional təyinatı, kartın emitentinin adı, kartın qüvvədə olma müddəti və s. müəyyən edilir. Xətkeş, sirkul və ştanqensirkul və digər ölçmə

avadanlığından və cihazlardan istifadə etməklə kartın plastik əsasının eni, uzunluğu və qalınlığı, embossir işarələrlə birlikdə plastik əsasın orta qalınlığı, relyef işarələrinin hündürlüyü, vizual olaraq digərlərindən fərqlənən ayrı-ayrı işarələrin relyefinin hündürlüyü ölçülərək qeydə alınır.

Optik cihaz və qurğulardan, böyüdücü şüşələrdən istifadə etməklə kartın təyinatı ilə şərtlənən rekvizitlərin zəruri komplektliyi, hər bir rekvizitin ümumi görünüşü və hazırlanma keyfiyyəti qiymətləndirilir. Bu zaman plastik kartda müşahidə olunan deformasiyalara və onların növlərinə (məsələn qabarıqlıq, çökəklik və s.), plastik əsasa və kartın digər rekvizitlərinə termik, mexaniki və kimyəvi təsir izlərinə (məsələn, liflənmə, qopma, ərimə, ütüləmə, şliflənmə, rənglənmə, basma, yapışdırma, qaşıma və sair kimi əlamətlər), eyni bir rekvizitdə işarələrin ölçülərinin uyğunluğuna, müəyyən bir rekvizitdə əks olunan işarələrin eyni sətrdə yerləşməsinə; rekvizitdə əks olunan eynitipli işarələrin təsvirindəki defektlərə, eyni işarələr arasındakı müxtəlif məsafələrə, sətrlərin paralel olmamasına, təsvirlərin elementlərində rəng fonunda kəskin keçidlərin mövcud olub-olmamasına, termik, mexaniki və ya kimyəvi təsir nəticəsində təsvirin rəng fonunun dəyişməsinə, bütün rekvizitlərin, üstədən bütöv bir plyonka ilə örtülməsinə, bu plyonkanın ölçüləri plastik əsasın kənarlarının ölçüləri ilə eyni olub-olmamasına və sair kimi əlamətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Saxta plastik kartlardan istifadə etməklə törədilən cinayətlərin artma meyli nəzərə alınmaqla saxta plastik kartların texniki-kriminalistik ekspertiza təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir:

- hazırlanma texnologiyası nəzərə alınmaqla, sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizası və kompüter-texniki ekspertizası çərçivəsində plastik kartların tədqiqatının elmi-nəzəri və metodoloji, habelə texnoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsi, xüsusi ekspert metodikalarının işlənilib hazırlanması işinin davam etdirilməsi;
- ixtisasartırma kursları çərçivəsində bütövlükdə plastik kartların, habelə onların ayrı-ayrı rekvizitlərinin kriminalistik tədqiqatının

səciyyəvi xüsusiyyətləri, elmi-metodiki əsasları və texniki təminatı barədə ekspert-kriminalistlər arasında xüsusi təlimlərin keçirilməsi;

- Azərbaycanda və digər ölkələrdə emitə olunan bank kartları haqqında informasiyanı özündə saxlayan informasiya-axtarış fondlarının yaradılması;

- bu kateqoriyalı işlər üzrə xüsusi biliklərin tətbiqi imkanları və ekspertiza üçün materialların hazırlanması xüsusiyyətləri barədə istintaq və təhqiqat orqanlarının əməkdaşlarının məlumatlandırılması, bu məqsədlə metodiki tövsiyələrdən ibarət xüsusi vəsaitlərin işlənilib hazırlanaraq nəşr etdirilməsi.

Bəzi müəlliflər bu növ ekspertizanın metodiki əsaslarının təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyacın mövcudluğunu göstərirlər. Məsələn, L.İ.Slepnyova qeyd edir ki, plastik ödəniş kartlarının texniki-kriminalistik ekspertizasının metodiki təminatında boşluqlar mövcuddur ki, bu da qeyd olunan ekspert tədqiqatlarının metodiki əsaslarının kifayətdə cəmi səviyyədə işlənilməməsi ilə bağlıdır [23, s.128-129]. Plastik kartların ekspert tədqiqatı ilə bağlı metodiki tövsiyələr XX əsrin 90-cı illərinin sonlarında RF DİN-nin Ekspert-Kriminalistik Mərkəzinin əməkdaşları olan A.P.Kovrijnıx və A.Q.Vasilyev tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır [16] və onların müasir informasiya-kompüter texnologiyalarının, aparat-proqram vasitələrinin inkişafı səviyyəsi nəzərə alınmaqla yenilənməsinə və təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Daha bir aktual məsələyə, Azərbaycanda saxta plastik ödəniş kartlarının uçotunun aparılması probleminə toxunmaq istərdik.

Qeyd edək ki, artıq bir sıra ölkələrdə belə bir uçotun aparılması qaydaları işlənilib hazırlanmışdır. Məsələn, 1 iyun 1999-cu ildən RF-nın Daxili İşlər Nazirinin müvafiq əmri ilə "Rusiya DİN-nin Ekspert-Kriminalistik Mərkəzində saxta plastik ödəniş kartlarının Federal uçotunun formalaşdırılması və aparılması" qaydaları təsdiq edilmişdir. Belə bir məlumatlar bazasının yaradılmasının əsas məqsədi hazırlanma texnologiyası və üsuluna görə saxta plastik ödəniş kartlarının yaranma təbiətinin eyniliyini müəyyən etməyə və onların hazırlanması ilə

məşğul olan şəxslərin üzə çıxarılmasına kömək etməkdən ibarətdir. Belə uçotun yaradılması, həmçinin ekspertizaların effektivliyinin yüksəlməsinə də xidmət edir. Azərbaycanda da Məhkəmə Ekspertiza Mərkəzinin nəzdində saxta plastik ödəniş kartlarının vahid elektron kataloqunun yaradılması məqsədə uyğun hesab edilməlidir. Bu kataloqda plastik ödəniş kartları ilə bağlı illüstrativ materiallar, plastik kartların rekvizitlərinin, müdafiə elementlərinin təsviri ilə bağlı materiallar, plastik kartların əsas xarakteristikaları ilə bağlı qeydlər öz əksini tapmalı və bu məlumatlar bazasının daima yenilənməsi nəzərdə tutulmalıdır. Təkcə saxta kartların uçotu sisteminin deyil, həm də bank kartları barədə zəruri məlumatları əldə etməyə imkan verən informasiya-axtarış sistemi də yaradılmalıdır. İnformasiya-axtarış sisteminə kartın saxtalaşdırılması (tam və ya qismən) üsulu, hansı rekvizitlərin və nə cür dəyişdirildiyi haqqında məlumatlar daxil edilməlidir.

Hazırda elm-texniki tərəqqinin təsiri altında bütövlükdə məhkəmə ekspertizasının, həmçinin onun ayrı-ayrı növlərinin texniki, metodiki və texnoloji imkanları əhəmiyyətli dərəcədə artmış, ekspertiza icraatı çərçivəsində həll edilən məsələlər və tədqiqat obyektlərinin dairəsi, tədqiqatların aparılması zamanı istifadə olunan elmi əsaslı metodlar və vasitələr kompleksi xeyli genişlənmişdir [9, s.138-139]. Bu baxımdan ödəniş vasitələrinin, o cümlədən plastik bank kartlarının texniki-kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri, təşkilati-texniki, metodiki və texnoloji təminat səviyyəsi də inkişaf etdirilməli, bu sahədə müasir beynəlxalq standartlara cavab verən kompüterləşdirilmiş metodoloji yanaşmalar və xüsusi ekspert metodikaları işlənilib hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. 2-ci hissə//H.e.d., prof.F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2016.
2. Quliyev R.İ., İmanov M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Bakı, 2001.
3. Cavadov F.M., Səlimov K.N., Abasova İ.S., Mustafaev M.H. və başqaları. Məhkəmə ekspertizası: dərslik. Bakı, 2018.
4. Nağdsız hesablaşmaların üstünlükləri. Ümumi məlumat və anlayışlar. Bakı, 2013.
5. Абдурагимова Т.И. Раскрытие и расследование изготовления, сбыта и использования поддельных кредитных и расчетных пластиковых карт. Автореф.дисс...к.ю.н. М., 2001.
6. Анчабадзе Н.А., Попов Е.С. Средства защиты пластиковых карт и типичные следы подделки, встречающиеся при их экспертном исследовании//Эксперт-криминалист. 2011. №1.
7. Анчабадзе Н.А., Попов Е.С. О совершенствовании практики криминалистической экспертизы пластиковых карт//<http://eprc.ru>
8. Бегалиев Е.Н. Платежные карты: состояние, перспективы, расследование: учебно-практическое пособие. Алматы, 2011.
9. Берова Д.М., Гаужаева В.А. Применение специальных познаний по преступлению, связанным с использованием пластиковых карт//Пробелы в российском законодательстве. 2015. №3.
10. Буреева Л.А. Виды и особенности проведения судебных экспертиз при расследовании хищений с использованием кредитных и расчётных карт//Бизнес в законе. 2016. №5.
11. Вехов В.Б. Особенности расследования преступлений, совершенных с использованием пластиковых карт и их реквизитов. Волгоград, 2005.
12. Воронцова С.В. Доказывание по уголовным делам об изготовлении или сбыте поддельных кредитных или расчётных карт: автореф.дисс...к.ю.н. М., 2005.
13. Гайдунко А.В., Цыганова А.А. Техничко-криминалистическое исследование пластиковых платёжных документов//www.conf.omua.ru
14. Имаева Ю.Б. Особенности расследования хищений, совершенных с использованием кредитных и расчётных карт: дисс...к.ю.н. Уфа, 2015.
15. Карпов Н.О. Особенности назначения судебных экспертиз по уголовным делам, связанным с изготовлением поддельных банковских карт//Ежемесячный научный журнал. 2014. №2.
16. Коврижных А.П., Васильев А.Г. Методические рекомендации по производству экспертных исследований пластиковых карт. М.: ЭКЦ МВД РФ, 1997.
17. Мишина И.М. Расследование мошенничества, совершенного с использованием банковских карт: криминалистические и уголовно-процессуальные аспекты: автореф. дисс...к.ю.н. М., 2009.
18. Петраков С.В. Расследование изготовления или сбыта поддельных денег или ценных бумаг, поддельных кредитных или расчетных карт и иных платёжных документов. СПб., 2016.
19. Платёжные пластиковые карточки//<http://www.glossary.ru>
20. Попова А.А. Использование специальных знаний в расследовании и раскрытии преступлений с использованием платёжных карт// «Криминалистика – прошлое, настоящее, будущее: достижение и перспективы развития». Материалы Международной научно-практической конференции. М., 2019.
21. Попова А.А. Техничко-криминалистическая экспертиза платежных карт. Учебное

пособие. М., 2019.

22. Седых А.В. Применение технико-криминалистических средств и методов при выявлении и расследовании преступлений в банковской сфере: дисс...к.ю.н. М., 2003.

23. Слепнева Л.И. Некоторые особенности судебно-экспертного исследования пластиковых платёжных средств//Вестник университета О.Е.Кутафина. 2019. №5.

24. Типовые экспертные методики исследования вещественных доказательств. Ч.1/Под ред.Ю.М.Дильдина. М.: ЭКЦ МВД России. 2010.

25. Филиппов М.Н. Расследование краж и мошенничеств, совершенных с использованием банковских карт и их реквизитов: автореф.дисс...к.ю.н. М., 2012.

26. Фирсов Е.П. Расследование изготовления или сбыта поддельных денег или ценных бумаг, кредитных либо расчётных карт и иных платежных документов. М., 2004.

27. Ярощук И.А. Пластиковые платежные документы как объекты технико-криминалистической экспертизы. Учебное пособие. Белгород, 2021.

28. Ярощук И.А., Жукова Н.А., Шмырев Н.Р. Пластиковые платёжные документы как объекты технико-криминалистической экспертизы. Белгород, 2021.

SOME FEATURES OF THE CONDUCT OF TECHNICAL FORENSIC EXPERTISE ON CASES CONCERNING CRIMES RELATED TO THE PREPARATION, ACQUISITION, SALE OR USE OF COUNTERFEIT CREDIT OR ACCOUNT CARDS

AYSEL ASLANOVA

*Leading Expert of the Technical Expertise of
Documents Department of the Forensic Science Center
of the Ministry of Justice*

SUMMARY

The article reviews some features of the technical-forensic examination of cases related to crimes related to the preparation, acquisition, sale or use of counterfeit credit or account cards. The factors determining the public danger of this category of crimes, the main forensic features of crimes related to the preparation, acquisition, sale and use of counterfeit credit and account cards are noted. The methods of full and partial forgery of plastic cards and their characteristic features are shown. The subject, tasks, objects of the technical-forensic examination of plastic cards are determined, and the range of questions that can be posed to this type of examination is systematized. The need to develop the level of scientific-theoretical, organizational-technical, methodological and technological support of the technical-forensic examination of payment instruments, including plastic bank cards, and to develop computerized methodological approaches that meet modern international standards in this area, as well as special expert methodologies, is indicated.

SAHTE KREDİ VEYA HESAP KARTLARININ HAZIRLANMASI, ELDE EDİLMESİ, SATIŞI VEYA KULLANIMI İLE İLGİLİ SUÇLARLA İLGİLİ DURUMLARDA TEKNİK-CEZAI UZMANLIK YÜRÜTMENİN BAZI ÖZELLİKLERİ

AYSEL ASLANOVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Belgelerin teknik incelemesi bölümünün önde gelen uzmanı

ÖZET

Makalede, sahte kredi veya hesap kartlarının hazırlanması, edinilmesi, satışı veya kullanımı ile ilgili suçlara ilişkin teknik-adli incelemenin bazı özellikleri incelenmektedir. Bu suç kategorisinin toplumsal tehlikesini belirleyen unsurlar ile sahte kredi ve hesap kartlarının hazırlanması, edinilmesi, satışı ve kullanımı ile ilgili suçların başlıca adli özellikleri tespit edilmiştir. Plastik kartların tam ve kısmi sahteciliğinin yöntemleri ve karakteristik belirtileri gösterilmektedir. Plastik kartların teknik adli incelemesinin konusu, görevleri ve nesneleri belirlenmiş ve bu inceleme türünde sorulabilecek soru yelpazesi sistematize edilmiştir. Plastik banka kartları da dahil olmak üzere ödeme araçlarının teknik-adli incelemesi için bilimsel-teorik, örgütsel-teknik, metodolojik ve teknolojik destek düzeyinin geliştirilmesi ve modern uluslararası standartlara uygun bilgisayarlı metodolojik yaklaşımlar ve özel uzman metodolojilerinin geliştirilmesi ihtiyacı bu alan vurgulanmıştır.

PETROLEUM-BASED OILS: COMPOSITION, TYPES, PROPERTIES, AND RESEARCH METHODS

Keywords: Petroleum, properties, viscosity, devices, methodology, Environment, composition of Petroleum-based oils.

Petroleum-based oils are primarily composed of hydrocarbons—organic compounds consisting solely of hydrogen and carbon atoms. These hydrocarbons are categorized into:

Paraffins (Alkanes) - saturated hydrocarbons with straight or branched chains, contributing to the oil's stability and low volatility.

Naphthenes (Cycloalkanes) - saturated hydrocarbons with ring structures, enhancing the oil's solvency properties.

Aromatics - unsaturated hydrocarbons with ring structures, providing high energy content but can be less stable and more reactive.

In addition to hydrocarbons, petroleum-based oils contain heteroatom compounds such as sulfur, nitrogen, and oxygen, as well as trace metals like iron, nickel, vanadium, and chromium. These constituents can influence the oil's performance, stability, and environmental impact.

Petroleum-based oils are classified based on their intended use and composition:

Lubricating Oils - designed to reduce friction between moving parts in machinery and engines.

Motor Oils - used in internal combustion engines, formulated to withstand high temperatures and pressures.

Carburetor Oils - specialized oils for carburetor systems, ensuring smooth operation and preventing corrosion

Aviation Oils - engine oils formulated for aircraft engines, meeting stringent performance and safety standards.

Fuel Oils - utilized as fuels in various applications.

Diesel Fuels - used in diesel engines, characterized by higher energy content and efficiency.

Jet Fuels - specialized fuels for jet engines, formulated to operate at high altitudes and temperatures.

Industrial Oils - employed in manufacturing processes, including cutting oils, hydraulic oils, and transformer oils.

Petroleum-based oils are integral to various industries, serving as lubricants, fuels, and raw materials for chemical products. A comprehensive understanding of their physical and chemical properties is essential for optimizing their applications and ensuring sustainability.

The physical properties of petroleum-based oils are crucial for their performance in various applications:

Viscosity - Determines the oil's resistance to flow and its ability to form a lubricating film. High viscosity oils are thicker and provide better lubrication under high-load conditions.

Density - Indicates the oil's molecular weight and composition. It affects the oil's buoyancy and behavior in aquatic environments.

Flash Point - The temperature at which the oil can vaporize to form an ignitable mixture in air. A higher flash point indicates greater fire safety.

Pour Point - The lowest temperature at which the oil remains fluid, affecting its performance in cold conditions.

Oxidation Stability - Resistance to chemical degradation when exposed to oxygen, influencing

the oil's service life.

To analyze and characterize petroleum-based oils, several research methods and analytical devices are employed:

Chromatographic Techniques:

- Gas Chromatography (GC) - Separates and analyzes volatile compounds in oils, aiding in the identification of hydrocarbon types.

- High-Performance Liquid Chromatography (HPLC) - used for non-volatile compounds, such as additives and oxidation products.

Spectroscopic Methods

Infrared (IR) Spectroscopy - identifies functional groups and chemical bonds within oil molecules.

Mass Spectrometry (MS) - determines molecular weights and structures of compounds, providing detailed compositional analysis.

Elemental Analysis

Inductively Coupled Plasma (ICP) Spectroscopy - detects trace metals and heteroatoms, which can affect oil performance and stability.

Thermal Stability Testing

Thermogravimetric Analysis (TGA) - measures weight changes under controlled heating, indicating thermal stability and degradation patterns.

The petroleum-based nature of an oil can be identified through:

Hydrocarbon Profile - a predominance of alkanes, cycloalkanes, and aromatic hydrocarbons.

Elemental Composition - presence of sulfur, nitrogen, oxygen, and trace metals. Physical Properties.

Density and Viscosity - indicative of the oil's molecular structure and purity.

Flash Point - reflects the oil's volatility and safety characteristics.

Chromatographic Techniques - chromatography is a key research method for separating and analyzing complex mixtures in petroleum-based oils. This method helps in identifying the different hydrocarbons present in the oils, such as paraffins, naphthenes, and aromatics.

Gas Chromatography (GC) - GC is widely used for analyzing volatile components of petroleum-based oils. It works by vaporizing the oil sample

and passing it through a chromatographic column, where the components are separated based on their molecular size and affinity for the column material. For example, the ASTM D-3328 standard is commonly used to evaluate the hydrocarbon composition in lubricants and motor oils. GC allows for precise identification of the hydrocarbons, which helps in understanding the oil's lubricating properties.

High-Performance Liquid Chromatography (HPLC) - this technique is useful for analyzing non-volatile compounds in oils, such as additives and oxidation products. HPLC provides detailed information on the molecular composition of oils, aiding in the optimization of formulations to meet specific performance criteria.

Spectroscopic Methods - spectroscopic techniques are employed to analyze the molecular structure and functional groups present in petroleum-based oils. These methods help identify impurities, oxidation by-products, and other chemical characteristics that influence the oil's performance.

Infrared (IR) Spectroscopy - IR spectroscopy is used to detect functional groups such as carbonyl, hydroxyl, and alkyl groups in oils. By measuring the absorption of infrared light at specific wavelengths, IR provides insights into the chemical structure and purity of the oil. The ASTM D-3414 standard is often referenced when using IR spectroscopy for analyzing lubricants.

Mass Spectrometry (MS) - Mass spectrometry, especially when coupled with GC (GCMS), is a highly sensitive technique used to identify and quantify the molecular weight and structure of compounds in oils. This method is essential for understanding the composition of oils, particularly when investigating complex additives or contaminants.

Viscosity and Rheological Testing - viscosity is one of the most important physical properties of petroleum-based oils, as it directly influences the oil's ability to lubricate and protect engine components.

Viscometry - viscosity is typically measured using viscometers, which can operate under varying temperature and shear conditions. The

ASTM D445 standard outlines the procedure for determining kinematic viscosity, which is crucial for evaluating motor oils and other lubricants.

Rheological Testing - rheology examines the flow behavior of oils under stress and strain, providing insights into their performance in real-world applications, such as high-pressure engine systems.

Elemental Analysis - elemental analysis helps determine the concentration of specific elements, such as sulfur, nitrogen, and metals, in petroleum-based oils. These elements can significantly impact oil performance, especially in terms of oxidation stability and corrosion resistance.

Sulfur Content Analysis - the sulfur content in oils is crucial because sulfur compounds can lead to the formation of acidic by-products, which degrade the oil's performance and damage engine components. Low-sulfur oils are preferred in aviation and automotive applications to reduce emissions and prevent engine corrosion.

Metal Content Analysis - the presence of metals, such as copper or iron, can indicate contamination or degradation of the oil. Inductively Coupled Plasma (ICP) spectroscopy is commonly used for metal analysis in oils.

Thermal stability is an essential characteristic of petroleum-based oils, especially for high-performance engines and industrial applications.

Flash Point Testing - the flash point of an oil is the lowest temperature at which it produces enough vapor to ignite in the presence of an open flame. This property is important for ensuring the safety and performance of oils, especially in high-temperature environments. ASTM D92 and ASTM D93 standards are used to determine the flash point of lubricants and oils.

Thermal Oxidation Stability Testing - this method assesses the oil's ability to resist degradation at high temperatures, simulating the conditions under which oils are used in engines and industrial machinery. Oils with higher oxidation stability tend to have longer service lives and reduced sludge formation.

- Gas Chromatograph (GC): A GC device equipped with a flame ionization detector (FID) or mass spectrometer (MS) is used for hydrocarbon analysis. It provides detailed information about the oil's composition, including the identification of individual hydrocarbons.

HPLC Systems (HPLC) devices are equipped with UV/Vis detectors, refractive index detectors, or fluorescence detectors to analyze the non-volatile compounds in oils.

Fourier Transform Infrared (FTIR) Spectrometer are used to perform IR spectroscopy and can quickly identify functional groups in oils. This device is valuable for quality control and ensuring that the oils meet specified performance standards.

Inductively Coupled Plasma (ICP) Spectrometer is used for elemental analysis, particularly for detecting trace metals in oils. ICP spectrometers are highly sensitive and can detect metal contamination at very low concentrations.

Rheometer - measures the flow properties of petroleum-based oils under controlled stress and temperature conditions. It is used to evaluate the lubricating characteristics and ensure that the oils meet the required specifications for various applications

Rotational Viscometer - this device measures the viscosity of oils under different shear rates and temperatures. It is particularly useful for assessing the performance of oils in machinery where variable operating conditions are common.

Flash Point Apparatus - devices such as the Cleveland Open Cup (COC) tester and Pensky-Martens Closed Cup (PMCC) tester are commonly used to determine the flash point of

petroleum-based oils. These devices are critical for ensuring that the oils are safe for use in high-temperature environments.

Thermogravimetric Analyzer (TGA) - this instrument is used to measure the weight loss of oils as they are heated, which helps assess their thermal stability and degradation rates.

Accurate characterization of petroleum-based oils is essential for understanding their properties, optimizing their applications, and ensuring environmental safety. Various analytical methods are employed to determine the composition of these oils, each providing unique insights into their chemical makeup.

Several advanced analytical methods are utilized to determine the composition of petroleum-based oils:

Gas Chromatography-Mass Spectrometry (GC-MS) - this technique separates and identifies volatile and semi-volatile compounds within oil samples. It is particularly effective for detecting hydrocarbons, including alkanes, cycloalkanes, and aromatic compounds. GC-MS is widely used for environmental analysis of fuel oils, as it can detect major hydrocarbon components in air and water samples.

Fourier Transform Infrared Spectroscopy (FTIR) - FTIR analyzes the absorption of infrared light by oil molecules, providing information about functional groups and molecular structures. It is useful for identifying polar compounds and assessing the degree of unsaturation in hydrocarbons. FTIR spectra can be used to predict properties such as the Research Octane Number (RON) of fuels, aiding in fuel quality assessment.

High-Performance Liquid Chromatography (HPLC) - HPLC is employed to separate and quantify non-volatile compounds, including additives and degradation products. It is particularly useful for analyzing polar compounds that are not amenable to GC analysis.

Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometry (ICP-MS) - ICP-MS detects trace metals and heteroatoms (such as sulfur, nitrogen, and oxygen) in oil samples. The presence of these elements can influence the oil's performance

and environmental impact.

Saturate, Aromatic, Resin, and Asphaltene (SARA) Analysis - this method divides crude oil components based on their polarity and solubility. The SARA analysis provides insights into the distribution of hydrocarbons and is essential for understanding the oil's behavior during refining and its suitability for various applications.

Assessing whether two oils are identical involves a comprehensive analysis of their physical and chemical properties. Even oils that meet the same specifications may exhibit subtle differences due to variations in their composition and performance characteristics.

To determine if two oils are identical, several analytical methods can be employed:

Gas Chromatography-Mass Spectrometry (GC-MS) - this technique separates and identifies individual compounds within the oils, providing a detailed profile of their chemical composition. It is particularly effective for detecting hydrocarbons and additives.

Fourier Transform Infrared Spectroscopy (FTIR) - analyzes the absorption of infrared light by oil molecules, revealing information about functional groups and molecular structures. This method is useful for identifying polar compounds and assessing the degree of unsaturation in hydrocarbons.

Viscosity Measurement - comparing the kinematic viscosity of both oils at specific temperatures can indicate differences in flow characteristics. Significant variations may suggest differences in molecular structure or the presence of additives.

Density Determination - measuring the density of each oil can provide insights into their molecular composition. Differences in density may indicate variations in the types and proportions of hydrocarbons present.

Pour Point and Cloud Point Analysis - determining the pour point (the lowest temperature at which the oil remains fluid) and cloud point (the temperature at which wax crystals begin to form) can reveal differences in the oil's low-temperature performance.

Utilizing statistical methods and specialized databases can enhance the comparison process:

Principal Component Analysis (PCA) - can reduce the dimensionality of complex datasets, highlighting the most significant variables that contribute to the variance in oil composition. This aids in identifying patterns and correlations within the data.

Petroleomics Databases - provide comprehensive information on the molecular composition of crude oils, including data on heteroatom classes and compound types. These resources are invaluable for researchers and industry professionals seeking to understand the chemical diversity of petroleum-based oils.

Understanding the composition of oils is crucial for assessing their environmental impact and ensuring compliance with regulatory standards:

Environmental Toxicity - the presence of certain hydrocarbons and heteroatoms can influence the toxicity of oil spills. Analytical methods that determine the concentration of these components are essential for environmental risk assessments.

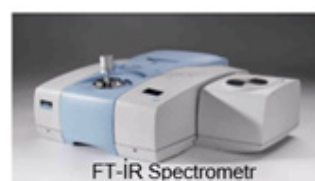
Regulatory Compliance - accurate compositional analysis is necessary for compliance with environmental regulations governing oil spills and emissions. Methods such as GC-MS and FTIR are commonly used to monitor and report the composition of petroleum products in various matrices.

In this article, we have explored the intricate physical and chemical properties of petroleum-based oils, emphasizing their significance in various applications and environmental considerations. Understanding these properties is crucial for optimizing oil usage, ensuring environmental safety, and complying with regulatory standards.

The analysis of petroleum-based oils involves advanced techniques such as Gas Chromatography-Mass Spectrometry (GC-MS), Fourier Transform Infrared Spectroscopy (FTIR), and High-Performance Liquid Chromatography (HPLC). These methods provide detailed insights into the chemical composition of oils, enabling the identification of hydrocarbons, additives, and trace elements. For instance, GC-MS is particularly effective for detecting hydrocarbons, including alkanes, cycloalkanes, and aromatic compounds, which are essential for environmental analysis of fuel oils.

Statistical analyses, such as Principal Component Analysis (PCA), are employed to interpret complex datasets, highlighting significant variables that contribute to the variance in oil composition. This approach aids in identifying patterns and correlations within the data, enhancing the understanding of oil properties. Furthermore, specialized databases like the Petroleomics Database offer comprehensive information on the molecular composition of crude oils, including data on heteroatom classes and compound types. These resources are invaluable for researchers and industry professionals seeking to understand the chemical diversity of petroleum-based oils.

In conclusion, the determination of the composition of petroleum-based oils is a multifaceted process that requires a combination of sophisticated analytical techniques, statistical analyses, and specialized databases. This comprehensive approach is essential for understanding the properties of these oils, optimizing their applications, and mitigating their environmental impact.

Reference list:

1. ASTM D5291; Standard Test Methods for Instrumental Determination of Carbon, Hydrogen, and Nitrogen in Petroleum Products and Lubricants. American Society for Testing and Materials: West Conshohocken, PA, USA, 2016.
2. ASTM D5453; Standard Test Method for Determination of Total Sulfur in Light Hydrocarbons, Motor Fuels, and Oils by Ultraviolet Fluorescence. American Society for Testing and Materials: West Conshohocken, PA, USA, 2004.
3. ASTM D5622; Standard Test Methods for Determination of Total Oxygen in Gasoline and Methanol Fuels by Reductive Pyrolysis. American Society for Testing and Materials: West Conshohocken, PA, USA, 2017.
4. ASTM D5762; Standard Test Method for Nitrogen in Petroleum and Petroleum Products by Boat-Inlet Chemiluminescence. American Society for Testing and Materials: West Conshohocken, PA, USA, 2012.
5. Borisov R.S.; Kulikova L.N.; Zaikin V.G. Mass Spectrometry in Petroleum Chemistry (Petroleomics) (Review). *Pet. Chem.* 2019, 59, 1055-1076.
6. Li T.; Xu J.; Zou R.; Feng H.; Li L.; Wang J.; Cohen Stuart M.A.; Guo X. Resin from Liaohe heavy oil: Molecular structure, aggregation behavior, and effect on oil viscosity. *Energy Fuels* 2017, 32, 306-313.
7. Marshall, A.G.; Rodgers, R.P. Petroleomics: Chemistry of the underworld. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 2008, 105, 18090-18095.
8. Mohammadi, M., Khanmohammadi Khorrami, M., Vatani A., Ghasemzadeh H.; Vatanparast H., Bahramian A., Fallah A. Rapid determination and classification of crude oils by ATR-FTIR spectroscopy and chemometric methods. *Spectrochim. Acta Part A Mol. Biomol. Spectrosc.* 2020, 232, 118157.
9. Qian, K.; Robbins, W.K. Resolution and identification of elemental compositions for more than 3000 crude acids in heavy petroleum by negative-ion microelectrospray high-field Fourier transform ion cyclotron resonance mass spectrometry. *Energy Fuels* 2001, 15, 1505-1511.
10. Shi Q., Zhang Y., Xu C., Zhao S., Chung K. Progress and prospect on petroleum analysis by Fourier transform ion cyclotron resonance mass spectrometry. *Sci. Sin. Chim.* 2014, 44, 694.

NEFT ƏSASLI YAĞLAR: TƏRKİBİ, NÖVLƏRİ, XASSƏLƏRİ VƏ TƏDQİQAT ÜSULLARI

XÜLASƏ

Neft əsaslı yağlar sürtünməni azaltmaq, avadanlıqları qorumaq və istiliyi yaymaq qabiliyyətinə görə sənaye və texnoloji tətbiqlərdə mühüm komponentlərdir. Bu məqalədə neft əsaslı yağların, o cümlədən sürtkü, motor, aviasiya və karbüratör yağlarının tərkibi, növləri və xassələri araşdırılır. O, oksidləşmə sabitliyi və karbohidrogen tərkibi kimi kimyəvi xüsusiyyətlərlə yanaşı, özlülük, alovlanma və tökülmə nöqtələri kimi əsas fiziki xüsusiyyətləri vurğulayır. Bu yağların qiymətləndirilməsi üçün qabaqcıl tədqiqat metodları, o cümlədən FTIR spektroskopiyası, qaz xromatoqrafiyası və istilik analizi müzakirə olunur. Bundan əlavə, neft əsaslı maddələrin müəyyən edilməsi və neft nümunələri arasında oxşarlığın müəyyən edilməsi üçün meyarlar verilmişdir. Bu hərtərəfli icmal neft əsaslı yağların və müxtəlif sənaye sahələrində onların performansını və etibarlılığını təmin etmək üçün istifadə edilən analitik üsulların əhəmiyyətini vurğulayır.

PETROL BAZLI YAĞLAR: BİLEŞİMİ, ÇEŞİTLERİ, ÖZELLİKLERİ VE ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ

NIGAR MAHARRAMOVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Fiziksel ve Kimyasal Uzmanlık Dairesi Başkanlığının adli uzmanı

ÖZET

Petrol bazlı yağlar sürtünmeyi azaltma, ekipmanı koruma ve ısıyı dağıtma özellikleri nedeniyle endüstriyel ve teknolojik uygulamalarda kritik bileşenlerdir. Bu makale, yağlama, motor, havacılık ve karbüratör yağları dahil olmak üzere petrol bazlı yağların bileşimini, türlerini ve özelliklerini araştırmaktadır. Oksidasyon stabilitesi ve hidrokarbon bileşimi gibi kimyasal özelliklerin yanı sıra viskozite, parlama noktası ve akma noktası gibi temel fiziksel özellikleri vurgular. Bu yağların değerlendirilmesi için FTIR spektroskopisi, gaz kromatografisi ve termal analiz gibi ileri araştırma yöntemleri tartışılmaktadır. Ek olarak, petrol bazlı kökenlerin belirlenmesi ve petrol örnekleri arasındaki benzerliğin belirlenmesine yönelik kriterler de özetlenmektedir. Bu kapsamlı genel bakış, petrol bazlı yağların öneminin ve çeşitli endüstrilerde performanslarını ve güvenilirliklerini sağlamak için kullanılan analitik tekniklerin altını çizmektedir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOYUQ SİLAHLARIN STANDARTLARINI ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR: MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: soyuq silah, “Silah haqqında” Qanun, “soyuq silah”ın anlayışı, əlamətləri, konstruktiv xüsusiyyətləri, milli standartlar, milli və beynəlxalq təcrübə

Keywords: cold weapon, the Law “On Weapons”, the concept, signs, structural features of “cold weapon”, national standards, national and international experience

Anahtar kelimələr: Soğuk silah, “Silahlar Hakkında Kanun”, “soğuk silah” kavramı, işarətləri, yapısal özellikləri, ulusal standartlar, ulusal ve uluslararası deneyim

İstintaq, ekspert və məhkəmə təcrübəsi həyat və sağlamlıq, mülkiyyət, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə bir sıra cinayətlərin törədilməsi zamanı müxtəlif silahlardan, o cümlədən soyuq silahlardan istifadə olunduğunu göstərir. Kriminal əməllərin törədilməsində soyuq silahların tətbiqi onların hazırlanması və əldə edilməsinin asanlığı, onların geniş yayılması, gizli şəkildə gəzdirmənin və gözlənilmədən istifadə üçün rahatlığı ilə şərtlənmişdir. P.N.Mazurenkonun qeyd etdiyi kimi, silahın qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə təcrübəsi soyuq silahdan istifadə etməklə törədilən cinayətlərin yüksək ictimai təhlükəliyini göstərir. Bundan başqa, qeyd olunan cinayətlərin şəxsiyyət əleyhinə olan kriminal əməllərlə, tamah-zorakı cinayətlərlə sıx bağlılığı da qeyd olunmalıdır [21, s.147].

Rəsmi cinayət statistikasına müraciət etsək görərik ki, 2023-cü ildə qeydə alınmış 36811 cinayətdən 966-ı silahdan, o cümlədən 923-ü soyuq silahdan və ya soyuq silah qismində tətbiq olunan predmetlərdən istifadə etməklə törədilmişdir. Bu ildə soyuq silahdan istifadə etməklə törədilən 81 qəsdən adam öldürmə, 35 qəsdən adam öldürməyə cəhd və 179 qəsdən sağlamlığa ağır zərər yetirmə cinayəti qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə isə son 5 ildə (2019-2023-cü illərdə) soyuq silahdan istifadə etməklə

5800 cinayət törədilmişdir ki, bu da silahdan istifadə etməklə həyata keçirilən cinayətlərin 96%-ni təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş bir sıra cinayətlərdə, məsələn, qanunsuz olaraq soyuq silahı, o cümlədən soyuq atıcı silahı əldə etmə, satma və ya gəzdirmə (maddə 228.4) və qanunsuz olaraq soyuq silahı, o cümlədən soyuq atıcı silahı hazırlama (maddə 229.4) kimi cinayətlərdə soyuq silah tərkib əlaməti kimi bilavasitə dispozisiyaya daxil edilmişdir. Həmçinin, ölkə qanunvericisi, bəzi cinayətlər üzrə soyuq silahdan istifadə etməklə törədilməni tövsifedici əlamət kimi müəyyən etmişdir. Belə cinayət tərkiblərinə toplantıları keçirmə qaydasını pozma (maddə 169.2), quldurluq (maddə 181.2.5), terrorçuluq (maddə 214.2.3), damları girov götürmə (maddə 215.2.4), hava və ya su nəqliyyatı gəmisini, yaxud dəmir yolu qatarını qaçırma (maddə 219.2.3), dəniz quldurluğu (maddə 219-1.2.2) və xuliqanlıq (maddə 221.3) aid etmək olar.

Bir sıra postsovet ölkələrində də soyuq silahın qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan normalar vardır. Məsələn, Belarus CM-nin 296.1-ci maddəsində soyuq silah gəzdirmə və ya daşıma əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Qırğızıstan CM-nin 254.1-ci maddəsində

soyuq silahı, o cümlədən atıcı silahı qanunsuz hazırlama cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmişdir. Qazaxıstan CM-nin 287.1-ci maddəsində ovçuluqla bağlı olmayan məqsədlərlə soyuq silahı daşıma və ya satma, CM-nin 288.4-cü maddəsində isə soyuq silahı qanunsuz hazırlama əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur.

RF CM-nin 223.4-cü maddəsində soyuq silahı, o cümlədən atıcı silahı qanunsuz hazırlama, onda dəyişikliklər etmə və onu təmir etmə əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, əvvəllər RF CM-də soyuq silahın qanunsuz əldə edilməsi, satışı və ya üzərində gəzdirilməsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan 222.4-cü maddə var idi. Lakin 8 dekabr 2003-cü il tarixli Federal Qanunla bu maddədə dəyişiklik edilmiş və yalnız soyuq silahın satışına görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur.

Tacikistan CM-nin 195.4-cü maddəsində xəncər, fin bıçağı və ya digər soyuq silah, o cümlədən atıcı silahı qanunsuz əldə etmə, vermə, satma və ya daşıma müəyyən şərtlər daxilində cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər sırasında göstərilmişdir.

Ukrayna CM-də soyuq silahı qanunsuz gəzdirmə, hazırlama və satma ilə bağlı əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuş (maddə 263.2), bir sıra cinayət tərkiblərində (məsələn, xuliqanlıq – CM-nin 296.3-cü maddəsi) isə kriminal əməlin soyuq silahdan istifadə etməklə törədilməsi tövsifedici əlamət kimi müəyyən edilmişdir. Ukrayna CM-nin 263.2-ci maddəsinə görə qanunla nəzərdə tutulmayan hallarda xəncərləri, fin bıçaqlarını, kastetləri və ya digər soyuq silahları daşıma, gəzdirmə, onları hazırlama, təmir etmə və ya satma ilə bağlı əməllər cinayət məsuliyyəti yaradan əməllər dairəsinə aid edilmişdir.

Gürcüstan CM-nin 238-1.1-ci maddəsinə görə əvvəllər soyuq silah gəzdirməyə, narkotiklərin istehlakına görə inzibati cəza almış şəxs tərəfindən soyuq silah gəzdirmə cinayət məsuliyyəti doğurur. Bu maddədə əvvəllər qəsdən ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxs tərəfindən soyuq silah gəzdirmə cinayətin ağırlaşdırıcı halı kimi müəyyən olunmuşdur.

Qeyd olunan cinayətlərin açılması və istintaqında törədilmiş əməlin düzgün tövsüfi üçün cinayət zamanı istifadə olunan predmetin soyuq silah olub-olmamasının müəyyən edilməsi zərurəti yaranır. Məhz buna görə hadisə yerindən və ya şübhəli (təqsirləndirilən) şəxsin üzərindən götürülmüş predmetin soyuq silah olub-olmamasının, soyuq silah olduqda isə onun növünün, hazırlanma üsulunun təyin edilməsi məqsədilə soyuq silahın ekspertizası təyin edilir və aparılır [2, s.258].

Son illərdə soyuq silahın, o cümlədən soyuq atıcı silahın kriminalistik tədqiqi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına diqqətin artmasına baxmayaraq, bu sahədə hələ də bir sıra elmi-nəzəri, metodiki, normativ-hüquqi xarakterli problemlər, soyuq silahın hüquqi və kriminalistik meyarlarının və əlamətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı problemlər qalmaqdadır [10, s.50, 11, s.38].

Qeyd edək ki, kriminalistlər arasında soyuq silahın kriminalistik tədqiqatının elmi-metodiki məsələləri, soyuq silahları səciyyələndirən əlamətlər kompleksi ilk dəfə olaraq N.V.Terziyev tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, N.V.Terziyev hələ 1948-ci ildə qeyd edirdi ki, soyuq silah kateqoriyasına aid edilmək üçün predmet: 1) deşici və ya kəsici olmalı, 2) məqsədli təyinatına görə hücum və ya aktiv özünümüdafiə üçün nəzərdə tutulmalı, 3) bədən xəsarətləri yetirmək imkanına malik olmalıdır [28, s.15-30]. N.V.Terziyev tərəfindən müəyyən edilmiş əlamətlər sonradan bu növ silah haqqında dəqiq kriminalistik təsəvvürləri formalaşdırmağa imkan vermişdir.

Soyuq silahın ilk anlayışları isə XX əsrin 50-ci illərində N.İ.Yemelyanov (1957), M.Q.Lyubarski, A.N.Samonçik (1959) və A.İ.Ustinov (1961) tərəfindən formulə edilmişdir.

Belə ki, 1957-ci ildə N.İ.Yemelyanov “soyuq silah”ın aşağıdakı anlayışını təklif etmişdir:

Soyuq silah dedikdə, xüsusi olaraq bədən xəsarətlərini yetirmək üçün istehsal olunmuş və uyğunlaşdırılmış, öz ölçülərinə, formasına və möhkəmliyinə görə bu məqsəd üçün rahat və yararlı olmaqla bilavasitə təsərrüfat-məişət təyinatı olmayan əşya başa düşülməlidir [15, s.5].

Bu anlayışda obyektin soyuq silaha aidliyini göstərən meyarlar genişləndirilmiş və konkretləşdirilmişdir. Belə ki, predmetin bədən xəsarəti yetirmək üçün hazırlanması və uyğunlaşdırılması, məqsədli təyinatı üçün zəruri olan soyuq silahın konstruktiv xüsusiyyətləri (ölçüləri, forması və möhkəmliyi), onun birbaşa təsərrüfat və ya məişət təyinatı daşımadığı göstərilmişdir.

N.Samonçik formulə etdiyi anlayışa soyuq silahı digərlərindən fərqləndirən aşağıdakı əlamətləri daxil edir:

1. təsiretmə prinsipi - soyuq silahı hərəkətə gətirən enerji mənbəyi kimi insanın əzələ qüvvəsinin çıxış etməsi;

2. silahın bilavasitə təyinatı - soyuq silahın hərbi məqsədlərlə, ov və ya balıqçılıq məqsədləri ilə istifadə olunması;

3. hazırlanmasının xarakteri - xüsusi olaraq hazırlanmış və ya uyğunlaşdırılmış predmet olması [26, s.5-6].

Faktiki olaraq eyni vaxtda, yəni 1959-cu ildə M.Q.Lyubarski tərəfindən soyuq silahın daha geniş anlayışı təklif olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, soyuq silah - bilavasitə istehsalat və ya təsərrüfat-məişət təyinatı olmayan predmetdir, bu predmet xüsusi olaraq hücum və ya müdafiə zamanı bədən xəsarətləri yetirmək üçün hazırlanmış və ya uyğunlaşdırılmış, konstruktiv hissələrinə, ölçülərinə və materialının xassələrinə (möhkəmlik, bərklik, elastikliklik) görə bu məqsədlərə uyğundur, təsiretmə üsuluna görə çapıcı, deşici, kəsici, deşici-çapıcı, deşici-kəsici, vurucu və yaxud qarışıq tipli predmetdir” [20, s.40-68]. Göründüyü kimi, bu definisiya soyuq silahın artıq qeyd etdiyimiz əlamətləri ilə yanaşı, onun daha bir meyarını nəzərdə tutur. Belə ki, tədqiqat obyektinin soyuq silah üçün xarakterik olan konstruktiv quruluşa (ölçü, material və s.) malik olmasını da nəzərə alır. M.Q.Lyubarski tərəfindən verilən anlayışda soyuq silahın məqsədli təyinatı, konstruktiv xarakteristikaları və xəsarət yetirmə prinsipi (üsulu) fərqləndirilmişdir.

1961-ci ildə A.İ.Ustinov, M.E.Portnov və E.N.Denisov tərəfindən hazırlanmış praktiki vəsaitdə soyuq silahın, xüsusi olaraq bədən

xəsarətləri yetirmək üçün hazırlanmış və əlbəyaxa döyüşdə hücum və aktiv müdafiə üçün nəzərdə tutulmuş predmet kimi anlayışı verilmişdir [31, s.10]. Müəlliflər bir tərəfdən bu anlayışda “əlbəyaxa döyüş” terminindən istifadə edirlər ki, bu da soyuq silahın tətbiqi spesifikliyini göstərməklə bu predmetin istifadəsini insanın əzələ qüvvəsi ilə təmin edilən digər əşyalardan fərqləndirməyə imkan verir, həmçinin belə təsiretmənin yaxın məsafə yaxud, bilavaitə təmas zamanı baş verdiyi vurğulanır.

1973-cü ildə Y.P.Qoldovanski və X.M.Taxo-Qodi soyuq silah anlayışına silahla bədən xəsarətləri yetirməyin bilavasitəliyi kimi əlaməti daxil etməyi təklif etmişlər. Müəlliflər, bu zaman xəsarətlərin bilavasitəliyi dedikdə, zərbənin yetirildiyi anda xəsarətyetirmə obyektinə silahın bilavasitə təmasının nəzərdə tutulduğunu qeyd edirlər [9, s.17].

1984-cü ildə A.Q.Yeqorov, N.M.Svidlov və Y.N.Çentsov soyuq silah anlayışına öz yanaşma tərzlərini ifadə etmişlər. Bu müəlliflərə görə “soyuq silah – sənaye və əldəqayırma üsulu ilə istehsal olunmuş, konstruktiv xüsusiyyətlərinə görə insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə bilavasitə məhv etmək, ağır və ya qismən ağır bədən xəsarətləri yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş fərdi əl silahının bir növüdür” [14, s.9]. Verilən bu anlayışın əvvəllər təklif olunanlardan əsas fərqi ilk dəfə olaraq soyuq silahın fərdi əl silahına aid edilməsindən ibarətdir.

1987-ci ildə E.N. Tixonov artıq mövcud olan soyuq silah anlayışlarını nəzərə almaqla soyuq silahın daha geniş və əhatəli anlayışını işləyib hazırlamışdır. Bu anlayışa görə “soyuq silah” - xüsusi olaraq vurulma anında bilavasitə həyat üçün təhlükəli olan bədən xəsarətlərini yetirmək, insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə tətbiq edilən, birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət təyinatınamalik olmayan, hücum və ya aktiv müdafiə üçün nəzərdə tutulan, bu məqsədlərə uyğun olan konstruksiyaya, ölçülərə və materiala malik, təsiretmə üsuluna (prinsipinə) görə deşici, kəsici, çapıcı, deşici-kəsici, deşici-çapıcı, kəsici-çapıcı, deşici-kəsici-çapıcı vurucu-əzici və ya kombinə edilmiş predmetdir [29, s.42]. Müəllif tərəfindən verilmiş “soyuq silah” anlayışının

izafi yüklənməsinə baxmayaraq, bu anlayışda soyuq silahın əsas xarakteristikalarının öz əksini tapdığını qeyd edə bilərik: məqsədli təyinatı, konstruksiyasına və təsiretmə üsuluna görə bu məqsədin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü, bədən xəsarəti yetirmək üçün insanın əzələ qüvvəsindən istifadə edilməsi və s.

Soyuq silahın anlayışının müəyyən edilməsi ilə bağlı daha bir yanaşma 1975-ci ildə, daha sonra isə müəyyən dəqiqləşdirmələrlə 1980 və 1997-ci ildə A.S.Podşibyakin tərəfindən təklif olunmuşdur. A.S.Podşibyakin 1997-ci ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında soyuq silahın aşağıdakı anlayışını təklif etmişdir:

Soyuq silah – xüsusi hazırlanmış, canlı və ya digər hədəfi zədələmək və ya ağır bədən xəsarətləri yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş, konstruksiyasına və bununla şərtlənən təsiretmə üsuluna görə standart nümunələrə və ya tarixən təşəkkül tapmış növlərə uyğun olan, bilavasitə və ya dolaylı olaraq insanın əzələ qüvvəsi vasitəsilə hərəkət gələn əşya və ya qurğudur [23, s.18]. Hesab edirik ki, müəllifin formulə etdiyi bu anlayışda insanın əzələ qüvvəsindən bilavasitə və ya dolaylı istifadə edilməsi o qədər də korrekt deyildir. Dolaylı istifadə etmə kimi əlamət yalnız soyuq atıcı silahla bağlı göstərilə bilər. Bundan başqa, canlı və ya digər hədəfə zərər yetirmək, sağlamlığa ciddi xəsarət yetirmə kimi məqsədlər də korrekt hesab edilə bilməz. Belə ki, hədəf ancaq canlı varlıq (insan və ya heyvan) ola bilər, həmçinin istənilən soyuq silah nümunəsinin təyinatı “ciddi bədən xəsarəti yetirmə” deyil, hədəfə xəsarət yetirməkdir.

1999-cu ildə V.M.Pleskaçevski tərəfindən təklif olunmuş anlayışda qeyd olunur ki, soyuq silah – konstruktiv olaraq yaxın döyüşdə insanın əzələ qüvvəsi hesabına insana və ya heyvana ciddi bədən xəsarəti yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş qurğudur [22, s.222].

2007-ci ildə P.A.Dyakanov tərəfindən də soyuq silahın anlayışı formulə edilmişdir. Belə ki, müəllifin fikrincə, soyuq silah dedikdə, insanın əzələ qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən və zərəryetirmə obyektinə bilavasitə təsir edən, konstruktiv olaraq canlı hədəfə zərəryetirmə üçün nəzərdə tutulmuş kontakt və ya atıcı təsirə

malik qurğu nəzərdə tutulur [13, s.9].

2008-ci ildə İ.İ.Bikeyev hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyasında soyuq silahın - insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə zərərvurma obyektinə bilavasitə təmasda hədəfə xəsarət yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş və ya bunun üçün xüsusi olaraq uyğunlaşdırılmış predmet olduğunu göstərmişdir [8, s.112-117].

Daha bir maraq doğuran anlayış 2012-ci ildə A.V.Qusev tərəfindən irəli sürülmüşdür: soyuq silah - tarixən təşəkkül tapmış silah növlərindən olmaqla insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə bilavasitə obyektə təmasda obyektə xəsarət yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş, konstruktiv və texniki xarakteristikalarına görə soyuq silahlara irəli sürülən tələbləri müəyyən edən milli standartlarda öz əksini tapmış meyarlara cavab verən silahdır [10, s.52].

Qeyd edək ki, Azərbaycan kriminalistləri də soyuq silahın anlayışı, bu silah növünün səciyyəvi əlamətləri ilə bağlı öz fikirlərini və mövqelərini bildirmişlər.

Məsələn, H.Musayevin fikrincə, “soyuq silah – konstruksiyasına, ölçülərinə və materialına görə birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət təyinatı olmayan, hücum və yaxud aktiv müdafiə üçün nəzərdə tutulmuş, xüsusi olaran insan əzələ qüvvəsinin köməyi ilə zərərvurma obyektinə bilavasitə təmas zamanı, yaxud insan əzələ qüvvəsinin və ya mexaniki qurğunun enerjisi hesabına istiqamətlənmiş hərəkət edən əşyalarla məsafədən həyat üçün təhlükəli bədən xəsarəti yetirmək məqsədilə hazırlanmış deşici, kəsici, çapıcı, kəsici-deşici, kəsici-çapıcı, vurucu-dağıdıcı və ya kombinə edilmiş silahdır” [2, s.259].

B.Əliyev yazır ki, “Soyuq silah – konstruksiyasına, ölçülərinə və materialına görə birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan, xüsusi olaraq insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etmək və zərərvurma obyektinə bilavasitə təmas zamanı xəsarət yetirmək təyinatına malik olan silahdır” [3, s.75].

C.Əhmədov soyuq silaha tərif verərkən göstərir ki, “soyuq silah – insan əzələ qüvvəsinin köməyi ilə və yaxud mexaniki qurğudan istifadə

edilməklə istiqamətlənmiş hərəkətli mərmə ilə obyektə bilavasitə kontakt zamanı və ya məsafədən həyat üçün təhlükəli bədən xəsarəti yetirmək məqsədilə xüsusi olaraq hazırlanmış, birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət təyinatı olmayan, hücum və yaxud aktiv müdafiə üçün nəzərdə tutulmuş, öz konstruksiyasına, ölçülərinə və materialına görə bu məqsədlərə uyğun gələn, təsiretmə prinsipinə görə deşici, kəsici, çapıcı, deşici-kəsici, deşici-çapıcı, kəsici-çapıcı, deşici-kəsici-çapıcı vurucu-əzici və ya kombinə edilmiş alətdir” [6, s.14, 7, s.60-61].

Fikrimizcə, C.Əhmədov tərəfindən təklif olunan anlayış daha əhatəli olmaqla dəqiq ifadə edilmiş, bu anlayışda soyuq silahı xarakterizə edən əsas əlamətlər və meyarlar daha tam şəkildə öz əksini tapmışdır.

Kriminalistik ədəbiyyatda soyuq silahlar üçün səciyyəvi olan əlamətlərin sistemləşdirilməsi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, C.Əhmədov hesab edir ki, hər bir soyuq silah aşağıdakı əlamətlər məcmusuna malik olmalıdır:

- onun hücum və ya aktiv müdafiə təyinatlı olması;

- yetirildiyi anda həyat üçün təhlükəli bədən xəsarətini bilavasitə yetirmək üçün xüsusi olaraq hazırlanması;

- birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət təyinatının olmaması;

- predmetin konstruksiyası, ölçüləri və materialı bu cür xəsarətlərin yetirilməsini təmin etməsi;

- xəsarət yetirilməsi üçün bilavasitə kontakt zamanı insanın əzələ qüvvəsindən və ya mexaniki qurğunun köməyi ilə istiqamətlənmiş hərəkətli mərmə ilə məsafədən istifadə olunması;

- məhv etmə üsuluna (təsiretmə prinsipinə) görə deşici, kəsici, çapıcı, deşici-kəsici, deşici-çapıcı, kəsici-çapıcı, deşici-kəsici-çapıcı, vurucu-əzici və ya kombinə edilmiş alət olması [6; s.14-15]. H.Musayevin fikrincə, soyuq silahın əsas əlamətləri qismində onun məqsədli təyinatı və istifadə olunan enerji çıxışıdır [2; s.260]. P.A.Dyakanov və V.V.Ponomarev obyektin soyuq silaha aid olub-olmaması müəyyənləşdirilərkən bir qayda olaraq aşağıdakı meyarların müəyyən

edilməsi zəruriliyini göstərirlər:

- soyuq silahın tarixən təşəkkül tapmış nümunələrinə uyğunluğu;

- soyuq silah üçün xarakterik olan məlum xəsarət yetirmə üsullarına uyğunluğu;

- soyuq silahın texniki xarakteristikalarına uyğunluğu;

- soyuq silah kimi zədə yetirmək qabiliyyətinin mövcudluğu [12, s.29].

Kriminalistlər tərəfindən soyuq silahın konstruktiv xarakteristikalarına da xüsusi diqqət yetirilir və belə meyar-əlamətlər olaraq əsasən aşağıdakıların çıxışı etdiyi qeyd olunur:

- 1) əvvəlcədən xəsarət yetirmək üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş hissənin (detalın) olması (iti ucluğun, tiyənin, tiyənin ülgüc hissəsinin, zərbə yükünün, mil üçün, çıxıntının və s.) olması;

- 2) xəsarət yetirmə, həmçinin əli zədələməkdən qorumaq üçün silahı idarə etmək imkanını təmin edən əldə obyektə rahat tutmaq üçün vasitənin (dəstəyin) olması;

- 3) silahdan dəfələrlə istifadə etməyə imkan verən konstruksiyanın mexaniki möhkəmliyi [19, s.102-103].

O.A.Sokolova soyuq silahı digər ona oxşar olan predmetlərdən fərqləndirmək üçün zəruri və kifayətedici olan əlamətlər məcmusuna aşağıdakıları daxil edir:

- 1) məqsədli təyinatı (zərəryetirmə obyektini) - soyuq silah canlı hədəfə zərər yetirmək üçün nəzərdə tutulur. Ona görə də soyuq silah təsərrüfat-məişət, istehsalat və ya xüsusi təyinatlı predmetlərə aid edilə bilməz,

- 2) konstruksiyası qeyd olunan məqsədlər üçün dəfələrlə istifadə imkanını təmin etməlidir;

- 3) təsiretmə prinsipi (enerji mənbəyi) - canlı hədəfə zərər yetirmək məqsədinə nail olmaq üçün insanın əzələ qüvvəsindən bilavasitə və ya dolaylı olaraq istifadə edilməsi;

- 4) tətbiq etmə məsafəsi - silahın zərəryetirmə obyektinə ilə təmasının bilavasitəliyi, yəni tətbiq edilən zaman əldə saxlanılmalı və ya onun variantı kimi silahın müəyyən məsafəyə atılması [28, s.22-23].

Qeyd edək ki, XX əsrin sonlarında Azərbaycanda, habelə digər postsovet ölkələrində silah haqqında xüsusi qanunların

qəbul edilməsi soyuq silahın anlamına, onun xarakterik əlamətlərinin müəyyən edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Məsələn, "Ayrı-ayrı silah növlərinin dövryyəsinə dövlət nəzarəti haqqında" 30 dekabr 1998-ci il tarixli Qazaxıstan Respublikası Qanununa görə, soyuq silah – insanın əzələ qüvvəsinin köməyi ilə hədəfə bilavasitə xəsarət yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş silahdır. "Silah haqqında" 9 iyun 1999-cu il tarixli Qırğızıstan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, soyuq silah - insanın əzələ qüvvəsinin köməyi ilə və yaxud mexaniki qurğudan istifadə edilməklə istiqamətlənmiş hərəkətli mərmə ilə hədəflə bilavasitə təmas zamanı və ya məsafədən hədəfə zədə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş silahdır. Belarus Respublikasının "Silah haqqında" 13 noyabr 2001-ci il tarixli Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir ki, soyuq silah – insanın əzələ qüvvəsinin köməyi ilə zərər yetirmə obyektinə bilavasitə təmasda hədəfə xəsarət yetirmək təyinatlı silahdır. Özbəkistan Respublikasının "Silah haqqında" 18 may 2019-cu il tarixli qanunun 2-ci maddəsində soyuq silaha belə bir anlayış verilmişdir: Soyuq silah - zərər yetirmə obyektinə bilavasitə təmasda insanın fiziki qüvvəsinin köməyi ilə hədəfə xəsarət yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş silahdır. RF-nın "Silah haqqında" 13 noyabr 1996-cı il tarixli Qanununun 1-ci maddəsində isə göstərilir ki, soyuq silah – təyinatlı zərər yetirmə obyektinə bilavasitə təmas zamanı insanın əzələ qüvvəsinin köməyi ilə hədəfi zədələmək, yəni ona xəsarət yetirmək olan silahdır.

Göründüyü kimi, qeyd olunan postsovet ölkələrində soyuq silah haqqında qanunlarda bu növ silahlara verilən anlayış cüzi istisnalarla demək olar ki, eynidir.

Moldova Respublikasının "Silah və mülki təyinatlı döyüş sursatları rejimi haqqında" 8 iyul 2012-ci il tarixli Qanununun 2-ci maddəsinə görə, soyuq silah – konstruktiv olaraq bilavasitə ondan istifadə edən hərəkətləri ilə insanlara qarşı tətbiq etmək üçün nəzərdə tutulmuş predmet və ya qurğudur.

Qeyd edək ki, digər postsovet ölkələrinin bu sahədəki qanunvericiliyindən fərqli olaraq,

Moldova Qanununda soyuq silah hesab edilə bilən bir sıra predmetlərin, o cümlədən tiyəsinin uzunluğu 90 mm-dən, qalınlığı isə 2,6 mm-dən çox olan ov bıçaqları, xəncər, stilet (üç tiyəli kiçik xəncər), döyüş bıçağı, qılınç, sablya (birtərəfli və ya ikitərəfli itilənmiş tiyəsi olan, tiyəsinin uzunluğu 500 mm-dən, qalınlığı isə 4 mm-dən çox olan), süngü-bıçaq, beşbarmaq, dəyənək və digərlərinin xarakterik parametrləri xüsusi olaraq göstərilmişdir. Moldova Qanununda, həmçinin tiyəsinin uzunluğu 105 mm-dək və qalınlığı 3,5 mm-dək olan mətbəx, cib və turist bıçaqlarının soyuq silah kateqoriyası ilə əhatə olunmadığı xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında xidməti və mülki silahın və onun sursatının dövryyəsi, habelə onun müstəsna hallarda tətbiqi ilə bağlı yaranan hüquqi mənasibətləri tənzimləyən "Xidməti və mülki silah haqqında" 30 dekabr 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.6-cı maddəsinə görə "soyuq silah – konstruksiyasına, ölçülərinə və materialına görə birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan, xüsusi olaraq insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə zərərvermə obyektinə bilavasitə təmas zamanı xəsarət yetirmək təyinatına malik olan silahdır". Qeyd edək ki, bu Qanunun 2.7-ci maddəsində soyuq atıcı silahın da anlayışı verilmiş və göstərilmişdir ki, "soyuq atıcı silah – insan əzələsini və ya mexaniki qurğunun enerjisi hesabına istiqamətlənmiş hərəkət əldə edən əşyalarla məsafədən hədəfi zədələmək təyinatına malik olan silahdır".

Qanunun "Xidməti və mülki silahın dövryyəsi" adlanan 3.2.5-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında xəncərlərin, beybutların, ov bıçaqlarının, əliçliklərin, toppuzların, nunchakaların, gürzlərin, beşbarmaqların və başqa zərbə-dağıdıcı təsirli əşyaların (idman alətləri istisna edilməklə) dövryyəsi qadağandır. Qeyd olunan bu maddədə, həmçinin soyuq silahın idman obyektlərindən kənarda saxlanması və istifadə edilməsi, eləcə də vətəndaşlar tərəfindən əldə edilməsi (maddə 3.2.9), habelə mitinqlərin, küçə yürüşlərinin, nümayişlərin, piketlərin və digər kütləvi tədbirlərin keçirilməsi zamanı

vətəndaşların silah gəzdirməsi (maddə 3.2.13) qadağandır [5].

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumu 20 may 2011-ci ildə “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 221.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” Qərarında göstərmişdir ki, cinayətlərin, o cümlədən xuliqanlıq əməllərinin törədilməsi zamanı silah qismində istifadə olunan əşyalara istənilən əşyalar, o cümlədən təsərrüfat-məişət təyinatlı (balta, yaba, mətbəx bıçağı və s.), eləcə də kərpic, daş, dəmir, çubuq, bir sözlə, tətbiqi həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükə yaradan bütün əşyalar aid edilir” [1].

“Silah qismində istifadə edilən əşyaların” anlayışına Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 17 fevral 2006-cı il tarixli Qərarında da aydınlıq gətirilmişdir. Həmin Qərara əsasən silah qismində istifadə edilən əşyalar konstruksiya cəhətdən digər məqsədlər üçün, o cümlədən istehsalat, təsərrüfat-məişət məqsədi ilə və yaxud ümumiyyətlə hər hansı müəyyən məqsədlərə yönəlməyən, istehsal və emal olunmayan, yəni təbiətdə mövcud olan əşyalardır. Bu əşyalar silah deyil, bununla belə hər hansı məhvetmə xüsusiyyətinə, yəni soyuq və ya başqa silah növünə xas olan bəzi xüsusiyyətlərə malikdir və onların siyahısı hədsizdir. Silah qismində istifadə edilən əşyanın məhvetmə xüsusiyyətinə malik olması, onu bu xüsusiyyətə malik olmayan digər əşyalardan fərqləndirən əsas və mütləq şərtidir”.

“Silahın, onun komplekt hissələrinin, döyüş sursatının, partlayıcı maddələrin və qurğuların qanunsuz hazırlanmasına, dövriyyəsinə və talanmasına dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 27 may 2005-ci il tarixli Qərarında qeyd olunur ki, soyuq silahlara konstruksiyasına, ölçülərinə və materiallarına görə birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan xüsusi olaraq insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə zərərvurma obyektinə bilavasitə təmas zamanı xəsarət yetirmək təyinatına malik olan, milli geyim ləvazimatı hesab olunan hallar istisna edilməklə, xəncər, beybut, ov bıçağı, qılınc, süngü bıçaqları və sair kimi kəsici-deşici və

qarışıq təyinatlı silahlar, habelə insan əzələsinin və ya mexaniki qurğunun enerjisi hesabına istiqamətlənmiş hərəkət edərək müəyyən məsafədən hədəfi zədələmək təyinatına malik olan nizə, döyüş baltası və s. eləcə də zərbədağıdıcı təsirli əşyalar-beşbarmaqlar, minsakalar, gürzlər, toppuz və s. aid edilir [4].

Son illərdə bir sıra postsovet ölkələrində, o cümlədən RF, Qırğızıstan, Belarus və digərlərində soyuq silahın ekspertizasını tənzimləyən bir sıra normativ-hüquqi aktlar, müxtəlif silah növlərinin dövriyyəsi qaydaları, mülki və xidməti silaha dair irəli sürülən kriminalistik tələblər, silah və ona konstruktiv baxımdan oxşar olan predmetlərlə bağlı məsələləri əhatə edən, soyuq silahların və onların müxtəlif növlərinin anlayışını, konstruktiv xüsusiyyətlərini, səciyyəvi əlamət və parametrləri əks etdirən milli standartlar qəbul edilmişdir. Məsələn, RF, Qırğızıstan və Belarusda soyuq silahların təsnifatı, istifadə olunan terminologiya, predmetin soyuq və soyuq atıcı silaha məxsusluğu haqqında məsələnin həlli zamanı soyuq silahlara irəli sürülən konstruktiv və texniki tələblər dövlət standartları ilə müəyyən olunur [16, s.6, 21, s.147].

Belarus Respublikasında “Soyuq silah” adı altında STB QOST R 51215-2002 milli standartı hazırlanaraq qəbul edilmişdir. Bu standartla görə, tiyəsinin uzunluğu 90 mm-dən az olan avtomatik qatlanan bıçaqlar soyuq silah hesab edilmir və onların daşınması və ya saxlanmasına icazə verilir. Bu ölkədə, həmçinin soyuq silahların dövriyyəsinin tənzimlənməsində, həmçinin bu silah növlərinin ekspertiza icaratında RF-da qəbul edilmiş bir sıra milli standartlardan da istifadə edilir.

Qeyd edək ki, RF-da 1997-2003-cü ildə ölkədə soyuq silahın dövriyyəsinin tənzimlənməsi, həmçinin, soyuq silahın məhkəmə ekspertizası icraatının informasiya təminatının yaradılması məqsədilə QOST adlandırılan milli standartlar işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Bu standartlarda müxtəlif soyuq və soyuq atıcı silah növlərinin, həmçinin konstruktiv olaraq onlara oxşar olan predmetlərlə (təsərrüfat bıçaqları, xüsusi, ov, turist, idman bıçaqları, ov xəncərləri, arbaletlər, idman kamanları, həmçinin xarici

quruluş etibarilə soyuq silahlara oxşar olan dekorativ və suvenir məmulatları) bağlı ümumi texniki şərtlər, terminlər və anlayışlar müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda bu standartlarla müəyyən olunan tələblərin tövsiyə xarakteri daşdığı da qeyd olunmalıdır [27, s.210]. Məsələn, RF-nın AQOST 51015-97 standartında “təsərrüfat və xüsusi təyinatlı bıçaqlar”ın anlayışı, onların xarakterik əlamətləri, parametrləri verilir. “Soyuq silah. Terminlər və anlayışlar” adlanan QOST R 51215-98 standartında bıçaq, xəncər, nizə, sablya və sair kimi soyuq silah növlərinin anlayışı, səciyyəvi əlamətləri, əsas fiziki parametrləri, konstruktiv xüsusiyyətləri və sairə ilə bağlı məlumatlar təsbit olunmuşdur. QOST R 51500-99 standartı - ov bıçaqlarına və xəncərlərə irəli sürülən tələbləri müəyyən edən RF-nın dövlət standartıdır. Bu standartlarda əsas anlayışlar, o cümlədən bıçaq və xəncərlərin xarakterik xüsusiyyətləri, onların möhkəmliyinin müəyyən edilməsi metodları, markalanma və qablaşdırma qaydaları müəyyən edilir.

Eyni zamanda bir sıra ölkələrdə, məsələn, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova və digərlərində soyuq silahlarla bağlı texniki və digər tələbləri müəyyən edən, onların konstruktiv xüsusiyyətlərini, kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini əks etdirən milli standartlar yoxdur.

Müqayisəli-hüquqi təhlil göstərir ki, bir çox ölkələrdə predmetin soyuq silaha aid edilməsində əsas əlamətlər qismində onun tiyəsinin uzunluğu və qalınlığı göstərilir. Məsələn, Qazaxıstan Respublikasında hökumətin 29 noyabr 2007-ci il tarixli Qərarında tiyəsi olan məmulatlar soyuq silah və ya təsərrüfat-məişət təyinatlı alətlər kimi təsnifləşdirilmiş və göstərilmişdir ki, tiyəsinin uzunluğu 90 mm-dək, qalınlığı 2,6 mm-dək olan bıçaqlar soyuq tiyəli silah kateqoriyasına aid deyildir. Xəncərlərin soyuq silah hesab edilməsi üçün onların tiyəsinin uzunluğu 150 mm-dən, qalınlığı 4 mm-dən və tiyəsinin eni 25 mm-dən çox olmalıdır.

Danimarkada tiyəsinin uzunluğu 7 sm-ə qədər olan bıçaqlar, həmçinin qeyd olunan uzunluqlu qatlanan bıçaqlar soyuq silah hesab edilmir. Bundan başqa, ovçuluq, idman və balıqçılıqla məşğul olan şəxslər üzərində tiyəsinin uzunluğu

12 sm-ə qədər olan bıçaq gəzdirə bilərlər. Eyni zamanda bu ölkədə üzərində xəncər, gizli tiyəsi olan bıçaqlar saxlamaq və daşımaq qadağan edilmişdir.

İsveçrədə ümumi uzunluğu 12 sm, tiyəsinin uzunluğu isə 5 sm-dən çox olan avtomatik və yarımavtomatik bıçaqlar soyuq silah kateqoriyasına aid edilmişdir.

Fransada tiyəsinin uzunluğu 10 sm-dən çox olan avtomatik bıçaqlar soyuq silah hesab edilir.

İngiltərə və İrlandiyada silah qismində istifadə olunan istənilən predmeti üzərində gəzdirmək qadağan edilmiş və bununla bağlı xüsusi olaraq “Offensive Weapon Act” Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunla bu kateqoriyaya təkcə bıçaqlar deyil, həm də ucu itiləşdirilmiş istənilən predmetlər aid edilmişdir. Qanunla ova, balıq tutmağa və ya meşə gəzintisinə gedərkən tiyəsinin uzunluğu 7.6 sm-ə qədər olan sadə qatlanan bıçağın götürülməsinə icazə verilmişdir.

İspaniyada müəyyən tiyəli predmetlər və bıçaqlarla bağlı bir sıra məhdudiyyətlər və qadağalar vardır. Məsələn, tiyəsinin uzunluğu 7 sm-dən çox olan qılınclar, həmçinin tiyəsinin uzunluğu 10 sm-dən çox olan bıçaqlar soyuq silah hesab edilir.

Çex Respublikasında, Slovakiyada tiyəli məmulatların saxlanması və daşınması ilə bağlı hər hansı bir məhdudiyyətlərə dair xüsusi qanunlar yoxdur. Qeyd olunan ölkələrdə istənilən növ bıçaqların, xəncərlərin və sablyaların əldə edilməsinə, daşınması və saxlanmasına icazə verilmişdir.

Almaniyada bununla bağlı vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, bu ölkədə bir sıra məhdudiyyətlər və qadağalar mövcuddur. İlk növbədə deyə bilərik ki, Almaniyada soyuq silah haqqında xüsusi Qanun qüvvədədir. Bu qanunla beşbarmaqlı bıçaqlar, tiyəsinin uzunluğu 8 sm-dən çox olan avtomatik bıçaqlar soyuq silah kateqoriyasına aid edilmişdir. Üzərində bıçaq daşımaq üçün qanuni əsaslar mövcud olmalıdır.

Portuqaliya və Türkiyədə tiyəsinin uzunluğu 9 sm-dən az olan bıçaqların daşınması və saxlanmasına icazə verilir və onlar soyuq silah hesab edilmirlər.

İsraildə tiyəsinin uzunluğu 10 sm-dən çox

olan qatlanan bıçaqlar soyuq silah kateqoriyasına aid edilmiş və onların üzərində gəzdirilməsi qadağan olunmuşdur.

Təhlil göstərir ki, bir sıra ölkələrdə, məsələn, RF, Belarus və digərlərində qəbul edilmiş milli standartlarda öz əksini tapmış texniki tələblər müxtəlif növ soyuq silahlar üçün ölçü xarakteristikalarını müəyyən edir. Məsələn, soyuq silaha aid edilən ov bıçaqları üçün tiyənin minimal qalınlığı 2,6 mm, tiyənin minimal uzunluğu isə 90 mm müəyyən edilmişdir. Bununla bağlı isə qeyd olunan silahların istehsalçıları tərəfindən tiyəsinin uzunluğu 89 mm, qalınlığı isə 2,5 mm olan bıçaqları istehsal etmək daha əlverişlidir. Bu halda artıq tədqiqat obyekti sərbəst dövriyyədə olan turist bıçaqları kateqoriyasına aid olacaqdır. Ov bıçağının möhkəmliyi Rokvell metodu ilə müəyyən edilir. Belə ki, tiyəsinin möhkəmliyi 42 vahiddən az olan bıçaq artıq soyuq silah hesab edilmir.

Fransada hüquq praktikasında hücum və ya müdafiə aləti (vasitəsi) kimi “silah” terminindən istifadə olunur. Fransada məhkəmə təcrübəsində zərərçəkənə hücum edilərkən istifadə olunan, onun həyatı və ya sağlamlığı üçün təhlükə yaradan istənilən predmet silah qismində qiymətləndirilir. Bundan başqa bu ölkənin CM-də “xarakter etibarı ilə soyuq silah” və “tətbiq edilərkən soyuq silah qismində çıxış edən predmet” anlayışlarından istifadə olunur. Bu zaman birinci halda qeyd olunan soyuq silahı ictimai yerlərdə daşıma cinayət məsuliyyəti doğurur, ikinci halda isə yalnız tətbiq olunduğu halda məsuliyyəti ağırlaşdıran hal kimi çıxış edir. M.V.Dultsev belə yanaşmanın ölkə qanunvericiliyində tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi zəruriliyini qeyd edərək bu halda soyuq silahdan istifadə etməklə törədilən əməllərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsində subyektivizm hallarının aradan qalxacağını göstərir [11, s.39].

Göründüyü kimi, silahın dövriyyəsinin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı vəziyyət müxtəlif ölkələrdə fərqlidir və bununla bağlı vahid beynəlxalq standartlar mövcud deyildir.

Soyuq silaha və xarici quruluş etibarı ilə soyuq silaha oxşar olan məmulatlara irəli sürülən kriminalistik tələblər, soyuq silahın xarakterik

əlamətləri və meyarları, parametrləri ilə bağlı xüsusi ədəbiyyatda fərqli mövqelər ifadə olunmuşdur. Məsələn, A.İ.Ustinov hesab edir ki, bütövlükdə silahın, habelə onun tiyəsinin uzunluğu hər hansı bir müəyyənəddici əlamət olmayaraq, yalnız bu predmetin ölçülərini göstərir. Soyuq silah santimetr və ya millimetrlərlə deyil, ondan bədən xəsarətləri yetirmək üçün istifadə imkanları ilə müəyyən edilir [30, s.14]. E.N.Tixonov yazır ki, aydındır ki, məsələ tiyənin uzunluğunda deyildir. Əsas məsələ soyuq silahın bütün konstruksiyasının ümumən rahatlığında, onun ciddi bədən xəsarətləri yetirmək imkanının mövcudluğundadır [29, s.138]. A.S.Podşıbyakin də soyuq silahın konkret meyarlarının, ölçülərinin müəyyən edilməsinin zəruriliyindən ibarət olan belə bir yanaşma ilə razılaşmanın çətin olduğunu vurğulayır və yazır ki, bu meyarlar qüvvədə mindikdən sonra cinayətkarlar qanunda və ya normativ-hüquqi aktda əks olan əlamətlərlə müqayisədə ölçü baxımından daha kiçik ölçülü silahlar hazırlayacaqlar (məsələn, tiyənin uzunluğu 90 mm və ya 85 mm-dən böyük olmayan soyuq silahlar). Aydındır ki, belə tiyə ilə də insanlara ciddi zərər yetirmək olar. Ona görə də belə “əlamətləri” və məhdudiyyətləri müəyyən etmək olmaz, çünki möhkəmlik və konkret nümunə, yəni predmetlə zədə yetirmək imkanı eksperimental olaraq yoxlanılmalıdır [24, s.144-147]. P.N.Mazurenko da mövcud 90 mm meyarına yenidən baxılmasını və ekspertizaya təqdim olunmuş predmetlə hədəfi zədələmək, ona xəsarət yetirmək imkanının ekspert tərəfindən qiymətləndirilməsinə qayıtmağın zəruriliyini göstərir [21, s.150].

İkinci mübahisəli məsələ – bıçağın soyuq silaha məxsusluğunun müəyyən edilməsinin parametri keyfiyyətində - tiyənin hazırlandığı metalın bərkliyinin çıxış etməsi ilə bağlıdır. Məsələn, RF-nın dövlət ekspertiza idarələrində istifadə olunan soyuq silahın tədqiqi metodikasına uyğun olaraq tiyələrin bərkliyinin müəyyən edilməsi bərkliyi ölçən cihazlar vasitəsilə Rokvell metodu ilə İSO2039/2-81, DIN 50103 və ASTM E 18-74 standartlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Bəzi kriminalistlər hesab edirlər ki, tiyənin hazırlandığı metalın bərkliyi bıçaqların

soyuq silaha aid olub-olmamasının müəyyən edilməsi zamanı əsas meyarlardan biridir. Hesab edirik ki, soyuq silah üçün bərklik arzu olunan olsa da zəruri əlamət deyildir. Etiraz edilə bilər ki, bərkliyi ölçməklə biz möhkəmliyi müəyyən edirik. Lakin bərkliyin ölçülməsi üzrə dövlət standartlarında, o cümlədən beynəlxalq standartlarda dəqiq göstərilmişdir ki, bərklik və möhkəmlik bir-birindən müəyyən dərəcədə asılı olsalar da fərqli əlamətlərdir. Tiyənin möhkəmliyi – onun hazırlandığı materialın xassəsi olmaqla, bu materialın deformasiya və kəsilməyə qarşı göstərdiyi mexaniki müqavimət dərəcəsini göstərir. C.Əhmədov bununla bağlı qeyd edir ki, möhkəmlik – kənar qüvvələrin təsirindən bərk cisimlərin dağılmaya qarşı göstərdiyi müqavimətdir [7, s.48], bərklik isə – materialı başqa cisimlə sıxdıqda və ya cızdıqda onun cismə göstərdiyi müqavimətidir. Bərklik materialın möhkəmliyindən və plastikliyindən asılıdır [7, s.8-9]. P.N.Mazurenko hesab edir ki, bərklik – materialın ona kənar cisimlərin mexaniki olaraq daxil olmasına mane olma qabiliyyətidir. Möhkəmlik həddü kimi bərklik artdıqca artan statistik möhkəmlik xarakteristikaları tiyənin istər ölçüləri, istərsə də konstruksiyası ilə kompensasiya oluna bilər. Müəllif hesab edir ki, soyuq silahın ekspertizası keçirilərkən bərkliyin ölçülməsi istər bütövlükdə obyektin, istərsə də onun ayrı-ayrı hissələrinin (məsələn, tiyənin) möhkəmliyi haqqında mülahizə yürütməyə tam dərəcədə əsas vermir [21, s.150].

Daha bir problemə də diqqət yetirmək məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Söhbət soyuq silahın ekspertizası zamanı terminoloji aparatın unifikasiyasından gedir. Qeyd edək ki, bu məsələnin daha ətraflı və geniş təhlilə ehtiyacı vardır. Bu məqalə çərçivəsində isə göstərə bilərik ki, A.S.Podşibyakın, V.M.Pleskaçeski, P.A.Dyakonov, V.V.Ponomarev, D.S.Korovkin, O.R.Matov, A.V.Kokin, C.Əhmədov və digərləri tərəfindən soyuq silahların ekspertizası sahəsində terminoloji aparatın işlənilməsi məsələlərinə müəyyən diqqət yetirilsə də bu məsələnin birmənalı və vahid yanaşma əsasında həll edildiyini deyə bilmərik [17, s.48-52, 18, s.5-17, 25, s.19-20].

Halbuki, aydındır ki, bu sahədə terminologiyanın unifikasiya olunmaması istər tədqiq olunan konkret növ və tip soyuq silahların, istərsə də onun ayrı-ayrı hissələrinin ekspertlər tərəfindən düzgün şərh olunmamasına gətirib çıxara bilər. Soyuq silahın ekspertizasında terminoloji aparatın unifikasiyası isə əksinə, istər ekspertizaların aparılması metodları və texniki vasitələri, istərsə də ekspert tədqiqatının ardıcılığı və onun nəticələrinin tərtib olunması kimi məsələlərdə uyğunluğun və vahid yanaşmanın formalaşmasına imkan verəcəkdir ki, bu son nəticədə bu növ ekspertiza nəticələrinin əsaslılığı və mötəbərliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldəcəkdir. Beləliklə, soyuq silahın əlamətlərinin müəyyən edilməsi məsələsində vahid yanaşmanın mövcud olmaması bu növ məhkəmə ekspertizalarının aparılmasında ciddi çətinliklər yaradır. Çünki soyuq silahı hüquqi anlayışında kriminalistik meyarlar əks olunmur. Azərbaycanda bu sahədə milli standartların hələ də qəbul edilməməsi isə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir.

Məhz buna görə də Azərbaycanda da soyuq silahın milli standartları işlənilib hazırlanmalı və bu standartlarda soyuq silahın konstruktiv xüsusiyyətləri, kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri daha detallaşdırılmış şəkildə əks etdirilməli, onlarda müxtəlif tipli soyuq silahların və onlarla oxşar olan təsərrüfat-məişət əşyalarının və digər predmetlərin xarakterik əlamətləri, meyarları və parametrləri nəzərdə tutulmalıdır ki, bu da məcmu halda soyuq silahın məhkəmə ekspertizasının daha dəqiq meyarlar və daha mükəmməl hüquqi baza əsasında keçirilməsinə imkan verəcəkdir.

Standartlar soyuq silahın məhkəmə ekspertizasının keçirilməsinin normativ-hüquqi bazasını təşkil etməlidir. Bu, ilk növbədə standartlarla soyuq və ya atıcı silahların, həmçinin konstruktiv olaraq onlara oxşar olan obyektlərin təsnifatı üçün zəruri olan konstruktiv və texniki xarakteristikaların müəyyən olunması ilə bağlıdır. Ekspertlər tərəfindən bu standartların tələblərinə uyğun olmadan tədqiqatın aparılması məhkəmələr tərəfindən ekspert rəyinin sübutedici əhəmiyyət kəsb etməməsi barədə nəticə çıxarmağa əsas verməlidir [10, s.51].

Milli standartlar soyuq silahların kriminalistik meyarlarını, onlara qarşı irəli sürülən kriminalistik tələbləri də əks etdirməli olduğundan, ölkə qanunvericisi soyuq silahın anlayışını dəqiqləşdirməli və göstərməlidir ki, soyuq silah əzələ qüvvəsinin köməyi ilə hədəfə xəsarət yetirmə kimi müəyyən məqsədli təyinatı ilə yanaşı, həm də uyğun milli standartlarla müəyyən olunmuş soyuq silahın konstruktiv, həmçinin texniki meyarlarına da uyğun olmalıdır. Fikrimizcə, belə bir dəqiqləşdirmə məhkəmə ekspertizası zamanı istifadə olunan soyuq silahın kriminalistik meyarlarını da özündə əks etdirən soyuq silahın daha dəqiq hüquqi anlayışını formulə etməyə imkan verəcəkdir.

Soyuq silahın məhkəmə ekspertizasının standartlaşdırılmasının aktuallığının səbəblərindən biri də soyuq silahların hazırlanmasında istifadə olunan yeni materialların, bu silahların yeni növlərinin meydana gəlməsi, onların texnoloji istehsalı prosesinin təkmilləşdirilməsi, elmi-

texniki tərəqqinin sürətlənməsi nəticəsində soyuq silahın hazırlanması zamanı istifadə olunan avadanlıq və cihazların çeşidinin genişlənməsi, onların hazırlanmasında istifadə olunan qurğuların mürəkkəbləşməsi ilə də bağlıdır. Bütün bunlar, sözsüz ki, istər ekspertizanın nəticələrinin keyfiyyətinə və mötəbərliyinə, istərsə də bu prosesin vahid yanaşma əsasında həyata keçirilməsinə irəli sürülən tələbləri yüksəldir [27, s.209].

Hesab edirik ki, Azərbaycanda soyuq silahların milli standartlarının hazırlanması zəruriliyi şəxsizdir. Fikrimizcə, milli standartların hazırlanması üçün Texniki Komitə yaradılmalı və onun tərkibinə Azərbaycanın tanınmış kriminalistləri, Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin təcrübəli ekspertləri, habelə hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları daxil edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 221.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 20 may 2011-ci il tarixli Qərarı.
2. Cavadov F.M., Səlimov K.N., Abbasova İ.S., Mustafayev M.H. və b. Məhkəmə ekspertizası. Dərslik. Bakı, 2018, s.258
3. Məhkəmə ekspertizası. Sxemlər albomu (Dərs vəsaiti). Bakı, 2007.
4. “Silahın, onun komplekt hissələrinin, döyüş sursatının, partlayıcı maddələrin və qurğuların qanunsuz hazırlanmasına, dövriyyəsinə və talanmasına dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 27 may 2005-ci il tarixli Qərarı.
5. “Xidməti və mülki silah haqqında” 30 dekabr 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu.
6. Əhmədov C. Soyuq silahların kriminalistik ekspertizası. Bakı, 2008.
7. Əhmədov C. Soyuq silahın kriminalistik ekspertizası üzrə xüsusi terminlərin izahlı sözlüyü. Bakı, 2008.
8. Бикеев И.И. Ответственность за преступления против общественной безопасности, связанные с незаконным обращением с материальными объектами повышенной опасности: вопросы теории и практики: дисс...д-ра юрид.наук. Казань, 2008.
9. Голдованский Ю.П., Тахо-Годи Х.М. Экспертиза по установлению самодельного холодного оружия М., 1973.
10. Гусев А.В. Проблемы соотношения правовых и криминалистических критериев холодного оружия//Вестник Краснодарского университета МВД России. 2018. №4(42).
11. Дульцев М.В. Экспертиза холодного оружия: современное состояние и перспективы развития//Труды Академии управления МВД России. 2015. №1(33).

12. Дьяканов П.А., Пономарев В.В. Справочное пособие по экспертизе холодного и метательного неогнестрельного оружия. М., 2005.
13. Дьяконов П.А. Экспертиза холодного и метательного неогнестрельного оружия: курс лекций. М., 2007.
14. Егоров А.Г., Свидлов Н.М., Ченцов Ю.Н. Правовые и криминалистические вопросы экспертизы холодного оружия. Лекция. Волгоград. ВШ МВД СССР, 1984.
15. Емельянов Н.И. Краткие сведения о холодном оружии. Л., 1957.
16. Камелов А.В., Павличенко Г.В., Петрова П.В. Судебная экспертиза холодного и метательного оружия, предметов конструктивно сходных с такими изделиями. Н.Новгород, 2017.
17. Кокин А.В. О понятии, предмете, задачах и объектах судебной экспертизы холодного и метательного оружия//Теория и практика судебной экспертизы. 2017. Т.12, №4.
18. Коровкин Д.С., Матов О.Р. Судебно-экспертное исследование отдельных видов холодного оружия: методические рекомендации. СПб., 2017.
19. Криминалистика: учебник для вузов/Под ред.А.Г.Филиппова. М., 2012.
20. Любарский М.Г. «Понятие холодное оружие»./ Бюл. № 1 Ленинградской НИЛСЭ. Л., 1959.
21. Мазуренко П.Н. Проблемные вопросы криминалистической экспертизы холодного оружия//Актуальные проблемы экономики и права. 2007. №4.
22. Плескачевский В.М. Оружие в криминалистике. Понятие и классификация: монография. М., 1999.
23. Подшибякин А.С. Криминалистическое учение о холодном оружии. Автореф. науч. докл. док-ра юр.наук / Юридический Институт МВД РФ. М.: ЮИ МВД РФ, 1997.
24. Подшибякин А.С. Холодное оружие. Криминалистическое учение. Монография. М., 1997.
25. Подшибякин А.С. Холодное оружие. М., 2003.
26. Самончик А.Н. Криминалистическое исследование холодного оружия. Практическое пособие. М., 1959.
27. Соколова О.А. Судебная экспертиза холодного и метательного оружия: курс лекций. М., 2018.
28. Терзиев Н.В. Идентификация в криминалистике//Советское государство и право. 1948. №12.
29. Тихонов Е.Н. Криминалистическая экспертиза холодного оружия. Учебное пособие. Барнаул, 1987.
30. Устинов А.И. Холодное оружие и бытовые ножи. М., 1977.
31. Устинов А.И., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. Холодное оружие. Практ. пособие. М., 1961.

NECESSARY FACTORS FOR WEAPON STANDARDS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

ELSHAD NASIBOV

*Ministry of Justice Forensic Science Center Advisor of
the scientific research and methodical work department*

SUMMARY

In the article, the complex of factors requiring cold weapons standards in the Republic of Azerbaijan was discussed and a comparative legal analysis of the existing national and international experience in this field was made. Issues related to the definition of a cold weapon, the basic characteristics of this type of weapon, its structural features, quantitative and qualitative parameters were investigated, for this purpose a comparative legal analysis of the “Weapon” laws adopted in many countries, especially post-Soviet countries, and the views and opinions expressed by individual criminologists in the special literature was carried out. should contain characteristic signs, criteria and parameters of different types of cold weapons and household items and other objects similar to them; This will allow forensic examination of cold weapons in general to be carried out on the basis of more precise criteria and a more perfect normative-legal basis.

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ’NDE SİLAH STANDARTLARI İÇİN GEREKLİ FAKTÖRLER: ULUSAL VE ULUSLARARASI DENEYİM

ELSHAD NASIBOV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Bilimsel
araştırma ve metodik çalışma departmanı danışmanı*

ÖZET

Makalede, Azerbaycan Cumhuriyeti’nde soğuk silah standartlarını gerektiren faktörler kompleksi ele alınmış ve bu alanda mevcut ulusal ve uluslararası deneyimin karşılaştırmalı hukuki analizi yapılmıştır. Soğuk silahın tanımı, bu tür silahın temel özellikleri, yapısal özellikleri, niceliksel ve niteliksel parametrelerle ilgili konular araştırılmış, bu amaçla birçok ülkede, özellikle Sovyet sonrası ülkelerde kabul edilen “Silah” yasalarının ve özel literatürde bireysel kriminologların dile getirdiği görüş ve görüşlerin karşılaştırmalı bir hukuki analizi yapılmıştır. Farklı türdeki soğuk silahların ve ev eşyalarının ve bunlara benzer diğer nesnelerin karakteristik işaretlerini, kriterlerini ve parametrelerini içermelidir; bu, genel olarak soğuk silahların adli muayenesinin daha kesin kriterler ve daha mükemmel bir normatif-yasal temel temelinde yürütülmesine olanak sağlayacaktır.

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATINA MƏHKƏMƏ NƏZARƏTİ

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış, hüquq və azadlıq, Konstitusiya, insan hüquqları, hüquqi təminat, şikayət, məhkəmə nəzarəti, ədalət mühakiməsi, hakim

Keywords: detective-search, rights and freedom, Constitution, human rights, legal guarantee, complaint, judicial supervision, justice, judge

Anahtar kelimələr: operasyonel arama, hak ve özgürlükler, Anayasa, insan hakları, hukuki güvence, şikayet, adli kontrol, adalet, hakim

İnsan hüquq və azadlıqlarını cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etmək məqsədi ilə müvafiq dövlət orqanları tərəfindən aşkar və qeyri-aşkar üsullarla qanunla müəyyən edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının təminatı olduqca zəruridir və nəzərə alınmalıdır ki, bir insanın hüquq və azadlıqlarını cinayətkar qəsdlərdən qorumaq üçün onun, eləcə də digər insanın hüquq və azadlıqlarını pozmaq özlüyündə insan hüquq və azadlıqlarına təminatı institutuna başlıca müdaxilədir.

Məhz bu zərurilikdən doğan ehtiyac olaraq “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (bundan sonra - Qanun) “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı” institutu nəzərdə tutulmuşdur [3, maddə 4]. Belə ki, Qanunun 4-cü maddəsi “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatları” adlanmaqla, qadağanedicilə norma kimi, ümumi olaraq – əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq qanundan kənar məqsəd güdmək və ya vəzifələri yerinə yetirməyi, hər hansı şəxsin razılığı olmadan onun şəxsi həyatının toxunulmazlığına, o cümlədən şəxsi və ailə həyatının sirlərinə, habelə onun şərəf və ləyaqətinə dair əldə edilmiş məlumatları yaymağı, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında [1, Bölmə 2, Fəsil 3] nəzərdə tutulmuş insan

və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafeələrini pozmağı; xüsusi olaraq – əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin hər hansı bir siyasi partiyanın və ya digər ictimai birliklərin mənafeəsinə naminə hərəkətlər etməsi, qanunvericilik və ya məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının, habelə qanunla müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş ictimai birliklərin və dini təşkilatların işində onların qanuni fəaliyyətinə təsir etmək məqsədilə məxfi iştirak etməsini qadağan edir.

Eyni zamanda hüquqmüəyyənedicilə norma kimi – əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin hərəkəti nəticəsində hüquq və azadlıqları pozulmuş hər bir şəxsin həmin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektinin təbə olduğu yuxarı orqanının rəhbərinə, prokurora və ya məhkəməyə şikayət etmək hüququna malik olmasını nəzərdə tutur [3, maddə 4].

Qanun qəbul olunarkən (28.10.1999-cu il) məhkəmə nəzarətinin əməliyyat-axtarış fəaliyyətində mövcudluğu xüsusi olaraq nəzərə tutulmasa da, sonradan Qanuna edilən əlavə (5.3.2004-cü il) nəticəsində Qanuna 19-1-ci maddəsi (“Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti”) əlavə edilmişdir [3, maddə 19-1]. Normanın məzmununa görə, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi (bundan sonra - CPM) ilə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir [2, maddə 442-454].

Məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasında məhkəmə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair məsələlərlə bağlı vəsatət və təqdimatlara, o cümlədən cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosessual hərəkətlərinə və ya qərarlarına dair şikayətlərə baxır [2, maddə 442.2].

Həmçinin, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin hərəkəti nəticəsində hüquq və azadlıqları pozulmuş hər bir şəxs həmin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektinin tabe olduğu yuxarı orqanının rəhbərinə, prokurora və ya məhkəməyə şikayət etmək hüququna malikdir (Qanunun 4-cü maddəsinin 4-cü hissəsi).

Beləliklə, Qanunun 4-cü və CPM-in 442-ci maddələrinin işığında əməliyyat-axtarış fəaliyyətində insan hüquq və azadlıqlarının təminatı ilə bağlı aşağıdakı istiqamətlər üzrə məhkəmə nəzarəti həyata keçirilir:

1. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsinə dair məsələlərlə bağlı vəsatət və təqdimatlara baxılması;

2. Əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə qərarın qanuniliyinə baxılması;

3. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin hərəkəti nəticəsində hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsin şikayətinə baxılması.

Göstərilən istiqamətlərlə bağlı istər nəzəriyyədə, istərsə də təcrübədə müəyyən fikir ayrılığı mövcuddur ki, bura əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə qərarın məhkəməyə təqdim olunması və məhkəmənin sözügedən qərarla bağlı malik olduğu səlahiyyətin müstəqil istiqamət kimi qiymətləndirilməsi məsələsi daxildir. Lakin bu istiqamətdə məhkəmənin geniş səlahiyyətə malik olmamasını irəli sürən müəlliflər də mövcuddur ki, onlar bu istiqamət üzrə məhkəmə səlahiyyətinin kifayət qədər olması üçün qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi təklifini irəli sürürlər.

Nəzərə alınmalıdır ki, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin siyahısı Qanunun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün yalnız məhkəmənin qərarının olması şərtidir. Belə ki, Qanunun 10-cu maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, telefon danışqlarına qulaqasma; poçt, teleqraf və digər göndərişlərin

yoxlanılması; texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması; binalara, o cümlədən yaşayış yerlərinə, hasarlanmış tikinti obyektlərinə, qurğulara və torpaq sahələrinə daxil olma və baxış keçirmə; binaların, o cümlədən yaşayış yerlərinin, hasarlanmış tikinti obyektlərinin, qurğuların, torpaq sahələrin, nəqliyyat vasitələrinin və digər obyektlərin müşahidəsi (texniki vasitələrdən istifadə etməklə və ya səsyzan, video, foto, kino və digər çəkiliş cihazlarının quraşdırılması yolu ilə yaşayış yerinə münasibətdə) və insanların güdülməsi (Qanunun 10-cu maddəsinin 4-cü hissəsində göstərilən hallar istisna olmaqla) məhkəmənin (hakimin) qərarı əsasında həyata keçirilir [4, maddə 10].

Həmçinin, Qanunun 10-cu maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş əsaslar olduğu hallarda əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri hakimin qərarı olmadan:

1) şəxsiyyət əleyhinə ağır cinayətlərin və ya xüsusi təhlükəli dövlət cinayətlərinin qarşısının alınması üçün telefon danışqlarına qulaq asa, poçt, teleqraf və digər göndərişlərini yoxlaya, texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanı çıxara, habelə insanları güdə bilərlər;

2) cinayəti hazırlayan, törədən, törətmiş, azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerlərindən, yaxud mühafizə altından qaçmış və gizlənən şəxslərin yaxalanması, yanğın, partlayış və ictimai təhlükəsizliyə qəsd edən və ya qəsd edə biləcək halların aradan qaldırılması üçün binalara, o cümlədən yaşayış yerlərinə, hasarlanmış tikinti obyektlərinə, qurğulara və torpaq sahələrinə baxış keçirə bilərlər [4, maddə 10].

CPM-in 445.2-ci maddəsinin tələbi baxımından, Qanunun 10-cu maddəsinin dördüncü hissəsində nəzərdə tutulmuş hallarda bu Məcəllənin 445.1-ci maddəsində göstərilən əməliyyat-axtarış tədbirləri məhkəmənin qərarı olmadan, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanın səlahiyyətli şəxsinin əsaslandırılmış qərarı ilə həyata keçirilə bilər. Bu halda əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanın səlahiyyətli şəxsi müvafiq tədbir aparıldıqdan sonra 48 saat müddətində

əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə əsaslandırılmış qərarı məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora təqdim etməlidir [2, maddə 445.2].

Qanunun 10-cu maddəsinin 5-ci hissəsinə görə, bu maddənin 4-cü hissəsində nəzərdə tutulmuş hallarda əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri həyata keçirilmiş tədbirlər barəsində 48 saat ərzində məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora əsaslandırılmış qərarı təqdim etməlidirlər [4, maddə 10].

Məhkəmə nəzarətinin obyektı iki əsas elementdən ibarətdir: 1) konstitusiya hüquq və azadlıqlarının qorunması; 2) həmin hüquq və azadlıqların qorunması ilə əlaqədar təhqiqat, istintaq və prokurorluq orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların qanuniliyi və əsaslılığı. Bu elementlərə nəzarətin təminatı üçün məhkəmələrin kifayət qədər məhkəmə nəzarəti funksiyalarını həyata keçirmək səlahiyyətləri olmalıdır [6].

“CPM-in 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarında da qeyd olunduğu kimi, bu sahədə məhkəmə nəzarətinin obyektı iki elementdən ibarətdir:

1) konstitusiya hüquq və azadlıqlarının qorunması;

2) həmin hüquq və azadlıqların qorunması ilə əlaqədar təhqiqat, istintaq və prokurorluq orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların qanuniliyi və əsaslılığı.

Təbii ki, belə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün məhkəmənin səlahiyyətləri kifayət qədər geniş olmalıdır. Əgər əməliyyat materialları olmadan yalnız tədbirin aparılması barədə əsaslandırılmış qərar təqdim olunarsa, onda məhkəmə faktiki olaraq həmin tədbirin aparılması zamanı qanunçuluğa hansı səviyyədə riayət olunmasını yoxlamaq imkanından məhrum olur. Bu zaman məhkəmə nəzarətindən yalnız formal olaraq danışmaq olar.” [5, səhifə 269-270].

“CPM-in 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 fevral

2015-ci il tarixli Plenum Qərarına əsasən:

1. CPM-in 445.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə qərar məhkəməyə daxil olduqda, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi baxımından onun qanuniliyi və əsaslılığı məhkəmə nəzarəti qaydasında yoxlanılmalıdır, ehtiyac olduğu halda isə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar məxfiliyi təmin olunmaqla tələb edilə bilər.

2. Əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə qərara əsasən əldə edilmiş materiallar Qanuna uyğun əldə olunduqda və CPM-in tələblərinə uyğun təqdim edildikdə, habelə məhkəmə nəzarəti qaydasında ətraflı yoxlanıldıqda, həmin Məcəllənin 137-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər.

Göründüyü kimi Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasa belə, bu istiqamət üzrə məhkəmənin müvafiq səlahiyyətə malik olmasını, xüsusilə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar məxfiliyi təmin olunmaqla tələb edə bilməsini diqqətə çatdırmışdır.

“CPM-in 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarına görə, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu hesab edir ki, hakim məhkəməyə qədər mərhələdə məhkəmə nəzarətini həyata keçirən zaman aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

- əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsinə icazə vermək və tədbirin keçirilməsinə dair qaldırılan vəsatəti təmin etmək və ya etməmək;

- şəxsin konstitusiya hüquq və azadlıqlarının qanuni məhdudlaşdırılması haqqında qərarın qüvvədə olma müddətini uzatmaq;

- əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsinin əsaslarına dair əlavə materialları tələb etmək;

- hüquq və azadlığı məhdudlaşdırılan şəxsi dinləmək və ehtiyac olduğu halda (əməliyyat-axtarış tədbirlərinin gizli və ya aşkar keçirilməsindən asılı olaraq) ərizəçini ona qarşı aparılan əməliyyat-axtarış tədbirlərinin səbəbləri haqqında məlumatlandırmaq;

- şəxsin konstitusiya hüquq və azadlıqlarının

təminatı məqsədi ilə digər tədbirlər görmək. [6]

Göstərilənlərdən müəyyən olunur ki, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı məhkəmə nəzarətinin yalnız məhkəməyə qədər olan mərhələdə səlahiyyətlərini müəyyən etmişdir. Lakin əməliyyat-axtarış fəaliyyətində məhkəmə nəzarətinin mövcudluğu daha genişdir və Qanunun 1-ci və 4-cü maddəsinin müddəaları baxımından müəyyən edilərsə, o zaman əməliyyat-axtarış fəaliyyətində məhkəmə nəzarətinin 3 mərhələ üzrə formalaşdığını müəyyən edirik:

1. Əməliyyat-axtarış tədbiri ilə bağlı (bura, müvafiq olaraq əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsi üçün məhkəməyə müraciət etmə və əməliyyat-axtarış tədbiri ilə bağlı qəbul olunmuş qərarın surətinin məhkəməyə təqdim edilərək məlumat vermə daxildir);

2. Əməliyyat-axtarış tədbiri zamanı (bura, əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsi ilə bağlı şəxsin əməliyyat-axtarış subyektinin hərəkətindən məhkəməyə şikayət etməsi daxildir);

3. Əməliyyat-axtarış tədbirindən sonra (bura, əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsi ilə bağlı şəxsin əməliyyat-axtarış subyektinin hərəkətindən məhkəməyə şikayət etməsi daxildir).

Ümumiyyətlə, 2-ci mərhələ ilə bağlı məhkəmə nəzarətinin mövcudluğu məsələsi təcrübi olaraq bir qədər mübahisəli mövzudur, lakin buna baxmayaraq Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (bundan sonra - AİHM) mövqeyi onu deməyə əsas verir ki, əməliyyat-axtarış tədbiri zamanı da məhkəmə nəzarəti mövcuddur. Belə ki, “Roman Zaxarov Rusiyaya qarşı” iş üzrə AİHM-in 4.12.2015-ci il tarixli qərarında göstərilən mövqeyə görə, “...məxfi müşahidə tədbirlərinin yoxlanılması və onlar üzərində nəzarət üç mərhələdə baş verə bilər: müşahidə barədə qərar qəbul edilərkən, müşahidə həyata keçirilərkən və müşahidə başa çatdıqdan sonra. Birinci iki mərhələyə gəlincə, məxfi müşahidənin xarakteri və məntiqi bunu diqtə edir ki, təkcə müşahidənin özü deyil, həm də onun yoxlanılması şəxsin xəbəri olmadan həyata keçirilməlidir. Müvafiq olaraq, şəxsin münasib bildiyi səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsindən istifadə etmək, yaxud hər hansı yoxlama prosedurlarında bilavasitə

iştirak etmək imkanının qarşısı qaçılmaz olaraq alındığına görə, müəyyən edilmiş prosedurların özlərində onun hüquqlarının qorunmasını təmin edən adekvat və ekvivalent təminatların yer alması önəmlidir. Bundan əlavə, nəzarət prosedurlarında 8-ci maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş zəruri həddin keçilməməsi üçün demokratik cəmiyyətin dəyərlərinə mümkün qədər vicdanla riayət edilməlidir. Bu və ya digər sahələrdə sui-istifadə halları asanlıqla baş verə bilərsə və bütövlükdə demokratik cəmiyyət üçün zərərli nəticələrə səbəb ola bilərsə, prinsipcə nəzarət səlahiyyətinin hakimə həvalə olunması daha yaxşı olar və bu zaman məhkəmə nəzarətinin müstəqil, qərəzsiz və düzgün qaydada həyata keçirilməsi üçün təminatlar mövcud olmalıdır (Klass və başqalarının işi üzrə yuxarıda istinad edilən qərar, 55 və 56-cı bəndlər).” [8, bənd 233]”

Bəzi hallarda nəzəri mənbələrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz 2-ci və 3-cü mərhələ üzrə - əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin hərəkəti nəticəsində hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsin şikayətinə məhkəmədə baxılan zaman məhkəmə səlahiyyətinin geniş olmadığı xüsusatına da rast gəlinir. Nəzərə alınmalıdır ki, Qanunun 4-cü maddəsinin 5-ci hissəsinə görə, belə şikayətin mahiyyəti üzrə qərar qəbul etmək üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada müvafiq olaraq xidməti yoxlama və ya məhkəmə baxışı aparılmalıdır. Onun hərtərəfliyi və dolğunluğunu təmin etmək məqsədi ilə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyekti məhkəmənin qərarına əsasən dövlət sirrinin və xidməti sirrinin yayılması və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin keçirilməsinə gizli surətdə yardım göstərən şəxslər haqqında məlumatlar istisna olmaqla, əməliyyat-qeydiyyat işinin məzmunu ilə şikayətçini tanış etməyə borcludur.

Hesab edirik ki, Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun qeyd olunan mövqeyi - əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar məxfiliyi təmin olunmaqla tələb edə bilməsi göstərilən məsələ ilə bağlı məhkəmənin səlahiyyətinə daxil edilməlidir və məhkəmə baxışı zamanı əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar məxfilik

təmin olunmaqla tələb olunmalı, hətta həmin materiallarla qanunvericilikdə icazə verilən həddə (dövlət sirrinin və xidməti sirrinin yayılması və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin keçirilməsinə gizli surətdə yardım göstərən şəxslər haqqında məlumatlar istisna olmaqla) şikayətçiye tanış olmağa şərait yaradılmalıdır.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində həm əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı (bu mərhələni Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu “məhkəməyə qədər mərhələ” hesab etmişdir), həm də əməliyyat-axtarış fəaliyyəti zamanı məhkəmə nəzarətinin mövcudluğu onu deməyə əsas verir ki, məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəmə geniş səlahiyyətə malikdir.

“...vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı materiallara məhkəmə baxışının qaydaları Rusiya Federasiyasının (bundan sonra - RF) “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanununda daha ətraflı əks olunmuşdur.

Ona görə də göstərilən qanunun məsələ ilə bağlı uyğun müddələrinin şərh edilməsi istər məhkəmə, istərsə də qanunvericilik təcrübəsi üçün əhəmiyyətli olardı. RF-nin “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunu həmin fəaliyyət sahəsində məhkəmə orqanlarının geniş səlahiyyətlərini nəzərdə tutur. Həmin qanuna görə, əməliyyat-axtarış fəaliyyətində məhkəmə yoxlamasının predmetinə aşağıdakılar daxildir:

- vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdıran əməliyyat-axtarış tədbirləri ilə bağlı materiallara baxmaq (maddə 8, hissə 2, 3 və maddə 9, hissə 1);

- əməliyyat orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin qərarlarının qanuniliyini yoxlamaq (maddə 8, hissə 3, 4);

- əməliyyat orqanı ilə bağlı verilmiş şikayətə baxmaq (maddə 5, hissə 2, 3);

- əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsinə etirazla bağlı hakim və əməliyyat orqanı arasında mübahisələrə baxmaq və həll etmək (maddə 9, hissə 6).” [4, səhifə 215]

“RF-nin “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 9-cu maddəsi hakimin üzərinə aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- hakim təqdim olunmuş materiallara

baxmaqdan imtina edə bilməz (hissə 1);

- hakim təqdim olunmuş materiallara dərhal baxır (hissə 2);

- hakim əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsinin mümkünlüyü barədə gəlidiyi qərarla bağlı motivasiyalı qərar çıxarmalıdır (hissə 4);

- məhkəmə orqanlarının rəhbərləri hakimə təqdim olunmuş sənədlərdə əks olunmuş məlumatların məxfiliyini təmin etməsi üçün şərait yaratmalıdırlar (hissə 7).” [4, səhifə 215]

“Ədalət mühakiməsi dövlət quruculuğunun, onun siyasi və iqtisadi sistemlərinin hər cür qəsdlərdən mühafizəsi, dövlətin, cəmiyyətin, şəxsiyyətin və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi, vətəndaşların qanunlara hörmət ruhunda tərbiyəsi, hüquq pozuntularının profilaktikası və qət edilməsi məqsədi ilə məhkəmələr tərəfindən cinayət, mülki və inzibati işlərə qanunla müəyyən edilmiş prosedurlar daxilində baxılması, onların həll edilməsi və hüquq pozucularına qarşı qanun əsasında dövlət məcburetmə tədbirlərinin tətbiq edilməsi, eyni zamanda təqsirsiz şəxslərə barət qazandırılması məqsədilə həyata keçirilən dövlət fəaliyyətidir.” [7, səhifə 130]

Beləliklə, şəxsin məhkəməyə şikayət etmək hüququna malik olması ədalət mühakiməsinin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarına müdaxilə olub-olmamasının araşdırılmasını və ona hüquqi qiymət verilməsini özündə ehtiva edir. Lakin məhkəmənin nəzarət funksiyasına malik olması bununla bitmir, çünki əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar insan hüquq və azadlıqlarının təminatını qanun nəzərdə tutsa da, bu təminatın insan hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün öz səlahiyyətləri daxilində bütün qanuni əməliyyat-axtarış tədbirləri görmək vəzifəsi daşıyan əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektı tərəfindən gözlənilməməsi halında insan hüquq və azadlıqlarının pozuntusu halı baş verir ki, bu hala da hüquqi qiymət verilməsində məhkəmə nəzarətinin rolu danılmazdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi.
3. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
4. F.Məmmədov, M.Mustafayev. Cinayət-axtarış hüququnun əsasları (dərs vəsaiti). – Bakı: “Hərbi nəşriyyatı”, 2011. – 336 səhifə.
5. B.M.Əsgərov. Cinayət işləri üzrə sübutetmədə əməliyyat-axtarış informasiyasından istifadənin problemləri. Bakı: “Digesta” nəşriyyatı, 2018. 320 səhifə.
6. “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarı.
7. Fərdin Xəlilov. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair beynəlxalq standartlar haqqında. “Hüquq və idarəetmə” jurnalı, Bakı, 2021
8. “Roman Zaxarov Rusiyaya qarşı” iş üzrə AİHM-in 4.12.2015-ci il tarixli qərarı.

JUDICAL SUPERVISION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE DETECTIVE-SEARCH ACTIVITY

PASHA SAFAROV

*Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan,
Forensic Science Center of the Ministry of Justice dissertation
E-mail: safarovpasha@gmail.com*

SUMMARY

The presence of judicial supervision in detective-search activities is provided in legal acts related to detective-search activities and criminal procedural legislation. The main purpose of this provision is the guarantee of human rights and freedoms in the detective-search activity. The judicial supervision of the compliance and proper fulfillment of this guarantee is carried out directly (when considering the issue related to the application of the detective-search measure) and indirectly (when considering the complaint filed by the person whose rights and freedoms were violated due to the actions of the subject of the detective-search activity).

OPERASYONEL ARAMA FAALİYETİNDE İNSAN HAKLARI VE ÖZGÜRLÜKLERİNİN MAHKEME DENETİMİ

PAŞA SAFAROV

*Azerbaycan Cumhuriyeti Barolar Birliği Üyesi,
Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezinin tezcisi
E-posta: safarovpasha@gmail.com*

ÖZET

Operasyonel arama faaliyetlerinde adli kontrolün varlığı, operasyonel arama faaliyetlerine ve ceza muhakemesi mevzuatına ilişkin yasal düzenlemelerde öngörülmektedir. Bu hükmün temel amacı, operasyon-arama faaliyetinde insan hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasıdır. Beklentinin ve bu garantinin gereği gibi yerine getirilmesinin mahkeme tarafından kontrolü doğrudan (operasyon-arama tedbirinin uygulanmasına ilişkin konu dikkate alındığında) ve dolaylı olarak (hak ve özgürlükleri ihlal edilen kişinin yaptığı şikayet dikkate alındığında) gerçekleştirilir. operasyon-arama faaliyeti konusunun eylemi nedeniyle ihlal edilmiştir).

CINAYƏT PROSESİNDƏ SÜBUTETMƏ YÜKÜNÜN ÖTÜRÜLMƏSİ

Açar sözlər: sübutetmə yükü, cinayət prosesi, təqsirsizlik prezumpsiyası, sübutetmə yükünün müdafiə tərəfinin üzərinə qoyulması, sübutetmə yükünün ötürülməsi, sübutların toplanması, müdafiəçi-vəkil.

Keywords: burden of proof, criminal process, presumption of innocence, placing the burden of proof on the defense side, transfer of the burden of proof, collection of evidence, defense attorney.

Anahtar kelimələr: ispat yükü, ceza yargılaması, masumiyet karinesi, ispat yükünün savunma tarafına bırakılması, ispat yükünün devredilmesi, delillerin toplanması, savunma avukatı.

Hazırda sübutetmə yükünün ötürülməsi məsələsi ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu məsələnin həlli insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün nəzərdə tutulmuş fundamental hüquq institutlarının təhlilinə müraciət edilməsini tələb edir. İlk növbədə, təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə müraciət edilməlidir, ona görə ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində qanunverici bu prinsipi dövlətlə münasibətlərdə hər bir şəxsə məxsus olan fundamental hüquq kimi qəbul edir. Bu prinsip fundamental hüquqi müddəalardan biri olmaqla cinayət-prosessual qanunvericiliyin demokratik istiqamətini əks etdirir. Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin beynəlxalq və milli səviyyədə möhkəmləndirilməsi bu istiqaməti bir daha təsdiq edir (İnsan Hüquqları haqqında Ümumdünya Bəyannaməsinin 11-ci maddəsi; Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsi). Hətta, Roma hüququnda belə sübut yükünü kimin daşması ilə bağlı göstərişlər var idi: sübut yükü inkar edəndə deyil, iddia edəndədir; inkar edən sübut etmək öhdəliyi yoxdur (ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat).

Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 138.1-ci maddəsinə əsasən sübutetmə ittihamın qanuni, əsaslı və ədalətli həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsi məqsədi ilə sübutların əldə edilməsindən, yoxlanılmasından və qiymətləndirilməsindən

ibarətdir. Həmin maddənin ikinci bəndində göstərilir ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması əsaslarının müəyyən edilməsi və onun təqsirli olub-olmamasını sübutetmə vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür. Göründüyü kimi qanunvericiliklə təqsirin sübutu yükünün ittiham tərəfinin üzərinə qoyulması Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının 63-cü maddəsində təsbit olunmuş təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq müdafiə hüququnun təminatıdır. Çünki, müdafiə tərəfi öz imkanlarına görə, bir qayda olaraq, dövlətin bütün təşkilatı və maddi gücü ilə dəstəklənən dövlət cinayət təqibi tərəfdən faktiki olaraq daha zəifdir. Lakin müdafiə tərəfi ona qarşı irəli sürülən ittihamdan müdafiə olunmaq üçün öz əsaslarını, arqumentlərini irəli sürür və işin faktiki hallarına istinad edir. Bu halda müdafiə tərəfi istinad etdiyi halların sübutetmə öhdəliyini üzərinə götürmüş olur və nəticə etibarilə ittiham tərəfi bu arqumentləri təkzib edir. K.B.Kalinovskiy qeyd edir ki, "bəzi faktların sübut edilməsi vəzifəsinin təqsirləndirilənin üzərinə qoyulması çəkişmə prinsipinə də uyğundur, belə ki, tərəflərin bərabərliyinin pozulması şəraitində ittiham tərəfi bu faktları müəyyən etməkdə gücsüz olardı" [14, s.95].

Cinayət mühakimə icraatı təcrübəsinə əsasən cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların bilavasitə qavranılmasını təsdiq edən

və Cinayət Prosessual Məcəlləyə uyğun olaraq yazılı formada tərtib edilmiş sənədlər, istintaq hərəkətlərinin və məhkəmə iclasının protokolları, qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, əksi sübut olunmayınca mötəbər sübut hesab olunur. Lakin bu sübutlar da digər sübutlar kimi mənsubiyyəti, mümkünlüyü və mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilməlidir. Müdafiə tərəfi bu sübutların mənsubiyyətini, mötəbərliyini və mümkünlüyünü mübahisələndirdikdə istinad etdiyi halları sübut etmə yükü müdafiə tərəfinin üzərinə düşür. Adətən ittiham tərəfinin üzərinə cinayət hadisəsini, cinayət tərkibini, o cümlədən onun obyektiv və subyektiv cəhətlərini sübut etmə öhdəliyi düşür. Hazırkı məhkəmə təcrübəsinə əsasən müdafiə tərəfi özünümüdafiəyə, son zərurətə, cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin ötürülməsinə və s. bu kimi hallara istinad edirsə, bu zaman da sübut etmə yükü bir tərəfdən digər tərəfə ötürülmüş olur. Məsələn, ittiham tərəfi sübut etməlidir ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti keçməmişdir, aministiya aktı təqsirləndirilən şəxsə şamil olunmur və s. Əgər müdafiə tərəfi bəraətverici və ya əməlin Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin daha yüngül maddəsinə tövsif edilməsinə əsas olan hal kimi özünümüdafiə, son zərurət və ya digər hallara istinad edirsə, onda bu halları sübut etmə vəzifəsi müdafiə tərəfinə aid olur. Cinayət Məcəlləsinin bəzi əməlləri nəzərdə tutan normaları (vergi və gömrük cinayətləri) təqsirin hüquqi prezumpsiyasını nəzərdə tutur və bu prezumpsiyanı təkzib etmə yükü müdafiə tərəfinin üzərinə düşür (məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 209-cu maddəsi (“Gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma”), 213-cü maddəsi (“Vergiləri, işsizlikdən sığorta, icbari tibbi sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma”) və s.). Bu hallarda təqsirləndirilən şəxs gömrük və vergi ödənişlərini ödəməməsinin səbəbinin onun bu ödənişləri ödəməkdən yayınması ilə bağlı olmamasını inandırıcı şəkildə izah etməsə, özü-özlüyündə bu ödənişlərin xeyli miqdarda ödənilməməsi artıq cinayət tərkibini yaratmış olur. Belə ki, Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi ödəyicisinin hesablamalarının səhv olduğunu

sübut etmək vəzifəsi vergi orqanının, vergi orqanının hesablamalarının səhv olduğunu sübut etmək vəzifəsi isə vergi ödəyicisinin üzərinə düşür.

Göstərilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, cinayət qanunvericiliyi cinayətlər üzrə, o cümlədən bəzi cinayət növləri üzrə, ümumilikdə müdafiə tərəfinin istinad etdiyi bəzi halların sübut etmə yükünü müdafiə tərəfinin üzərinə qoyur. Cinayət prosesində müdafiənin əsas vəzifəsi ittiham tərəfinin sübut yükünə etiraz etmək və məhkəmədə ittihama əsaslı şübhə yaratmaqdan ibarətdir. Müdafiə tərəfi bunu müxtəlif yollarla edə bilər və bu ümumilikdə müdafiənin sübut etmədəki fəaliyyətidir. Məsələn, müdafiə tərəfi üçün mövcud olan ən mühüm vasitələrdən biri çarpaz dindirmədir. Bu proses zamanı müdafiə tərəfi ittiham tərəfinin şahidlərini sorğu-sual edərək, onların ifadələrinin sübut qüvvəsini sarsıtmağa və ya ifadələrindəki uyğunsuzluqları vurğulamağa cəhd edir. Müdafiə tərəfi həmçinin, bəraətverici sübutlar təqdim etməklə, ittiham tərəfinin sübut yükünə etiraz edə bilər. Bu, təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyini göstərən və ya ittiham tərəfinin fəaliyyətinə mane olan sübutlardır. “Alibi müdafiəsi” müdafiə tərəfinin ittiham tərəfinin yükünə etiraz etdiyi başqa bir ümumi üsuldur. Onun mahiyyəti müdafiənin cinayət törədildiyi vaxt təqsirləndirilən şəxsin başqa yerdə olduğuna dair sübutlar təqdim edilməsindən ibarətdir. Məsələn, ittiham tərəfinin təqsirləndirilən şəxsi cinayət yerində gördüyünü iddia edən şahidinin ifadəsinə müdafiə tərəfi təqsirləndirilən şəxsin həmin vaxt işdə olduğunu göstərən sübutlar təqdim edə bilər.

Müdafiə tərəfi ittiham tərəfinin sübutlarına etiraz etməklə işə baxan hakimin və ya hakimlərin şüurunda əsaslı şübhə yarada bilər. Bu, təqsirləndirilən şəxsin bəraət qazanmasına və ya ona qarşı irəli sürülən ittihamların azaldılmasına səbəb olacaqdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müdafiə tərəfinin vəzifəsi müttəhimin təqsirsizliyini sübut etmək deyil, daha çox ittihamı mübahisələndirməkdir.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər salsaq, Böyük Britaniyanın cinayət qanunvericiliyində sübut etmə

yükünün 2 növü nəzərdə tutulur: “hüquqi yük” və “sübut yükü”. Sübutetmə yükü (the legal burden) hüquqi anlamda ittiham tərəfinin sübutetmə standartı çərçivəsində ağlabatan şübhə olmadan (beyond reasonable doubt) cinayəti və onun törədilməsində təqsirləndirilən şəxsin təqsirini sübut etmə öhdəliyini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bu, sübutetmə yükü müdafiə tərəfinin üzərinə qoyula bilməz [10, s.103]. Lakin təqsirləndirilən şəxsin təqsirini etiraf etməsi və ittiham tərəfi ilə müdafiə tərəfi arasında “saziş” və ya “razılaşma” olduğu hallarda ittiham tərəfi sübutetmə yükündən azad olur.

Sübut yükü tərəflərin maraqlarına uyğun qərar qəbul edilməsinə nail olmaları üçün sübut təqdim etmək imkanı və ya öhdəliyidir. Bu yük həmin qərarda maraqlı olan tərəfin üzərinə düşür. Lakin bu məsələdə cinayət təqibindən müdafiənin qanunla müəyyən olunmuş vasitələri və prezumpsiyaları istisna təşkil edir. Bu baxımdan bizim ölkənin qanunvericiliyinə nəzər salsaq, məsələn, CPM-in 145.3-cü maddəsinin tələbinə əsasən ittihamın sübut olunmasında yaranan şübhələri digər sübutlarla aradan qaldırmaq mümkün olmadıqda, onlar şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə təfsir edilir. Göründüyü kimi, ittihamın sübut olunmasında şübhələr varsa, onları digər sübutlarla aradan qaldırmaq yükü ittiham tərəfinin üzərinə düşür. Müdafiə tərəfi isə ittihamın sübut olunmasında şübhələrə dair topladığı sübutları məhkəməyə təqdim etməklə və ya bu şübhələrə dair əsaslarını məhkəmənin nəzərinə çatdırmaqla qanunun göstərilən tələbindən yararlanmış olur.

Cinayət prosesində sübutetmə yükü geniş mənada “sübutların toplanması, yoxlanılması və qiymətləndirilməsindən ibarət olan aktiv prosessual qayda”, dar mənada isə “müdafiənin həmin sübutları təkzib etməsi kimi” şərh olunur. Bu gün kontinental cinayət prosesində sübutetmə qaydaları anqlo-sakson sübutetmə qaydalarından çox fərqlidir. Deməli bu qaydaları mexaniki olaraq kontinental cinayət prosesinə köçürmək yox, sadəcə nəzərə almaq lazımdır [11, s.5].

Təcrübədə bəzən sübut etmə yükü “əksini sübut etmə” öhdəliyi olaraq müdafiə tərəfinə keçir. Məsələn, ittiham tərəfi təqsirləndirilən

şəxsin vəzifə öhdəliklərini icra etmədiyini sübut edir, təqsirləndirilən şəxs isə ondan asılı olan bütün hərəkətləri etdiyini, lakin ondan asılı olmayan səbəblərə görə öhdəliyini icra edə bilməməsini bildirirsə, onda sübutetmənin “ağlabatanlıq balansını” təmin etmək zərurəti baxımından əksini sübut etmək öhdəliyi müdafiə tərəfinə keçmiş olur. Bir sıra hallarda isə müdafiə tərəfi ittihamı istisna edən hallara istinad edir. Məsələn, təqsirləndirilən şəxs adam öldürdüyünü etiraf edir, lakin bildirir ki, onun bu hərəkəti özünümüdafiə vəziyyətində baş vermişdir. Adətən bu cür halları sübut etmək yükü faktiki olaraq müdafiə tərəfinin üzərinə düşür.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin müddəalarına əsasən ittiham və müdafiə tərəfi sübutetmədə öz vəzifələrini reallaşdırmaqdan ötrü bərabər prosessual hüquqlara malikdirlər. Yəni müdafiəçi-vəkil sübutetmənin tam hüquqlu subyektidir. İş üzrə sübut toplamaq vəkilin tək-cə hüququ deyil, həm də öhdəliyidir, çünki ittiham tərəfinin öz maraqlarına uyğun olaraq, hakimdə daxili inamı formalaşdırmaq cəhdlərinə qarşı vəkilin müdafiə tərəfinin marağına uyğun peşəkar fəaliyyəti qoyulmasa, çəkişmə və tərəflərin bərabərliyi prinsipinin praktiki həyata keçirilməsindən danışmaq mümkün deyil. Bəzi hüquqşünasların fikrincə isə vəkilin üzərinə sübutetmə öhdəliyi qoyula bilməz. Prosesin hansısa bir fakta istinad edən hər bir iştirakçısı sübut etmə öhdəliyi daşıyır. Bu faktiki sübutetmə yükü proses boyu bir neçə dəfə bir tərəfdən başqa tərəfə keçə bilər. Məsələn, Henri Reznikin fikrinə görə vəkil sübutetmə öhdəliyinin yox, bütövlükdə sübutetmənin subyektidir [13].

Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 92.9.5-ci maddəsinə əsasən vəkilin məhkəməyədək və ya məhkəmə icraatı zamanı cinayət işinə əlavə və ya məhkəmə iclasında tədqiq edilməsi üçün sübutlar, habelə digər materiallar toplamaq və cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim etmək hüququ vardır. Həmçinin, həmin Məcəllənin 92.11.1-ci maddəsində müdafiəçi-vəkilin cinayət prosesində iştirak edərkən qanunun tələblərini rəhbər tutmaq, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni

mənafeyinin müdafiəsini bütün qanuni üsullarla həyata keçirmək, bu vəziyyətdə işin mümkün dərəcədə onun xeyrinə başa çatdırılması üçün müdafiə etdiyi şəxsə zəruri hüquqi məsləhətlər vermək və müdafiə tərəfinin seçdiyi mövqə üzrə hərəkət etmək vəzifəsi nəzərdə tutulmuşdur. Burada şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni mənafeyinin müdafiəsini bütün qanuni üsullarla həyata keçirmək vəzifəsi vəkilin müdafiə tərəfinin maraqlarına uyğun olaraq peşəkar fəaliyyətini, o cümlədən sübutetmədə iştirakını da nəzərdə tutur. Deməli, proses boyu sübutetmə yükü müdafiə tərəfinin üzərinə keçdikcə, vəkil bu öhdəliyi yerinə yetirmək vəzifəsi daşıyır. Ona görə də cinayət prosessual qanunvericilikdə müdafiə tərəfinə, əsasən də vəkilə sübutetmənin ən vacib halqası olan, sübutların toplanmasında verilən səlahiyyətlərin dairəsi genişləndirilməli və bu səlahiyyətlərin reallaşdırılmasının işlək mexanizmi hazırlanmalıdır. Əks halda tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsipi kölgədə qalmış olur.

Onu da qeyd etməliyik ki, məhkəmənin hökmü heç bir halda təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyinə dair sübut təqdim etməməsi və ya ittiham tərəfinin arqumentlərini təkzib etməməsi ilə əsaslandırıla bilməz. Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisindən də təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyini sübut etmək tələb olunmur. İstintaq orqanları və prokuror tərəfindən araşdırmanın həyata keçirilməsi təkcə faktların müəyyən edilməsini deyil, həm də sübut əldə etməyə yönəlmiş hərəkətlərin yerinə yetirilməsi qaydalarına riayət edilməsini tələb edir. İttiham tərəfi istintaq edilən hadisənin bütün versiyalarını, o cümlədən müdafiə tərəfinin irəli sürdüyü versiyaları yoxlamalıdır.

Cinayət prosesində sübut yükünün yerdəyişməsinin təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulması kimi qiymətləndirilib -qiymətləndirilməməsi məsələsi də geniş müzakirələrə səbəb olur.

Təqsirsizlik prezumpsiyası istənilən hüquqi dövlətdə hüquq sisteminin təməl prinsipidir. Odur ki, həmin prinsipin pozulması yolverilməzdir. Sübutetmə yükü və təqsirsizlik prezumpsiyası “məhiyyətə eyni sikkənin iki tərəfi adlandırılır” [8, s.6]. Bəzi hallarda qeyd edilən dilemmanın

yanarmaması üçün sübutetmə yükünü “bölürlər”, yəni bu yükün iki formasından yalnız birinin təqsirsizlik prezumpsiyasına aid olduğu göstərilməklə, digərinin bu hüququ pozmadığı iddia edilir.

Söhbət yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “hüquqi yük” və “sübut yükü”ndən gedir. Yəni “hüquqi yükün” ötürülməsi təqsirsizlik prezumpsiyasını pozduğu halda, “sübut yükü”nün ötürülməsi bu prezumpsiyanı pozmur.

Son onillikdə cinayətkarlıqla mübarizəyə prinsipial yeni yanaşmaları, o cümlədən mülkiyyətin mənşəyinin qanuniliyini sübut etmək yükünün təqsirləndirilən şəxslərin üzərinə qoyulmasını özündə əks etdirən bir sıra beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir.

1988-ci il BMT-nin “Narkotik Vasitələrin və Psixotrop Maddələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Konvensiyası”nın 5-ci maddəsi hər bir iştirakçı Dövləti iddia edilən gəlirlərin və ya müsadirə edilməli olan digər əmlakın qanuni mənşəyinin sübut edilməsi yükünü həmin əmlak sahibinə ötürülməsini nəzərdə tutmağa çağırır. BMT-nin 2000-ci il “Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa Qarşı Konvensiyası”nın 12-ci maddəsi və 2003-cü il “Korrupsiyaya qarşı Konvensiyası”nın 31-ci maddəsi cinayət törətmiş şəxsin cinayət yolu ilə əldə edilməsi iddia edilən gəlirlərinin və ya müsadirə edilməli olan digər əmlakının qanuni mənşəyini sübut etməsi tələbinin müəyyən edilməsi imkanının nəzərdən keçirilməsinə istinad edir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupunun (FATF) “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın müsadirəsini və bununla bağlı beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərini tənzimləyən” 4-cü və 38-ci Təvsiyələrinə müvafiq olaraq, dövlətlər təqsirləndirilən şəxsdən daxili hüququn prinsipləri ilə ziddiyyət yaratmadığı hallarda, müsadirəyə cəlb edilmiş əmlakın qanuni mənşəyini sübutetməsinə tələb edə bilirlər [7].

Beynəlxalq müqavilələrin milli qanunlarından üstünlüyü Azərbaycanı öz daxili qanunvericiliyini yuxarıda göstərilən beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırmağa məcbur edir. Lakin bu müddəaların milli qanunvericiliyə

implementasiyası mexaniki şəkildə deyil, daxili hüquq sisteminin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının (bundan sonra Məhkəmə) təhlili bu məhkəmənin araşdırma təcrübəsi də sübut yükünün təqsirləndirilən şəxsin üzərinə qoyulmasına imkan verən istisnaların mövcudluğunu göstərir.

Avropa Konvensiyasının 2-ci və 3-cü maddələrinin pozuntusu barədə şikayətləri (o cümlədən saxlanma şəraitinə dair şikayətləri) araşdırarkən Məhkəmə adətən birinci növbədə faktları müəyyən edir, çünki əksər hallarda ərizəçinin və hökumətin təqdim etdiyi faktlar bir-birindən fərqlənir. Faktları məyyənləşdirərkən Məhkəmə yüksək sübut standartını tətbiq edir. Belə ki, faktlar “bütün ağlabatan şübhələrin xaricində” sübut olunmalıdır. Amma eyni zamanda Məhkəmə vurğulayır ki, faktların “bütün ağlabatan şübhələr xaricində” sübutu kifayət qədər güclü, aydın və bir-biri ilə əhəngdə olan (uyuşan, razılaşan) gümanların və ya təkzib olunmamış “fakt prezumpsiyaları”nın mövcudluğu əsasında da mümkündür. Belə ki, şəxs hansısa qapalı müəssisədə saxlanılırsa, həmin saxlanma müddətində baş verən hadisələr barədə məlumat bütövlükdə və ya məlumatın böyük qismi dövlət orqanlarının əlində olur. Buna görə saxlanma müddətində baş vermiş zədələr, ölüm və ya itkin düşmə ilə bağlı güclü “fakt prezumpsiya”ları ortaya çıxır. Yəni zədələrin, ölümün və ya itkin düşmənin həmin dövlət orqanının təqsiri ucbatından baş verdiyi bir prezumpsiya kimi qəbul olunur. Nəticədə sübut etmə yükü hökumətin üzərinə keçir. Artıq hökumət inandırıcı şəkildə izahat verməli və ərizəçinin təqdim etdiyi faktlar versiyasını şübhə altına qoyan sübutlar təqdim etməlidir. Əks halda Məhkəmə ərizəçinin faktlar versiyasını qəbul edir. Ərizəçi/onun hüquqşünası hər bir halda ilkin olaraq “prima facie” sübutlar təqdim etməlidir. Məsələn, yuxarıda göstərilən misalda hadisələrin ardıcıl (bir-birini təkzib edən məqamlara yol verməyən), aydın, xronoloji və detallı təsvirini, zədənin mövcud olmasına, zədənin, ölümün ya itkin düşmənin məhz qapalı müəssisədə saxlanma müddətində baş verdiyinə

dair müəyyən sübutları təqdim etməlidir. Faktların sübut edilməsi vəzifəsinə ərizəçilər/onların hüquqşünasları xüsusilə ciddi yanaşmalı və çalışmalıdırlar ki, iddia edilən pis rəftarı sübut edə biləcək birbaşa və ya dolaylı bütün mümkün sübutları toplusınlar [4].

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin fikrincə, təqsirsizlik prezumpsiyası həmişə birtərəfli olmur. Belə ki, Pham Hoangın Fransaya qarşı işində şübhəli şəxs Fransaya heroin gətirərkən sərhəddə saxlanılmışdır. Fransa qanunlarına əsasən, qadağan olunmuş malların, o cümlədən heroinin idxalı, malları idxal edən şəxs əksini sübut etmədikdə, qeyri-qanuni hesab edilir: Məsələn, kifayət qədər təsdiqedicə sənədlər təqdim etməklə və ya hərəkətin həddindən artıq zərurət vəziyyətində edildiyini sübut etməklə. Sözügedən işdə müdafiə tərəfi heç bir bəraətverici sübut təqdim etməyib, təqsirləndirilən şəxs işə izahat verməkdən imtina edib. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ərizəçinin şikayəti üzrə işə baxaraq qəbul etdi ki, ümumiyyətlə sahibliyi qadağan edilən bir şeyə sahib olan şəxsin bu faktı qənaətbəxş şəkildə izah etməsi ehtimalında qəbul edilməz heç nə yoxdur, əks halda o, təqsirli bilinəcək [15, b.35].

Ümumiyyətlə, sübut yükünün təqsirləndirilən şəxsin üzərinə atılması ideyası yeni deyildir. Əvvəlcə sübut yükünün dəyişməsi mütəşəkkil cinayətkar qrupların fəaliyyətinin qarşısının alınmasına, daha sonra korrupsiya xarakterli cinayətlərə və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində cinayətlərə, habelə terror xarakterli cinayətlərə şamil edilmişdir. Çünki bu cinayətlərin transmilli xarakter daşması bu neqativ sosial fenomenə qarşı həm global, həm də regional səviyyədə radikal tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Göründüyü kimi istər milli cinayət prosesual təcrübəmizdə, istərsə də beynəlxalq təcrübədə cinayət prosesində sübut etmə yükünün müdafiə tərəfinə ötürülməsinin təqsirsizlik prezumpsiyasını pozmadığı fikirləri qəbul edilir və təcrübədə bu yük ittiham istisna olmaqla, müdafiə tərəfinə ötürülür. Həmçinin, bu proses çəkişmə və tərəflərin bərabərliyi prinsiplərinin fonunda baş verir. Belə olan halda qanunvericilikdə

sübutetmədə, əsasən sübutların toplanması sahəsində müdafiə tərəfinin, xüsusən də müdafiəçi -vəkilin imkanlarının genişləndirilməsi ilə bağlı təkmilləşdirmələrə, həmçinin qanunla

vəkilə verilən bu imkanların reallaşdırılması mexanizmlərinin təsbit edilməsinə böyük ehtiyac yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46950>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46947>
4. Konvensiyanın 2-ci və 3-cü maddələri ilə bağlı şikayətlərin araşdırılması (prosdur) qaydası – AIHM bələdçisi. URL: <https://aihmaz.org/konvensiyanin-2-ci-v%99-3-cu-madd%99l%99ri-il%99-bagli-sikay%99tl%99rin-arasdirilmasi-prosdur-qaydasi-aihm-b%99l%99dcisi/>
6. Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. URL: <https://www.coe.int/az/web/compass/the-international-covenant-on-civil-and-political-rights>
7. Müsadirə və cinayət yolu ilə əldə edimiş əmlakın bətpasına dair ən yaxşı təcrübə. Maliyyə monitorinqi xidməti. URL: <https://www.fiu.az/uploads/content/docs/methodology/musadire.pdf>
8. Teymur Əliyev // – Bakı: Qeyri-dövlət müstəvidə Korupsiya ilə əlaqədar aparılan araşdırmalarda sübutetmə yükü”, – Azərbaycan vəkili jurnalı, – 2020. №19, – s.2-14.
9. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi. URL: <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version>
10. Головки Л.В., Гуценко К.Ф. (ред.), Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств/ 2-е изд., доп. и испр. – М.: Зерцало–М, 2002. – 528 с.
11. Ильюгченко Н.В. Бремя доказывания в уголовном процессе: классический и современный подход // – Иркутск: Глаголь правосудия, – 2022. № 3. – с. 2-7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bremya-dokazyvaniya-v-ugolovnom-protssesse-klassicheskiy-i-sovremennyy-podhody>
2. Калиновский К. Б. Распределение бремени доказывания в уголовном процессе: всегда ли в пользу обвиняемого? // Уголовная юстиция: связь времен: избранные материалы Международной научной конференции (Санкт-Петербург, 6-8 октября 2010 года) / сост.: А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский. – М., – 2012. URL: <http://kalinovsky-k.narod.ru/p/2012-5.html>
13. Резник И. Роль адвоката в доказывание. 29 июня 2018 Федеральная палата адвокатов Российской Федерации. URL: <https://fparf.ru/news/fpa/rol-advokata-v-dokazyvanii/>
14. Сумин, А. А., Химичева, О.Б. Бремя доказывания в уголовном процессе: некоторые сравнительно правовые аспекты // – Ростов: Юрист-правовед, – 2018. №3(86), – с.-94-100. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bremya-dokazyvaniya-v-ugolovnom-protssesse-nekotorye-sravnitelno-pravovye-aspekty>
15. CASE OF PHAM HOANG v. FRANCE, Application no. 13191/87, 25 September 1992. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57791%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57791%22]})

TRANSFER OF BURDEN OF PROOF IN CRIMINAL PROCEEDINGS

İLHAMA HASANOVA

Member of the Presidium of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan, dissertation researcher of the Forensic Science Center

SUMMARY

The article analyzes the burden of proof in the criminal process, the transfer of this burden, the international practice of the transfer of the burden of proof, the effect of the transfer of this burden to the defense on the presumption of innocence and the principles of litigation, the transfer of the burden of proof in the Azerbaijani practice, the types of the burden of proof, and other issues. The article also analyzes the real situation of the defense lawyer's participation in proving, especially in gathering evidence.

CEZA MUHASEBESİNDE DELİL YÜKÜNÜN DEVRİ

İLHAMA HASANOVA

*Azərbaycan Cumhuriyyəti Barolar Birliyi Başkanlığı
Üyesi, Adli Uzmanlık Merkezi tez araştırmacısı*

ÖZET

Makalede ceza yargılamasında ispat yükü, bu yükün devri, ispat yükünün devrine ilişkin uluslararası uygulama, bu yükün savunmaya devredilmesinin masumiyet karinesine etkisi ve ceza hukuku ilkeleri incelenmektedir. Dava, Azerbaycan uygulamasında ispat yükünün devri, ispat yükünün türleri ve diğer konular. Makale ayrıca savunma avukatının ispata, özellikle delil toplamaya katılımının gerçek durumunu da analiz ediyor.

MÜTƏŞƏKKİL DƏSTƏLƏR TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN NARKOCİNAYƏTLƏRİN İSTINTAQININ ALQORİTMLƏŞDİRİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: mütəşəkkil dəstə, narkocinayətlər, istintaq, planlaşdırma, alqoritmləşdirmə, istintaq fərziyyəsi.

Keywords: organized group, drug crimes, investigation, planning, algorithmization, investigation hypothesis.

Anahtar kelimələr: organize çete, uyğurturucu suçları, soruşturma, planlama, algoritmalastırma, soruşturma hipotezi.

Mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərə dair cinayət işlərinin istintaqı olduqca mürəkkəb xarakter daşıyır və bu mürəkkəblilik cinayətkar fəaliyyətin müasir metodlarının təsiri altında daha da dərinləşir, bu baxımdan daha ixtisaslı əsaslandırılmış yanaşmanı tələb edir. Bu qəbildən olan cinayətlərin istintaqının kriminalistik təminatı elmi-texniki tərəqqiyə, habelə digər elmlərin elmi biliklərinin integrasiyasının təsiri altında kompleks yanaşmaya və istintaqın səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsinə xidmət edir.

Son illərdə texniki elmlərin biliklərinin kriminalistikada tətbiqi getdikcə daha da genişlənir. Belə yeni elmi-texniki institutlardan biri də alqoritmləşdirmədir. “Alqoritm müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün ilkin məlumatlar üzrə ifadənin elementar hərəkətlərinin aydın şəkildə təsvir edilmiş ardıcılığıdır” [12, s.9].

Alqoritmlər riyaziyyatın ilkin baza anlayışlarından biri olmaqla, hesablama proseslərinə ən qədim zamanlardan tətbiq edilmişdir. Kriminalistikada, əl-barmaq izləri uzun müddətdir ki, cinayətlərin açılmasında səmərəli vasitə kimi istifadə olunur. Kriminalistik alqoritmlər sahəsində nailiyyətlər əl-barmaq izlərinin öyrənilməsinə qismən avtomatlaşdırmağa imkan vermişdir. Belə ki, alqoritmlər əl-

barmaq və ovuc izlərini, şəxslərin əkslərini və DNK-nı təhlil etməyə imkan verir, həmçinin tədqiqatların sürətini və obyektivliyini təmin edir. Cinayətlərin istintaqı da Azərbaycan Respublikasının CPM-də nəzərdə tutulan müəyyən istintaq və digər prosesual hərəkətlərdən ibarət olduğundan, bu hərəkətlərin ardıcılığının bir sıra hallarda prosesual məcburiliyi müstəntiqin bu fəaliyyətinin də alqoritmləşdirilməsindən danışmağa imkan verir.

Alqoritmləşdirməni cinayətlərin istintaqı prosesinə tətbiq etdikdə, istintaqın məqsədlərinə nail olunması üçün istintaq hərəkətlərinin və digər prosesual hərəkətlərin ardıcılığını, yəni planlaşdırma fəaliyyətinin ardıcılığını bildirir. Bu kateqoriyalı cinayətlərin istintaqının planlaşdırılması cinayət işinin materiallarının və digər uyğun məlumatların analizi əsasında qərar qəbul edən müstəntiqin ciddi intellektual-idrak fəaliyyəti olmaqla tipik istintaq metodikalarını daha da təkmilləşdirir. Mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərin istintaqının planlaşdırılması və alqoritmləşdirilməsi, işlənilən hazırlanmış planların və alqoritmlərin optimal və məqsəduyğun şəkildə yerinə yetirilməsi bu kateqoriyalı cinayətlərin vaxtında və səmərəli istintaqını, mütəşəkkil narkocinayətkar dəstələrin kriminal fəaliyyətinin tez bir zamanda qarşısının alınmasını təmin edir.

“İstintaqın planlaşdırılması metodu istintaqın və istintaq hərəkətinin icraatının əsas məqsədinə nail olmağa aparan bütün aralıq məqsəd və vəzifələri dəqiq formulə etməyə; istintaqın faktiki vəziyyətinə və ya ayrı-ayrı istintaq hərəkətinin təşkili və aparılması gedişinə uyğun olaraq planı mütəmadi olaraq korrektə etməyə və bununla da praktiki olaraq planlaşdırmanın fasiləsizlik və dinamiklik kimi prinsiplərini reallaşdırmağa, mövcud kadr, maddi, texniki və digər resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir” [16, s. 27-28].

Qeyd edək ki, bəzən istintaqın planlaşdırılması və istintaq fərziyyələrinin irəli sürülməsi eyniləşdirilir, bu iki müxtəlif kateqoriyanın mahiyyətcə eyniliyi göstərilir. İ. Peşak onların bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olsalar da, müstəqil kriminalistik kateqoriya olduqlarını vurğulayaraq yazır ki, “istintaq fərziyyələri işin ən tez açılması məqsədilə müstəntiqin əməyinin düzgün, planlı təşkil edilməsi üçün əsas yaradırlar” [14, s. 203].

İstintaqın planlaşdırılmasının məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi alqoritmləşdirmənin düzgünlüyünü təmin edir. Əsas məqsədlər içərisində “istintaq aparatının yükünün, vaxta, qüvvə və vəsaitlərə qənaətinin optimal tənzimlənməsi, istintaqın maksimal sürətinin təmin edilməsi; bütün istintaq prosesinin ritmikliyinin təmini; istintaq və digər hərəkətlərin və tədbirlərin icrasına nəzarət; istintaqın effektiv nəticələrinin alınması” qeyd edilməlidir [15, s. 9-10].

Bəzi müəlliflər planlaşdırılmanı istintaqın təşkili metodu kimi qiymətləndirirlər [6, s. 248].

Biz İ. P. Mojayevanın “cinayətlərin istintaqının planlaşdırılması bütün təşkilati elementlər arasında əlaqələndirici halqa qismində çıxış edir” fikri ilə razılaşırıq [11, s. 236].

Kriminalistik fərziyyələrlə, eləcə də istintaqın planlaşdırılması ilə bağlı məsələlər cinayətlərin istintaqının təşkilinin əsas elementləridir. İstintaqın planlaşdırılması istintaqın qarşısında duran vəzifələrin düzgün müəyyən edilməsi və bu vəzifələrin düzgün həlli yollarının müəyyən edilməsi prosesini əhatə edir.

Mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərin istintaqı planının əsasını

istər ümumi, istərsə də xüsusi fərziyyələr təşkil edə bilər. Lakin bu fərziyyələr narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, cinayət törədilməsi prosesinə aidiyyəti olan şəxslərlə bağlı informasiyanın əldə edilməsinə xidmət etməlidir. “Baş vermiş cinayətlə bağlı irəli sürülmüş tutarlı fərziyyələrə uyğun istintaq planı qurulmalı və bu plan fərziyyələrin yoxlanılmasına xidmət etməlidir. İstintaqın təşkili üsullarından biri olan planlaşdırılmanın peşəkarlıqla həyata keçirilməsi istintaqın qısa müddətdə başa çatmasına müsbət təsir edir” [2, s. 152].

Beləliklə, istintaqın planlaşdırılması dinamik bir prosesdir, fasiləsiz olaraq yeni məlumatların daxil olması, yeni halların müəyyən olunması ilə bağlı olaraq istintaq planına dəyişikliklər edilməsini nəzərdə tutur. Mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlər özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdirlər. Buna görə planlaşdırılma fərdi xarakter daşımaqla vaxtında həyata keçirilməlidir. Məsələn, iş və ya yaşayış yerində axtarış aparılmadan, üzərində narkotik vasitələr daşıyan şəxsin (üzərində narkotik vasitələrlə tutulan kuryerin) dindirilməsi kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən maddi sübutların itirilməsinə səbəb ola bilər.

İstintaq təcrübəsindən bəlli olduğu kimi, istintaq üzrə işin planlaşdırılması zamanı fərziyyələrdən asılı olaraq istintaqın qarşısında duran vəzifələr müəyyən edilir və konkretləşdirilir, daha sonra onların həlli ardıcılığı müəyyən olunur və optimal hərəkətlər kompleksi seçilir. Fərziyyələr planlaşdırılmanın məntiqi əsasını təşkil etməlidir. İstintaqın başlanğıc mərhələsində, xüsusən də informasiyanın qeyri-müəyyənliyi şəraitində cinayət işi üzrə bütün hərəkətlərin planlaşdırılması fərziyyələrə əsaslanmalıdır.

İstintaqın planlaşdırılmasının əsas məqsədi cinayətkar əməllərin törədilməsi üsullarının, yeri və vaxtının, narkotik vasitələrin daxil olma, topdan və pərakəndə satış kanallarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Narkocinayətlərin konkret növündən asılı olaraq istintaqın planlaşdırılması da müxtəlif olacaqdır.

İstintaqın ümumi planlaşdırılması ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin, həmçinin digər prosessual hərəkətlərin də planlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Ümumi istintaq planı çərçivəsində konkret istintaq hərəkətinin planının tərtib edilməsi zamanı aşağıda adları qeyd edilənlərin icrası zəruri hesab edilməlidir:

- işin uyğun materiallarının və istintaqının ümumi planının təhlili;
- narkocinayətlərin istintaqının gedişində həll edilməli olan konkret vəzifələrin müəyyən edilməsi;
- qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli mərhələlərinin müəyyən edilməsi;
- nəzərdə tutulmuş vəzifələrin həllinin effektiv üsullarının və taktikasının seçilməsi;
- qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün zəruri olan maddi-texniki vasitələrin müəyyən edilməsi;
- əməliyyat-axtarış tədbirlərindən və sənədlərdən istifadə haqqında məsələnin həlli;
- istintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı iştirak edəcək şəxslər dairəsinin və onların hər birinin vəzifəsinin müəyyən edilməsi;
- cinayətlərin istintaqının gedişində yarana biləcək istintaq risklərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi;
- konkret istintaq hərəkətinin rəsmi planının tərtib edilməsi və təsdiq edilməsi üçün istintaq orqanının səlahiyyətli nümayəndəsinə təqdim olunması.

Mütəşəkkil narkocinayətkar dəstələr tərəfindən törədilən cinayətlərin istintaqı zamanı planlaşdırılma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki istintaq planı tərtib edilmədən sübutedici informasiyanın toplanması üçün bütün iştirakçıları, bütün epizodları nəzərə almaq, heç bir detallı diqqətdən kənarda qoymaq mümkün deyildir. İstintaq planındakı boşluqlar isə sonradan müəyyən sübutedici bazanın itirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Mütəşəkkil narkocinayətkar dəstələr tərəfindən törədilən kriminal əməllərin istintaqının planlaşdırılması prosesinin əsas elementlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- məlum olan faktların öyrənilməsi və istintaq şəraitinin qiymətləndirilməsi; istintaq və əməliyyat-axtarış fərziyyələrinin irəli sürülməsi; hər bir fərziyyə üzrə müəyyən olunmalı olan halların qeyd olunması; fərziyyələrin yoxlanılması

və ya konkret məsələlərin aydınlaşdırılması üçün zəruri olan istintaq hərəkətlərinin, əməliyyat-axtarış tədbirləri sisteminin nəzərdə tutulması; istintaq və digər hərəkətlərin aparılması müddətlərinin və ardıcılığının müəyyən edilməsi; icraçıların müəyyən edilməsi və planın icrası nəticələrinin ümumiləşdirilməsi [6, s. 236].

Mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərin istintaqı təcrübəsinin təhlili müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir. İstintaqın məqsədlərinə nail olunması üçün müstəntiq tərəfindən bir neçə fərziyyə paralel olaraq yoxlanılmalıdır. Məhz bu yanaşma işlə bağlı halların daha güzgün müəyyən olunmasına kömək edir. Konkret bir halın bir neçə mənbənin, müxtəlif şəraitlərin təhlili vasitəsilə müəyyən edilməsi işlə bağlı bütün halların lazımı məcmusunu müəyyən etməyə imkan verir. Burada həmçinin qeyd edilməlidir ki, müstəntiq eyni bir halı təsdiq edən materialların toplanması ilə bağlı fəaliyyətini genişləndirməlidir.

İstintaq hərəkətlərinin, əməliyyat-axtarış və digər tədbirlərin kompleksi müəyyən edilərkən, bu hərəkətləri və tədbirləri həyata keçirən orqanların imkanları nəzərə alınmalıdır. Narkotik vasitələrlə bağlı olmayan mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən digər cinayətlərin istintaqı zamanı əldə edilmiş istiqamətverici informasiya da planlaşdırılmanın həyata keçirilməsinə kömək edə bilər.

Tipik hərəkətlərin keçirilməsi də ümumi planlaşdırılmada nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə, istintaq planında nəzərdə tutulan tədbirlərin ayrılıqda deyil, kompleks aparılması daha yaxşı nəticə verə bilər. Belə yanaşma qüvvə və vasitələrdən səmərəli istifadə edilməsinə gətirib çıxardır. İstintaq fərziyyələri əldə olunan informasiyadan asılı olaraq, dəyişdirilə bilər, yeni fərziyyələr irəli sürülə bilər. İstintaq planında fərziyyələrə dəyişiklik edilməsi də mütləq nəzərdə tutulmalıdır.

Norveçdə “cinayətin istintaqında strukturlaşdırılmış fərziyyə metodundan” modul kimi istifadə olunur [18] və əslində o, fərziyyələrin tipikləşdirilməsi və alqoritmləşdirilməsidir ki, o da öz növbəsində fərziyyələrin formalaşdırılmasına xidmət edir.

“Həyata keçiriləcək tədbirlər planlaşdırılarkən törədilmiş cinayətin xarakteri, mütəşəkkil cinayətkar dəstənin aşkar edilmiş üzvlərinin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri, bu regionda təşəkkül tapmış əməliyyat şəraiti, axtarışda olan dəstə üzvlərinin yoxa çıxma şəraiti və onların tutulması və ifşasını çətinləşdirən digər amillər də nəzərə alınmalıdır” [10, s.93].

Planlaşdırma daim dəyişən istintaq şəraitləri, artıq işlənmiş fərziyyələrə dövrü olaraq yenidən qayıtmaq ehtimalı da nəzərə alınmaqla ardıcıl və qarşılıqlı əlaqədar hərəkətlər sisteminin köməyi ilə reallaşdırılır.

“Cinayət işi cinayətkar qruplara daxil edilmə kimi mürəkkəb və mükəmməl işlənib hazırlanmış əməliyyat-axtarış tədbirinin nəticələrinin reallaşdırılması yolu ilə əldə edilmiş məlumatlar əsasında və ya mütəşəkkil cinayətkar dəstənin üzvləri tərəfindən törədilən cinayətlərin üzə çıxarılması nəticəsində başlandığı istintaq şəraitlərində istintaq planına ilk növbədə yeni sübutların toplanmasını, qeyri-prosessual yollarla əldə edilmiş informasiyanın yoxlanılması və prosessual təsbitini təmin edən istintaq hərəkətləri, təşkilati-taktiki və əməliyyat-axtarış tədbirləri daxil edilir” [10, s. 93-94].

Mütəşəkkil cinayətkar dəstənin üzvü olan şəxslər narkocinayətin törədilməsində şübhəli şəxslər qismində tutularaq saxlanıldıqdan sonra aşağıdakı əməliyyat-axtarış tədbirlərinin və istintaq hərəkətlərinin təşkili və keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir:

1) əməliyyat-axtarış tədbirləri: soraqlaşma; telefon danışqlarına qulaqasma; poçt, teleqraf və digər göndərişlərin yoxlanılması; texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması; şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi; əşya və sənədlərin tədqiqi və müqayisəli tədqiq üçün nümunələrin toplanılması;

2) istintaq hərəkətləri: şəxsi müayinə və şübhəli şəxslərin dindirilməsi; nəqliyyat vasitələrinə, şübhəli şəxslərin müvəqqəti və ya daimi yaşayış yerlərinə, onların paltarlarına, şəxsi əşyalarına, narkotik vasitələrin olduğu gizli saxlanma yerlərinin, narkotik izləri olan predmetlərə (qağlar, narkotiklər üçün qablaşdırma, iynələr, pambıq tamponlar və s.) baxışın keçirilməsi; şübhəli

şəxslərin, onların qohumlarının, tanışlarının yaşayış yerləri üzrə axtarışın keçirilməsi; şübhəli şəxslər barəsində narkoloji ekspertizanın təyini; narkotik vasitələrin kriminalistik ekspertizasının təyini; şübhəli şəxslərin anket məlumatlarının, həyat tərzinin, əlaqələrinin və digər məsələlərin aydınlaşdırılmasına istiqamətlənmiş hərtərəfli dindirmənin aparılması.

Mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilən narkocinayətlərin istintaqı zamanı cinayətin konkret növü də nəzərə alınmalıdır. Məsələn, mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığının istintaqının bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır.

Qaçaqmalçılığı həyata keçirən şəxs gömrük nəzarətini həyata keçirən əməkdaşlar tərəfindən saxlanıldığı, qaçaqmalçılıq predmetinin götürüldüyü kimi istintaq şəraitində aşağıdakı istintaq hərəkətləri və əməliyyat-axtarış tədbirləri həyata keçirilir: mütəşəkkil dəstə üzvləri olması ehtimal olunan qaçaqmalçıların tutulması; onların şəxsi müayinəsi; hadisə yerinə (cinayətkarların saxlanıldığı yerə) baxışın keçirilməsi; saxlanılmış şəxslərin geyim predmetlərinə baxışın keçirilməsi; saxlanılan şəxslərin dindirilməsi; şahidlərin, o cümlədən hadisə yerində olan digər şəxslərin dindirilməsi; şübhəli şəxslərin yaşayış və iş yeri üzrə axtarışın keçirilməsi; müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin əldə edilməsi; məhkəmə ekspertizalarının təyini.

Qaçaqmalçılıq predmetinin aşkar edilliyi, lakin bu predmetin kimə məxsus olduğu müəyyən olunmadığı istintaq şəraitində aşağıdakı istintaq hərəkətlərinin keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir:

1) narkotik vasitələrin – qaçaqmalçılıq predmetinin aşkar olunduğu yerə baxışın keçirilməsi; 2) qaçaqmalçılıq predmetinə baxışın keçirilməsi; 3) qaçaqmalçılıq predmetinin yerləşdirildiyi qablaşdırma materiallarına və digər predmetlərə baxışın keçirilməsi; 4) şahidlərin dindirilməsi; 5) məhkəmə ekspertizalarının təyini.

İstintaq fərziyyələri narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin istintaqının planlaşdırılmasına mühüm rol oynayır. Cinayət işinin istintaqının başlanğıc mərhələsində istintaq fərziyyəsi başlanmış

cinayət işi üzrə faktiki halların və tipik elmi ümumiləşdirmələrin məcmusu kimi çıxış edir. Bu onunla izah olunur ki, istintaqın başlanğıc mərhələsinin xarakterik cəhəti zəruri informasiyanın kifayət dərəcədə olmamasıdır. Ona görə də, müstəntiq iş üzrə məlum olan halların tipik istintaq şəraitlərinə əlavə edilməsi əsasında xüsusi istintaq fərziyyələrini irəli sürür. Sonradan iş üzrə informasiya toplandıqca yeni xüsusi fərziyyələr meydana gəlir. Paralel olaraq, “rəqabətli fərziyyələrin təhlili” aparılır... cinayətlərin istintaqında idrak yanlış təsəvvürləri azaltmaq və cinayətlə mübarizə strategiyalarını təkmilləşdirmək potensialına malikdir” [4, s. 6].

Hesab edirik ki, bu kateqoriyalı cinayətlərin istintaqı zamanı aşağıdakı vəzifələrin həlli zəruridir:

- cinayət işinin bütün materiallarının, mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilən narko cinayətlərin törədilməsi şəraitini əks etdirən informasiyanın, cinayət işinin bütün prosesinin, həmçinin müxtəlif istintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı qeydə alınmış materialların sistemli təhlili;
- irəli sürülən istintaq fərziyyələrinin yoxlanılması məqsədilə uyğun istintaq hərəkətlərinin seçilməsi, fərziyyələrin yoxlanılması zamanı yarana biləcək bütün problemlərin üzə çıxarılması, cinayət işi üzrə sübut edilməli məsələlərin müəyyən edilməsi;
- istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin təşkilati-texniki əsaslarının, onların keçirilməsi yeri və vaxtının əvvəlcədən müəyyən edilməsi.

Mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərə dair işlərin istintaqı gedişində məxfilik; optimallıq; operativlik; hər bir cinayət işinin spesifikliyi, istintaq planlarının tərtib edilməsinin qanuniliyi və elmiliyi kimi bir sıra prinsiplərə ciddi əməl olunması zəruridir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərin istintaqı planlarının məzmununa aşağıdakı elementlər daxil edilməlidir:

- narkocinayətlərlə bağlı uyğun materialların tədqiqi və qiymətləndirilməsi zamanı irəli sürülən fərziyyələr;
- cinayət işində aydınlaşdırılmalı və həll olunmalı məsələlər;

- istintaq hərəkətlərinin aparılmasının vaxtı (müddəti), yeri və mərhələləri;
- istintaq hərəkətlərinin icraçılarının dairəsi;
- istintaq hərəkətlərinin icraatını təmin edən zəruri şərtlər və şəraitlər;
- cinayətlərin istintaqının gedişində yarana bilən istintaq riskləri.

Hüquq ədəbiyyatlarında kriminalistik alqoritm “Cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həlli üçün müstəntiqə tövsiyə olunan əməliyyatlar ardıcılığı sisteminin verilmiş qaydada yerinə yetirilməsi haqqında elmi əsaslı təlimat” kimi müəyyən edilir [17, s. 71].

R.S.Belkin istintaqın başlanğıc mərhələsinin alqoritmünün işlənilməsinin zəruriliyi və faydalılığını xüsusi qeyd edərək, hesab edir ki, “İstintaq alqoritmü başlanğıc istintaq hərəkətlərinin və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin təsviridir və bu zaman birincilərə münasibətdə onların siyahısı, tipik ardıcılığı və taktiki xüsusiyyətləri qeyd olunur, ikinciyə münasibətdə isə yalnız onların siyahısı, yəni dairəsi göstərilir və bu zaman onların köməyi ilə həll olunan məsələlər qeyd olunur” [5, s. 204].

Cinayətlərin istintaqı prosesində müəyyən şəraitlərlə bağlı kriminalistik informasiya məsələlərinin alqoritmik proqramlarının və tipik həllərinin müəyyən edilməsi mümkündür. Belə tipik həll situasiyalarının mümkünlüyü müstəntiqin hərəkətlərinin də müəyyən “alqoritmləşdirilməsinə” (proqramlaşdırılmasına) imkan verir. “Cinayətlərin açılması və istintaqı üzrə səmərəli proqramların yaradılmasında mühüm addım şəraitlərin ümumiləşdirilməsi, belə demək mümkünsə, şəraitlərin modelləşdirilməsi metodudur. Bu metodun mahiyyəti ondadır ki, hər hansı bir aspektdə analoji sayda konkret şəraitlər bir və ya bir neçə ümumiləşdirilmiş şəraitlərdə birləşdirilir ki, onlar üçün də praktiki hərəkətlərin keçirilməsi və həlli üzrə optimal proqramlar işlənilib hazırlanır” [3, s. 111].

Əslində “İstintaq alqoritmü oxşar şəraitlərdə istintaqın vəzifələrinin həll edilməsi üçün səmərəli hərəkətlərin kompleksidir” [7, s. 346].

Mütəşəkkil cinayətkar dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərin istintaqının başlanğıc mərhələsində yaranan tipik istintaq şəraitlərinin

oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək olar. O.S. Kayqorodova qeyd olunan kateqoriyalı cinayətlərə dair işlərin istintaqı zamanı həyata keçirilən hərəkətlərin aşağıdakı alqoritmini təklif edir: “Narkotik vasitəyə oxşar maddənin aşkar edilməsi, onun götürülməsi; fiziki-kimyəvi, bioloji, daktiloskopik və digər ekspertizaların təyini; hadisə yerinə baxışın keçirilməsi; şübhəli şəxsin dindirilməsi; şahidlərin dindirilməsi; axtarışın keçirilməsi və s.” [8, s.72].

Bu siyahı təşəkkül tapmış istintaq şəraitlərindən asılı olaraq dəqiqləşdirilə, ona əlavə və dəyişikliklər edilə bilər.

İstintaq hərəkətləri ilə yanaşı, bir sıra əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi zəruriliyini də qeyd edə bilərik (soraqlaşma; vətəndaşların sorğusu; telefon danışqlarına qulaq asma; poçt, teleqraf və digər göndərişlərin yoxlanılması; texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması; nəqliyyat vasitələrinə baxış keçirilməsi; binalara, o cümlədən yaşayış yerlərinə, hasarlanmış tikinti obyektlərinə, qurğulara və torpaq sahələrinə daxil olma və baxış keçirmə; şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi; əşya və sənədlərin tədqiqi; müqayisəli tədqiq üçün nümunələrin toplanılması).

Xüsusi ədəbiyyatda müəşəkkil cinayətkar dəstələr tərəfindən törədilən narkocinayətlərin istintaqı zamanı cinayətin iştirakçılarının tutularaq saxlanıldığı hallarda istintaqın aşağıdakı alqoritmi təklif olunur:

- “Cinayət hadisəsi yerində şəxsin (şəxslərin) tutularaq saxlanması və onun (onların)

şəxsi müayinəsi; hadisə yerinə (tutulma yerinə) baxışın keçirilməsi; maddi sübutlara baxışın keçirilməsi; şübhəli şəxsin yaşayış və iş yeri üzrə axtarışlarının keçirilməsi; şahidlərin, hal şahidlərinin dindirilməsi; şəxsin narkotik vasitə qəbul edib-etməməsinin aydınlaşdırılması məqsədilə narkoloji ekspertizanın keçirilməsi;

götürülmüş narkotik vasitələrin ekspertizaya göndərilməsi; istifadə olunan texniki vasitələrin və şübhəli şəxsin cinayətkar hərəkətlərinin sənədləşdirilməsi; cinayətin digər iştirakçılarının müəyyən edilməsi və onların axtarışı” [9, s. 296].

Məqsəd, vəzifələr, məqsədə çatmaq üzrə hərəkətlər kompleksi, onların həyata keçirilmə ardıcılığı tərkib elementləri kimi istənilən alqoritmin tərkibinə daxildir. Lakin bəzi müəlliflər tərəfindən təklif olunan istintaq hərəkətlərinin ardıcılığında ya ümumiyyətlə məqsəd və vəzifələr göstərilir, ya da ümumi şəkildə formulə edilir. İstintaq alqoritməri çoxsaylı vəzifələr kompleksindən çıxış edir. Buna görə də, cinayətlərin istintaqı alqoritmində ən azı istintaqın ümumi və xüsusi vəzifələrinin həlli və onların həlli ardıcılığı nəzərdə tutulmalıdır.

Rəqabətli fərziyyələrin təhlili cinayət araşdırmalarında yanlış idrak təsəvvürlərini azaltmaq və cinayətlə mübarizə strategiyalarını təkmilləşdirmək potensialına malikdir. Bundan əlavə, cinayətin təhlili və xəritələşdirilməsi cinayətkarlıqla mübarizədə profilaktik tədbirlərin inkişafına töhfə verə biləcək strateji vasitədir.

Beləliklə, cinayətlərin istintaqı alqoritmində məqsəd və vəzifələr, onların həlli metodları və üsulları, istintaq hərəkətlərinin növləri və ardıcılığını nəzərdə tutulmalıdır.

Narkocinayətlərin istintaqının başlanğıc mərhələsindən bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən müstəntiq konkret istintaq şəraitində cinayət haqqında informasiyanı adekvat qiymətləndirə bilmir. Məhz buna görə də kriminalistika elmi və təcrübəsi cinayətlərin istintaqı zamanı müstəntiq tərəfindən müəyyən səhvlərə yol verilməməsi üçün belə informasiyanın emalının müəyyən alqoritminin işlənilməsi hazırlanmasını tələb edir. Belə alqoritmər ən ümumi və ya xüsusi halları nəzərə almaqla tərtib oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi.
2. Abdullayev Ş. “İstintaqın təşkili və planlaşdırılmasının taktiki xüsusiyyətləri”// Bakı: Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi, –2006. №44, s.149-153.
3. İsayev R. “İstintaq şəraitləri cinayətlərin istintaqının informasiya sisteminin elementi kimi”// Bakı: Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi, 2018. №66, s.111.
4. Esra Çetinöz, Merve Reyhan Baygeldi... [ve başk.]. “Suç Araştırmaları Disiplinlerarası Yaklaşımlar”. Rapor. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2022, 196 s.
5. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Т.3: Курс криминалистики: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. В 3-х томах. Т. 3. М.: Издательство: Юристъ. 1997, 480 с.
6. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Учебное пособие для вузов в 3-х томах. 3-е изд., дополненное. Т.2. М.: НОРМА, 2001, 451 с.
7. Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика: Учебник. 2-е издание. М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ», ИНФРА, 2010, 780 с.
8. Кайгородова О.С. Типичные следственные ситуации и планирование расследования преступлений, связанных с незаконным сбытом наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов //– Челябинск) Правопорядок: история, теория, практика, 2019. №4(23), с.68-72.
9. Криминалистика. Методика расследования преступлений новых видов, совершаемых организованными преступными сообществами: учебник / отв. ред. Ю. Г. Корухов. М.1999, 391 с.
10. Кодиров Д.С. Незаконный оборот наркотических средств: особенности методики расследования (по материалам Республики Таджикистан): /Диссертация... к.ю.н./ –Москва, 2017, 187 с.
11. Можаяева И.П. Криминалистическое учение об организации расследования преступлений: /Диссер...д.ю.н. / М., 2014, 750 с.
12. Незнанов А.А. Программирование и алгоритмизация: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / А.А.Незнанов [научн. ред. В.П.Кутепов]. – М.: Издательский центр «Академия», 2010, 304 с.
13. Паршиков В.И. О некоторых проблемах разработки и использования алгоритмов расследования отдельных видов преступлений//– М.: Вестник университета имени О.Е.Кутафина, 2021. №2, с.100-107.
14. Пешак Я. Следственные версии. Криминалистическое исследование. Пер. С словац. А.М.Ларина. М.: Издательство Прогресс, 1976. 228 с.
15. Семьина Н.Б. Основы планирования и программирования следственной деятельности: /Автореф... к.ю.н./М., 2009, 23 с.
16. Сулейманов Д..И. Концептуальные основы использования информации при раскрытии преступлений: /Автореф. ... к.ю.н./Киев,1997, 43 с.
17. Шаталов А.С. Криминалистические алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты. М:Издательство: Лига Разум, 2000, 252 с.
18. Nina Sunde. Structured Hypothesis Development in Criminal Investigation: A method aimed at providing a broad and objective starting point for a criminal investigation//London: The Police Journal, 2022. Volume 95, Issue 2, с. 276-295.

FEATURES OF THE INVESTIGATION ALGORITHMIZING OF DRUG CRIMES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS

NAMİG İBRAHİMLİ

*Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
Dissertation student of the Forensic Science Center*

SUMMARY

The purpose of the article is to substantiate the fact that algorithmizing of the investigation of criminal cases related to drug crimes committed by organized groups serves to increase the efficiency of the investigation and to determine the content of these algorithms. The investigation of crimes represents a complex of procedural and other actions stipulated in the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan in a defined sequence and therefore is an area of activity that can be algorithmized.

During the research analogy, comparative research, modeling, and mathematical methods were used. The algorithm for investigating crimes should include goals and objectives, methods and techniques for solving them, and the types and sequence of investigative actions. Algorithmizing of criminal investigations ensures the frequency of investigations, optimal coordination of the activities of the bodies involved in this process, and the elimination of investigative risks.

ORQANİZE ÇETELER TARAFINDAN İŞLENEN UYUŞTURUCU SUÇLARININ SORUŞTURULMASI ALQORİTMASININ ÖZELLİKLERİ

NAMİG İBRAHİMLİ

*Azərbaycan Cumhuriyyəti Adəlet Bəkanlığı
Adli İncelemələr Mərkəzi tez öğrencisi*

ÖZET

Makalenin amacı, organize çeteler tarafından işlenen uyuşturucu suçlarına ilişkin ceza davalarının soruşturulmasına yönelik algoritmaların, soruşturmanın verimliliğini artırmaya hizmet ettiği gerçeğini kanıtlamak ve bu algoritmaların içeriğini belirlemektir. Suçların soruşturulması, Azerbaycan Cumhuriyeti Ceza Usulu Kanununda öngörülen usul ve diğer eylemlerin belirli bir sırayla karmaşıklığını temsil eder ve bu nedenle algoritmalaştırılabilen bir faaliyet alanıdır. Araştırma sırasında anoloji, karşılaştırmalı araştırma, modelleme ve matematiksel yöntemler kullanılmıştır. Suç soruşturma algoritması, hedefleri ve görevleri, bunları çözme yöntem ve tekniklerini, soruşturma eylemlerinin türlerini ve sırasını içermelidir. Suç soruşturmasının algoritmalaştırılması, soruşturma sıklığının, bu süreçte yer alan kurumların faaliyetlerinin ve soruşturma risklerinin ortadan kaldırılmasının optimal koordinasyonunu sağlar.

*Сотрудник постоянной рабочей группы Государственной Комиссии
Азербайджанской Республики по борьбе с наркоманией и незаконным
оборотом наркотических средств, Докторант Центра Судебной
Экспертизы Министерства Юстиции Азербайджанской Республики
E-mail: quliyev889@mail.ru*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НАРКОМАНИИ И НЕЗАКОННОМУ ОБОРОТУ НАРКОТИКОВ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, наркомания, наркобизнес, незаконный оборот наркотиков, несовершеннолетние, актуальные проблемы, противодействие, профилактика.

Keywords: narcotic drugs, psychotropic substances, drug addiction, drug business, drug trafficking, minors, current problems, counteraction, prevention.

Среди быстро распространяющихся с конца XX века негативных социально-правовых явлений особо следует отметить наркоманию, незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ, стремительное распространение потенциально опасных психоактивных веществ среди несовершеннолетних [1; с. 3-4].

Криминологи рассматривают наркоманию и незаконный оборот наркотиков как одну из самых глобальных проблем будущего, способную уничтожить мировую цивилизацию [2, с. 3]. Так, В.Н. Дранников отмечает, что наркомания, незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ стали одними из основных факторов, определяющих криминальный фон преступности в мировом масштабе, серьезно влияя на сложившуюся криминогенную обстановку и создавая постоянную угрозу жизни и здоровью миллионов людей [3, с. 4-5].

В глобализованном мире наркомания и наркобизнес приобрели масштабы социальной катастрофы, стал одной из основных причин организованной и транснациональной преступности и источником финансирования терроризма [4, с. 8-10; 5, с. 13]. А.В. Табаков, рассматривая тенденции развития наркомании

в мире, особо выделяет возникновение организованных преступных структур, специализирующихся на незаконном обороте наркотиков, их транснационализацию, интернационализацию и глобализацию наркопреступности, расширение ассортимента наркотиков на «чёрном рынке» и т.д. [6, с.12-14].

Во всемирном докладе о наркотиках за 2023 год отмечается, что в то время как мировой рынок наркотиков расширяется и становится все более сложным, существует также ряд специфических тенденций в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ, включая их потребление: растет число случаев использования потенциально опасных психоактивных веществ; наблюдается трансформация традиционных схем распространения и потребления наркотиков в мире и увеличение доли электронной коммерции в наркобизнесе; значительное увеличение немедицинского потребления синтетических каннабиноидов и синтетических опиоидов [7].

Исходя из результатов анализа статистических данных о незаконном обороте наркотических средств и психотропных

веществ в мире, отчетов, подготовленных международными организациями, монографических исследований, проведенных отдельными учеными-юристами, можно сделать вывод о том, что незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ, наркомании и наркобизнесу свойственны следующие тенденции: рост латентности, степени общественной опасности, уровня организованности наркопреступности, сосредоточение незаконного оборота наркотиков преимущественно в руках организованных преступных групп, в том числе транснациональных организованных преступных структур, усиление тенденции транснационализации наркобизнеса и наркопреступности, рост числа случаев вовлечения несовершеннолетних в организованную наркопреступную деятельность; формирование новых криминальных наркотехнологий на основе расширения и укрепления наркоиндустрии, рост числа случаев использования интернет-пространства как рынка сбыта наркотиков; увеличение доли женщин, подростков и молодежи в общем числе наркоманов; стремительный рост производства и потребления новых, более опасных для здоровья человека видов психоактивных веществ (например, спайс, крathom и т.д.); создание новых рынков наркотиков, новых маршрутов перевозки наркотических средств и психотропных веществ, новых транзитных пунктов пропуска, превращение стран транзита в регионы потребления наркотиков; рост числа корыстных и корыстно-насильственных преступлений (кражи со взломами, грабежи, разбойные нападения и т.д.), совершенных на почве наркомании; начало формирования наркокультуры в ряде стран мира в результате распространения наркомании среди определенных слоев населения и социальных групп; превращение «грязных» наркоденег, полученных за счет наркобизнеса, в один из основных источников финансирования терроризма и т.д. [7; 8, с. 12; 9, с. 273-274; 10, с. 13-15; 11, с. 3-4; 12,

с. 4-5; 13].

Необходимо подчеркнуть, что ситуация в Азербайджане в отношении распространения наркомании, незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ тоже вызывает беспокойство. Так, если в 2005 году в лечебно-профилактических учреждениях Азербайджана было зарегистрировано 17838 больных, страдающих наркоманией, то в 2023 году их число увеличилось в два раза и составило 36659 человек. Среди них общее число женщин составило 802, число токсикоманов-1497, число наркоманов, одновременно потребляющих несколько видов наркотических средств-8458. В 2005 г. на 100 тыс. населения приходилось 211,5 наркоманов, в 2023 г.-400. Что касается распределения наркоманов в Азербайджане по возрастным группам, то можно отметить, что в 2023 году был зарегистрирован 1 наркоман в возрасте 14 лет, 13 в возрасте 15-17 лет, 2608 наркоманов в возрасте 18-24 лет и 5926 наркоманов в возрасте 25-29 лет.

В 2005 году зарегистрировано 2114 преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, а в 2023 году – 10057 преступлений. Как видно, количество таких преступлений в 2023 году увеличилось в 4,8 раза по сравнению с соответствующим показателем за 2005 год. Что касается доли преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, в общем количестве зарегистрированных преступлений, то следует отметить, что в 2005 году доля преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, в структуре преступности составила 11,7%, а в 2023 году-27,3%. В 2023 году к уголовной ответственности за преступления, связанные с наркотиками, было привлечено 8697 человека, 14 из них в возрасте 14-17 лет, 524 человека в возрасте 18-24 лет и 1380 человек в возрасте 25-29 лет.

Неслучайно, что в «Концепции

национальной безопасности Азербайджанской Республики» от 23 мая 2007 года в числе угроз национальной безопасности Азербайджанской Республики наряду с сепаратизмом, этническим, политическим и религиозным экстремизмом и другими, также были отмечены транснациональная организованная преступность, включая торговлю людьми и незаконный оборот наркотических средств.

В «Государственной программе по борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров и наркоманией на 2019-2024 годы», утвержденной Распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 22 июля 2019 года, говорится: «Сегодня незаконный оборот наркотиков и наркомания является одной из главных проблем, волнующих весь мир. Эта проблема является фактором, наносящим большой удар по морально-этическим ценностям общества, негативно влияющим на социально-экономическое развитие, представляющим серьезную угрозу жизни и здоровью человека, приводящим к росту преступности».

Выгодное географическое расположение Азербайджана с точки зрения транзита с Востока на Запад и нахождение на международных транзитных маршрутах, обладание современной транспортной инфраструктурой превратили его в важное транзитное государство в международных грузоперевозках между Европой и Азией. Наркодилеры, учитывая именно этот фактор, прилагают серьезные усилия в перевозке путем контрабанды наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров через границы Азербайджана в основном с территории южного соседа-Исламской Республики Иран [14, с.41].

Стоит упомянуть, что, учитывая исключительную актуальность борьбы с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ среди несовершеннолетних, этой проблеме всегда уделялось большое внимание со стороны ученых-юристов, появились многочисленные

научные статьи, монографии, написаны и защищены диссертации. Вместе с тем, комплексная и системная, научно-теоретически и методологически выверенная и совершенная концепция и стратегия противодействия незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ среди несовершеннолетних, уголовно-правовые, криминологические, социально-психологические и организационно-методические, технологические и информационные основы борьбы с наркотизмом и наркоманией среди несовершеннолетних ещё не развиты до уровня, адекватного современным угрозам и вызовам [4, с. 5; 15, с. 3-4; 16, с. 7-8].

Предпринятые до сих пор меры по предупреждению и устранению опасных социально-экономических, психологических, криминологических, медицинских и других последствий наркотизма среди несовершеннолетних в Азербайджане не привели к нужному эффекту. Следовательно, деятельность в этой области должна быть реорганизована более основательно и комплексно, планомерно. Решительная и бескомпромиссная борьба с незаконным оборотом наркотиков среди несовершеннолетних, особенно с наркоманией, должна стать приоритетной задачей, и в этой сфере должен быть разработан и реализован комплекс мероприятий организационно-методического, технологического, социально-психологического, уголовно-правового и криминологического характера.

Полагаем, что для разработки концептуальной, уголовно-правовой, социально-криминологической и организационно-методической базы предупреждения и профилактики наркомании среди несовершеннолетних и наркопреступлений, совершаемых данной категорией лиц, необходимо обеспечить научное решение следующего комплекса задач:

- 1) выявление основных тенденций и закономерностей, определяющих современную

криминологическую характеристику преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков и психотропных веществ, совершаемых несовершеннолетними, на основе изучения состояния, структуры, динамики и уровня данного вида преступности на общереспубликанском и региональном уровнях;

2) анализ динамики регионального распространения конкретных видов наркотических средств и психотропных веществ (марихуана, гашиш, опиум, героин, амфетамин, метамфетамин и др.) среди несовершеннолетних, обобщение результатов анализа, выявление существующих тенденций, проведение криминологических и аналитических исследований, направленных на определение комплекса обстоятельств и факторов, способствующих совершению наркопреступлений несовершеннолетними, и на этой основе разработка профилактических научно-теоретических положений и практических рекомендаций, направленных на повышение эффективности мер по борьбе с наркотизмом среди несовершеннолетних;

3) создание криминологических и социально-психологических «портретов» несовершеннолетних правонарушителей, привлеченных к незаконному обороту наркотических средств, и подростков, больных наркоманией, на основе изучения их социально-демографических и морально-психологических характеристик;

4) исследование комплекса факторов, способствующих распространению наркомании среди несовершеннолетних, основных причин и условий незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ в образовательных учреждениях;

5) определение места наркомании и наркотического опьянения в системе криминогенных факторов, особенностей преступлений, совершаемых подростками на почве наркомании, а также виктимологических характеристик наркоманов подросткового и юного возраста, причин и условий совершения ими преступлений;

6) выявление предпосылок, актуализирующих обновление и совершенствование уголовно-правовых основ противодействия незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ, системы профилактики наркотизма и наркопреступности среди несовершеннолетних в современный период;

7) анализ существующей в зарубежных странах практик профилактики наркотизма и наркопреступности среди несовершеннолетних, исследование эффективности этой практики и изучение возможности применения наиболее эффективных из них в Азербайджане;

8) разработка уголовно-правовых, социально-психологических, организационно-технических, технологических, информационных и криминологических рекомендаций и комплекс предложений, направленных на совершенствование деятельности по профилактике наркотизма среди несовершеннолетних.

Следует также изучить возможности концептуализации системы профилактики наркомании среди несовершеннолетних. На наш взгляд, необходимо разработать и реализовать «Концепцию комплексной профилактики наркомании среди несовершеннолетних», основанную на этой концепции стратегию по предупреждению незаконного оборота наркотиков среди несовершеннолетних, а также соответствующие планы действия на общереспубликанском и региональном уровнях [5, с. 4; 16, с. 7-10]. Следует также повысить эффективность профилактики наркомании, создать сеть реабилитационных центров по лечению и ресоциализации наркозависимых, повысить материально-технической базы этих центров, научиться лечить больных наркоманией и возвращать их к нормальной жизни.

Считаем, что в разработке и реализации вышеотмеченных и других мероприятий должны принять активное участие не только органы социального контроля, здравоохранения и образования, но и неправительственные организации, ведущие ученые и эксперты

в этой области, словом, все структуры общества. Необходима разработка научных основ, методологии и механизмов системных и комплексных совместных усилий в деле противодействия наркомании и наркотизму среди несовершеннолетних. Должны быть мобилизованы все возможности государства и общества, точно рассчитаны основные направления, стратегии и тактика контрудара, чтобы не допустить попадания подрастающего поколения в «паутину» наркомании и наркобизнеса. В Азербайджанской Республике есть все возможности и потенциал для

борьбы с незаконным оборотом наркотиков и распространением наркомании. Политическая, социально-экономическая стабильность, институциональные реформы, проводимые в различных сферах, правовая база, построенная на основе международных стандартов, национальные обычаи и традиции, богатая культура азербайджанского народа являются необходимыми предпосылками для эффективного противодействия наркомании и наркобизнеса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Самохвалов И.Ю. Противодействие преступлениям, совершаемым несовершеннолетними в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ: уголовно-правовой и криминологический аспект. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Нижний Новгород, 2009.
2. Корнилов А.В. Уголовно-правовые и криминологические вопросы предупреждения наркотизма несовершеннолетних. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Томск., 2004.
3. Дранников В.Н. Криминологические и уголовно-правовые аспекты профилактики наркотизма в студенческой среде. Ростов-на-Дону, 2001.
4. Заидов Б.С. Актуальные проблемы борьбы с наркотизмом и наркобизнесом в Азербайджане (уголовно-правовые и криминологические аспекты). Автореферат дисс... д.ю.н. (на азербайджанском языке). Баку, 2005.
5. Алексеева А.П. Комплексное предупреждение наркотизма среди молодежи на региональном уровне: теоретические и прикладные аспекты. Автореферат дисс...к.ю.н. 2004.
6. Табаков А.В. Современное состояние и основные тенденции развития транснациональное организованной наркопреступности. Монография. СПб., 2018.
7. Всемирный доклад о наркотиках 2023 года // <http://wdr.unodc.org/wdr2023/>
8. Джавадов Ф., Абдуллаев Я. Борьба с наркоманией и наркобизнесом: проблемы и пути их решения//Актуальные вопросы судебной экспертизы, криминалистики и криминологии. Сборник научных трудов. 2014, №62. (на азербайджанском языке).
9. Заидов Б.С. Актуальные проблемы борьбы с наркотизмом и наркобизнесом в Азербайджане. Баку, 2007. (на азербайджанском языке).
10. Алиев Н.Т. Современное состояние, характерные черты и тенденции преступности в эпоху глобализации//Ученые записки Полицейской Академии. 2019. №3(23). (на азербайджанском языке).
11. Кузина Л.С. Предупреждение вовлечения несовершеннолетних в незаконный оборот наркотических средств, психотропных средств, психотропных веществ или их аналогов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 2020.

12. Жилина Н.Ю. Вовлечение несовершеннолетних в незаконный оборот наркотических средств (уголовно-правовой и криминологический аспекты). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Тамбов, 2009.
13. Европейский доклад о наркотиках: тенденции и изменения (Европейский центр мониторинга наркотиков и наркозависимости). 2021.
14. Заидов Б.С. Наркотизм и наркобизнес: вопросы профилактики (на азербайджанском языке). Баку, 2004.
15. Новикова Е.П. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений несовершеннолетних, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Воронеж, 2006.
16. Готчина Л.В. Молодежный наркотизм в современной России: криминологический анализ и профилактика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. СПб., 2011.

SOME ASPECTS OF COUNTERING DRUG ADDICTION AND ILLEGAL DRUG TRAFFICKING AMONG MINORS

VASIF GULIEV

Employee of the permanent working group of the State Commission of the Azerbaijan Republic to combat drug addiction and illicit drug trafficking, Doctoral student of the Center for Forensic Expertise of the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic

SUMMARY

The article examines some aspects of combating drug addiction and illegal drug trafficking among minors. The main trends of illegal drug and psychotropic drug trafficking, drug addiction and drug business in the modern globalizing world and in Azerbaijan are identified. In order to develop conceptual foundations for the prevention of drug addiction among minors and drug crimes committed by this category of persons, a set of problems, the study and solution of which seems necessary, are identified and systematized.

Azərbaycan Texniki Universitetinin İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsi "Humanitar elmlər" kafedrasının baş müəllimi, Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı

ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİ VƏ YA İBTİDAİ İSTİNTAQI HƏYATA KEÇİRƏN ŞƏXSİN HƏYATINA QƏSD ETMƏ CİNAYƏTİNİN ƏSAS TƏRKİB ƏLAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: ədalət mühakiməsi, ibtidai istintaq, insan həyatı, cinayət tərkibi, cinayətin obyektı, cinayətin obyektiv tərəfi, cinayətin subyekti.

Keywords: justice, preliminary investigation, human life, corpus delicti, object of the crime, objective side of the crime, subject of the crime.

Anahtar kelimələr: adalet, ön soruşturma, insan hayatı, suçun bileşimi, suçun nesnesi, suçun objek-tif yönü, suçun konusu.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 287-ci maddəsində məsuliyyət nəzərdə tutulmuş ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə əməli tərkibinin quruluşuna görə mürəkkəb tərkibli cinayət sayılır. Belə ki, bu cinayətin törədilməsi ilə ədalət mühakiməsinin və ya ibtidai istintaqın həyata keçirilməsini təmin edən ictimai münasibətlər ilə yanaşı, həm də müvafiq fəaliyyəti həyata keçirən şəxsin və ya onun yaxın qohumlarının həyatının toxunulmazlığı ilə bağlı olan ictimai münasibətlər qəsdə məruz qalır. Cinayətin əsas obyektı kimi ədalət mühakiməsini və ibtidai istintaqı həyata keçirən orqanın qanuni fəaliyyəti, əlavə obyektı kimi isə hakimin, prokurorun, müstəntiqin, təhqiqatçının, müdafiəçinin, ekspertin, icra məmurunun, eləcə də onların yaxın qohumlarının həyat və sağlamlığı çıxış edir. N.N.Tağıyeva haqlı olaraq göstərmişdir ki, CM-nin 287-ci maddəsində ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatı əlavə obyekt olsa da, subsidiar və ya fakültativ əlavə obyekt deyil, zəruri əlavə obyektidir. Müəllif bunu əlavə obyektin qeyd olunan maddənin zəruri əlaməti qismində nəzərdə tutulması səbəbindən həmin cinayətin bilavasitə obyektı kimi onun tövsifində

iştirak etməsi ilə əsaslandırırmışdır [4].

Əgər cinayətdən iki, yaxud da daha çox növ ictimai münasibət ziyan çəkirsə, belə cinayətlər iki obyektli, yaxud çox obyektli cinayət sayılır. Bilavasitə iki və ya daha çox obyektə qəsd edən cinayətlər vahid mürəkkəb cinayət sayılır. Bu növ cinayətlərdə bilavasitə obyekt əsas, digər obyekt isə əlavə obyekt adlandırılır. Əsas obyekt xüsusi obyektin hissəsi olan ictimai münasibətdir. Cinayətdən ictimai münasibətin əsasən, bu hissəsi ziyan çəkir. Odur ki, xüsusi obyektin hissəsi kimi əsas bilavasitə obyektə görə cinayətlər Xüsusi hissənin bu və ya digər fəslinə daxil edilir. Əlavə bilavasitə obyekt əsas bilavasitə obyektlə yanaşı, cinayətdən ziyan çəkən ictimai münasibətdir. Əlavə obyekt əsas bilavasitə obyektlə birlikdə ziyan çəkir. Zəruri əlavə obyekt əsas bilavasitə obyektlə yanaşı həmişə mövcud olur. Məsuliyyətin həllində əsas bilavasitə obyektlə yanaşı, əlavə zəruri obyekt də müəyyən edilməlidir. Əlavə obyekt əsas obyektə daha çox yaxın əlaqədə ola bilər. Belə cinayətlərdə əlavə obyektə istiqamətlənən qəsd dərhal əsas obyektə də zərər yetirmiş olur. Məsələn, CM-nin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulan terror aktı cinayətinin əsas obyektı dövlətin siyasi əsası ilə bağlı olan ictimai münasibətlərdir.

Bu münasibətlərə dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin, habelə xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etməklə ziyan yetirmək olar. Burada əlavə obyekt qismində zərərçəkənin həyat və çağlamlığı çıxış edir [2, s. 58-59]. Zəruri əlavə obyektə fərqli olaraq cinayət məsuliyyətinin həllində əlavə fakultativ obyektin müəyyən edilməsi tələb olunmur. Cinayət törədilərkən əlavə fakultativ əlamət mövcud ola və ya olmaya bilər. Əlavə zəruri obyekt cinayətin tövsifinə təsir göstərdiyi halda, əlavə fakultativ obyektin tövsif üçün əhəmiyyəti yoxdur [5, s. 156-157].

Mahiyyət etibarilə insanın qəsdən öldürülməsi, onun yaşamaq hüququnu tənzim edən ictimai münasibətlərə qəsd etsə də, əməlin hansı motivlə və məqsədlə həyata keçirilməsi, zərərçəkmişin şəxsiyyəti, mövqeyi, vəzifəsi və digər bu kimi xarakterizəedici xüsusiyyətlər həmin əməlin Cinayət Məcəlləsinin hansı bölməsində, hansı fəslində və hansı maddəsində yerləşdirilməsi üçün həlledici əhəmiyyətə malik olur. Bu baxımdan qanunverici insan həyatına edilən qəsdləri əsas obyektə görə müxtəlif bölmələrdə və fəsilərdə yerləşdirməklə haqlı mövqe tutur. Azərbaycan Respublikası CM-nin 277-ci maddəsi “Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə (terror aktı)”, CM-nin 287-ci maddəsi “Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istinqatı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə” və s. bu kimi tərkiblər insanın qəsdən öldürülməsi ilə nəticələndiyi halda qəsdin əsas, əlavə və bilavasitə obyektlərinə görə diferensiasiya edilmiş və CM-nin müxtəlif bölmələrində, fəsilələrində və maddələrində yerləşdirilmişdir. CM-nin 277-ci maddəsində olduğu kimi, 287-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətdən də bilavasitə iki növ ictimai münasibət ziyan çəkir. Lakin 277-ci maddənin əsas obyekti 287-ci maddədən fərqli olaraq dövlətin konstitusiya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi ilə bağlı olan münasibətlərdir [1, s. 95].

Məlum olduğu kimi, cinayətin obyektiv cəhəti müəyyən zaman və məkanda, müəyyən şəraitdə baş verən, mövcud ictimai münasibətlərə ziyan vuran ictimai təhlükəli qəsdin zahiri cəhətidir. Cinayətin obyektiv cəhəti müəyyən obyektə qəsd edən hərəkət və ya hərəkətsizliyi, ictimai

təhlükəli nəticəni, hərəkətlə nəticə arasında səbəbli əlaqəni, əməlin törədildiyi üsulu, əməlin törədildiyi zaman və məkanı, əməlin törədildiyi şəraiti, əməlin törədilməsində istifadə edilən alət və vasitələri əhatə edir. Maddi tərkibli cinayətlərdə hərəkət və ya hərəkətsizliklə yanaşı, ictimai təhlükəli nəticə də tərkiblərə daxil edilir və bu zaman əməl ilə baş vermiş nəticə arasında səbəbli əlaqə tərkibin zəruri elementi kimi çıxış edir. Cinayətin obyektiv cəhəti müvafiq əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutan normanın dispozisiyasında əks olunur. Bəzən müəyyən növ əməlin ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edən ayrı-ayrı əlamətlər dispozisiyaya daxil edilir və bu halda onlar müvafiq cinayətin zəruri əlamətlərinə çevrilirlər.

CM-nin 287-ci maddəsinin dispozisiyasında bəhs etdiyimiz əməl işin və ya müvafiq materialların məhkəmədə baxılması və ya ibtidai istintaqın aparılması, yaxud hökmün və ya digər məhkəmə qərarlarının icrası ilə əlaqədar qanuni fəaliyyətlərinə mane olma və ya belə fəaliyyətdən qisas almaq məqsədilə hakim, habelə prokurorun, müstəntiqin, təhqiqatçının, müdafiəçinin, ekspertin, icra məmurunun, eləcə də onların yaxın qohumlarının həyatına qəsd etmə məzmununda müəyyən edilmişdir. Cinayətin obyektiv cəhəti haqqında söylədiklərimiz əsasında deyə bilərik ki, Cinayət Məcəlləsinin 287-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməl formal tərkibli cinayətlər kateqoriyasına daxildir və maddənin dispozisiyasında göstərilən şəxslərin qəsdən öldürülməsinə yönələn hərəkətlərin faktiki olaraq törədildiyi andan başa çatmış hesab olunur.

Bəhs edilən cinayətin obyektiv cəhətinin əsas elementlərindən biri “Həyata qəsd etmə” əlamətidir. Azərbaycan SSR-in 1960-cı il Cinayət Məcəlləsinin 191.1-ci maddəsi (milis işçisinin və ya hərbi qulluqçunun həyatına qəsd etmə) ilə bağlı şərtlərdə bu ifadənin izahına rast gəlmək mümkündür. Belə ki, keçmiş SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun “İctimai qaydanı qorumaq sahəsində üzərlərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar milis işçisinin, xalq drujinaçısının və ya hərbi qulluqçunun həyatına, sağlamlığına və ləyaqətinə qəsd etməyə görə məsuliyyət müəyyən

edən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” 22 sentyabr 1989-cu il tarixli 9 sayılı Qərarında göstərilmişdir ki, qəsd etmə dedikdə, qeyd olunan şəxslərin öldürülməsi və ya öldürülməsinə cəhd edilməsi başa düşülür. R.A.Qasımzadənin fikrincə, həyata sui-qəsd etmə ifadəsi maddənin dispozisiyasında qeyd olunan şəxslərin öldürülməsini və ya öldürülməsinə cəhd edilməsini nəzərdə tutduğundan, bu cinayət hazırlıq mərhələsində aşkar edildikdə, əməl CM-nin 28-ci maddəsinə istinad edilməklə təqsif edilməlidir [1, s. 76]. N.N.Tağıyeva isə göstərmişdir ki, həyata sui-qəsd etmə ifadəsi əslində başa çatmış cinayəti deyil, başa çatmamış cinayəti – cinayət etməyə cəhdi əks etdirdiyindən, dəyişdirilməlidir. Fikrimizcə, o, düzgün olaraq həmin ifadənin “həyatdan məhrum etmə” və ya “öldürmə” ifadələri ilə əvəz olunmasını təklif etmişdir.

M.M.Musayev ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxslərin qanuni fəaliyyətinə mane olma ifadəsinin qəsdin məzmununa uyğun olmadığını göstərmiş və həmin sözün “son qoyma” sözü ilə əvəz olunmasını təklif etmişdir [7]. Bu mövqe CM-in 287-ci maddəsinin dispozisiyasının sonunda olan “həyatına qəsd etmə” ifadəsi nöqteyi-nəzərindən əsaslıdır.

Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə əməllərinin cinayət hüquqi təhlili üçün subyektiv əlamətlərin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə əsasən, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz şəxs sayılır. Təqsirin məzmunu, forması və mahiyyəti bir-birindən fərqli anlayışlardır. Təqsir sosial təhlükəli əmələ qəsd və ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibəti ifadə etdiyi üçün, onun məzmununu psixi elementlərin məcmusu təşkil edir. Buna görə də belə elementlərə şüur, iradə və emosiya kimi elementlər daxil olur. Bir sıra müəlliflər cinayətin motiv və məqsədini də təqsirin məzmununu müəyyən edən elementlər sırasına

aid edirlər [3].

Cinayətin subyektiv cəhətinin düzgün müəyyən edilməsinin əməlin təsvifi, cinayət cəzasının təyin edilməsi, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə, cəza çəkmə müəssisələrin növünün müəyyən edilməsi, həmçinin cinayət hüququnun qanunçuluq, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət, humanizm prinsiplərinin tələblərinə əməl olunması baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. İstənilən cinayət tərkibinin ayrılma hissəsi olan subyektiv cəhət özündə təqsiri, cinayətin motivini və məqsədini, eləcə də cinayəti törətməkdə təqsiri olan şəxsin emosional vəziyyətini ehtiva edir. Azərbaycan Respublikası CM-nin 287-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin subyektiv cəhəti birbaşa qəsdə və xüsusi məqsədlə törədilən əməllər kateqoriyasına aiddir. Belə ki, təqsirli şəxs işin və ya müvafiq materialların məhkəmədə baxılması və ya ibtidai istintaqın aparılması, yaxud hökmün və ya digər məhkəmə qərarlarının icrası ilə əlaqədar olaraq hakim, prokuror, müstəntiq, təhqiqatçının, müdafiəçinin, ekspertin, icra məmurunun və ya eyni məqsədlə onların yaxın qohumlarının həyatına qəsd etməyi düşünülmüş surətdə planlaşdırır və onu icra edib sona çatdırır. Bu zaman şəxs göstərilən şəxslərin qanuni fəaliyyətinə mane olma və ya belə fəaliyyətdən qisas almaq məqsədilə göstərilən şəxslərin həyatına qəsd edir, onları öldürür və ya öldürməyə cəhd edir. Təqsirli şəxslə zərərçəkmiş şəxs arasında münasibətlərin kökündə təsadüfi deyil, qanunauyğun, ardıcıl, sistemli münasibətlər mövcud olur.

CM-nin 287-ci maddəsi 277-ci maddə ilə müqayisədə xüsusi norma olduğundan, ümumi norma ilə xüsusi normanın rəqabəti zamanı məsuliyyət xüsusi norma ilə həll olunur. Bu mənada hakim, prokuror Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində işlədilən “dövlət xadimi” anlayışına daxil olmur. Belə şəxslərin həyatına onların vəzifə səlahiyyətlərini həyata keçirmələri ilə əlaqədar olaraq sui-qəsd etmə ədalət mühakiməsinin normal həyata keçirilməsini tənzim edən ictimai münasibətlərə qəsd edən əməllər olduğundan, CM-nin 287-ci maddəsində müstəqil tərkib kimi nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də ədalət mühakiməsini və ibtidai

araşdırmanı həyata keçirən şəxslərin xidməti fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq həmin şəxslərin həyatına qəsd etmə CM-nin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulan tərkibi yaratmır. Bununla belə, R.A.Qasımzadə düzgün olaraq hesab etmişdir ki, hakim, prokurorun həyatına icraatda olan konkret iş üzrə, konkret prosessual fəaliyyətlərinə, hərəkətlərinə görə deyil, ümumi xidməti fəaliyyətinə, onun xarakteri və istiqamətinə görə qəsd edilirsə, əməl CM-nin 287-ci maddəsi ilə deyil, 277-ci maddə ilə tövsif olunmalıdır.

CM-nin 287-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin məqsədi ədalət mühakiməsini və ya ibtidai araşdırmanı həyata keçirən şəxslərin qanuni fəaliyyətlərinə mane olma və ya belə fəaliyyətdən qisas almaqdır. CM-nin 277-ci maddəsində isə məqsəd kimi dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin, habelə xarici dövlət nümayəndəsinin xidməti və ya siyasi fəaliyyətinə son qoymaq və ya bu fəaliyyətə görə qisas almaq göstərilir. CM-nin 277-ci maddəsindən fərqli olaraq 287-ci maddədə zərərçəkmişlərin dairəsinə yaxın qohumların daxil edilməsi müsbətdir. Lakin CM-nin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətdə zərərçəkmişlərin dairəsi qətidir, bunlar ya dövlət xadimləri, ya ictimai xadimlər, ya da xarici dövlət nümayəndələridir. CM-nin 287-ci maddəsində zərərçəkmişlərin dairəsinə təkcə xüsusi əlamətlərə malik olan şəxslər deyil, həmçinin onların yaxın qohumları daxil edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, CM-nin 287-ci maddəsində zərər çəkmiş şəxslərin dairəsi cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş cinayət prosesinin bütün iştirakçılarını əhatə etmir. Bununla belə, insana elə yaxın adamlar ola bilər ki, onların taleyi yaxın qohumların taleyindən heç də az maraqlı deyildir. Ona görə də ədəbiyyatda düzgün olaraq “yaxın qohumlar” ifadəsinin yerinə “yaxın adamlar” ifadəsinin istifadə olunması təklif olunmuşdur. Yaxın adamların dairəsinə zərər çəkmiş şəxsin formalaşmış şəxsi münasibətlərə görə taleyinə biganə olmadığı şəxslər (yaxın qohumlar ilə yanaşı, dostları, nişanlı, sevgili, qaynata, qaynana və s.) daxil edilmişdir [2, s. 105].

Bu cinayətin subyekti 16 yaşı tamam olmuş, anlaqlı, fiziki şəxsdir. Lakin əgər CM-nin 287-

ci maddəsinin dispozisiyasında adları çəkilən şəxslərin həyatına qəsd 14 yaşdan 16 yaşadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilərsə, belə hallarda cinayət məsuliyyət CM-nin 120.2.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan – zərərçəkmiş şəxsin xidməti vəzifəsini və ya ictimai borcunu yerinə yetirməsi ilə əlaqədar olaraq onun özünü və ya yaxın qohumlarını öldürməyə görə məsuliyyət müəyyən edən CM-nin 120.2.3-cü maddəsinin tərkibini yaradacaqdır. CM-nin 287-ci maddəsinin dispozisiyasında adları çəkilən hər hansı şəxsin həyatına edilən qəsd onların ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçimələri üzrə qanuni fəaliyyətləri ilə əlaqədar olmadıqda, əməl şəxsiyyət əleyhinə olan cinayət kimi tövsif edilməlidir. Nəzərə almaq zəruridir ki, həyata qəsd etmə birmənalı şəkildə zərər çəkmiş şəxslərin qanuni fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədar olmalıdır. Belə qəsdin törədilməsi üçün bəhanə həmin şəxslərin qanunsuz fəaliyyəti olmuşdursa, törədilmiş əməl yenə də şəxsiyyət əleyhinə olan cinayət kimi tövsif edilməlidir. Çünki burada məqsəd həmin şəxslərin qanunsuz fəaliyyətinə doğru yönəldilir və təqsirli şəxs bu motivlə onları həyatdan məhrum etməyə, yaxud onları barəsində hər hansı bir digər ictimai təhlükəli qəsdə törətməyə cəhd göstərir [4].

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-də oxşar məzmunlu bir sıra normalar nəzərdə tutulmuşdur ki, onların bəzisi ümumi, bəzisi isə xüsusi sayılır. Onların arasındakı əsas fərq, əsasən cinayətin qəsd obyektı və cinayətin qurbanı ilə bağlı olur. Bunlara dövlət və ya ictimai xadimin həyatına qəsd etmə (CM-nin 277-ci maddəsi), ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə (CM-nin 287-ci maddəsi), habelə zərərçəkmiş şəxsin xidməti vəzifəsini və ya ictimai borcunu yerinə yetirməsi ilə əlaqədar onun özünü və ya yaxın qohumlarını öldürmə (CM-nin 120.2.3-cü maddəsi) cinayətlərini aid edə bilərik.

R.Ə.Güləliyeva göstərmişdir ki, qanunvericilikdə ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxslərin həyatına qəsd etməyə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində

məqsəd təkcə ədalət mühakiməsi iştirakçılarının deyil, həm də onların yaxın qohumlarının həyat və sağlamlığının təhlükəsizliyini daha da gücləndirmək istəyi ilə bağlı olsa da, qanunverici bu məqsədə nail ola bilməmişdir. Çünki Məcəllənin yuxarıda qeyd olunan ümumi və xüsusi normalarının sanksiyalarının müqayisəsi qanunverici tərəfindən bu cinayətin törədilməsinə görə cəzanın artırıldığını deyil, əksinə yüngülləşdirildiyini göstərir. Belə ki, CM-nin 120.2.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin (zərərçəkmiş şəxsin xidməti vəzifəsini və ya ictimai borcunu yerinə yetirməsi ilə əlaqədar onun özünü və ya yaxın qohumlarını öldürmə) törədilməsinə görə on dörd ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzası müəyyən edildiyi halda, ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə cinayətinin törədilməsinə görə on dörd ildən iyirmi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzası müəyyən edilmişdir. O,

bu məsələnin həlli üçün aşağıdakı variantlardan istifadə olunmasını təklif etmişdir: CM-nin 287-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin dekriminallaşdırılması və ya CM-nin 287-ci maddəsinin sanksiyasına ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının daxil edilməsi. Lakin müəllif sonda ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə əməllərinin CM-nin 120.2.3-cü maddəsi ilə tövsif edilməsinin daha düzgün yol olduğunu qeyd etmişdir [6, s. 74].

Biz R.Ə.Güləliyevanın CM-nin 287-ci maddəsinin sanksiyasının əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun olmamasına dair mövqeyini bölüşürük. Bununla belə, həmin normanın CM-dən çıxarılması mövqeyi ilə razılaşmırıq və hesab edirik ki, bu sahədə məsuliyyətin ədalətli diferensiasiyası baxımından ən düzgün yol CM-nin 287-ci maddəsinin sanksiyasının dəyişdirilməsi və burada alternativ cəza kimi, həmçinin, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının daxil edilməsidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qasımzadə R.A. Dövlət xadiminin və ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə (terror aktı) əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2012, 192 s.
2. Qasımzadə R.A. Mürəkkəb cinayətlərin tövsifi məsələləri. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2012, 187 s.
3. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Yenidən işlənmiş təkrar nəşr. Bakı, «Digesta», 2013, 720 s.
4. Tağıyeva N.N. Ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə əməlləri ilə mübarizənin cinayət-hüquqi və kriminoloji problemləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 2014, 28 s.
5. Велиев И.В. Уголовно-правовая оценка объекта посягательства при квалификации преступлений. Баку, 1992, 257 с.
6. Гюльалиева Р.А. Преступления против правосудия в теории и законодательстве Азербайджанской Республики. – Баку, 2023. – 103 с.
7. Мусаев М.М. Посягательство на жизнь лица, осуществляющего правосудие или предварительное расследование: Уголовно-правовая и криминологическая характеристика. Диссертация на соискание кандидат юридических наук: 12.00.08 Махачкала, 2006, 219 с.

THE MAIN SIGNS OF A CRIME ARE AN ATTACK ON THE LIFE OF A PERSON CARRYING OUT JUSTICE OR PRELIMINARY INVESTIGATION

GUNASH NURIYEVA

*Senior Lecturer at the Department of Humanities,
Faculty of Economics and Management, Azerbaijan
Technical University, dissertation of the Forensic Science
Center of the Ministry of Justice Republic of Azerbaijan*

SUMMARY

Justice in all historical periods has played a leading role in the life of society and the state, acting as a reliable guarantee of the rule of law. One of the conditions for a democratic state and civil society is the exercise of judicial power, which is one of the important branches of state power, through justice. According to Article 71 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the duty of the legislative, executive and judicial authorities is to protect the rights and freedoms of man and citizen established by the Constitution. In the system of crimes against justice of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, a special place is occupied by the crime associated with the deprivation of life of a person carrying out justice or preliminary investigation, provided for in Article 287 of the Criminal Code. It is important to effectively combat these socially dangerous actions. In this regard, the article examines the main features of the crime provided for in Article 287 of the Criminal Code of the Russian Federation, and makes a proposal to improve this article.

DAVAYI VEYA İLK SORUŞTURMAYI YÜRÜTEN KİŞİYE İNTİHAR SUÇUNUN ANA MALZEMELERİ

GÜNEŞ NURIYEVA

*Beşeri Bilimler Bölümü Kıdemli Öğretim Görevlisi, İktisat
ve Yönetim Fakültesi Azerbaycan Teknik Üniversitesi, Adalet
Bakanlığının Adli Bilimler Merkezinin doktora öğrencisi*

ÖZET

Adalet, tüm tarihsel dönemlerde toplum ve devlet yaşamında öncü bir rol oynamış, hukukun üstünlüğünün güvenilir bir teminatı olarak hareket etmiştir. Demokratik bir devletin ve sivil toplumun şartlarından biri de devlet iktidarının önemli kollarından biri olan yargı yetkisinin adalet yoluyla uygulanmasıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 71. maddesine göre anayasada belirlenen insan ve sivil hak ve özgürlükleri korumak ve korumak yasama, yürütme ve yargı makamlarının görevidir. Azerbaycan Cumhuriyeti CMK'nın adalet yönetimine karşı suçlar sisteminde, CMK'nın 287. maddesinde tanımlandığı şekilde adalet yargılamasını veya ön soruşturmayı yürüten kişinin canına kıyma suçu yer almaktadır. Toplumsal açıdan tehlikeli bu eylemlere karşı etkili bir şekilde mücadele etmek önemlidir. Bu bağlamda makalede, Ceza Kanunu'nun 287. maddesi kapsamındaki suçun temel özellikleri gözden geçirilmiş ve bu maddenin iyileştirilmesine yönelik önerilerde bulunulmuştur.

QƏRB ÖLKƏLƏRİNİN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNDƏ TERRORÇULUQ FƏALİYYƏTİ İLƏ BAĞLI KRİMİNAL ƏMƏLLƏRƏ GÖRƏ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ: MÜQAYİSƏLİ-HÜQUQİ TƏHLİL

Açar sözlər: terrorizm, terrorçuluq, terror aktı, cinayət məsuliyyəti, xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyi, müqayisəli-hüquqi təhlil.

Keywords: terrorism, terrorism, terrorist act, criminal liability, criminal legislation of foreign countries, comparative- legal analysis.

Anahtar kelimələr: terörizm, terör eylemi, cezai sorumluluk, yabancı ülkelerin ceza mevzuatı, karşılaştırmalı hukuk analizi.

Məlum olduğu kimi, terrorizm – yüksək ictimai təhlükəliklə xarakterizə olunan neqativ sosial-hüquqi hadisədir. Hazırda terrorizm korrupsiya, narkobiznes, kibercinayətkarlıq və sair kimi sadəcə neqativ sosial-hüquqi hadisə olmayaraq, müəyyən ideologiya üçün xarakterik olan və hətta son dövrlərdə dini çalarlar da almaqla müstəsna təhlükəliklə səciyyələnən olduqca təhlükəli spesifik xüsusiyyətlərin daşıyıcısına çevrilmişdir. B.M.Əsgərov və M.O.Əliyev düzgün olaraq qeyd edirlər ki, “cinayət hüququ üzrə müasir ədəbiyyatlarda (dərsliklərdə, monoqrafiyalarda və s.) terrorçuluq ictimai təhlükəsizlik əleyhinə olan ən təhlükəli cinayətlərdən biri kimi qiymətləndirilir” [1, s.97]. B.Ə.Əliyev də terrorizmin müasir dövrün ən təhlükəli və olduqca mürəkkəb, dinamik və çoxaspektli sosial-hüquqi hadisəsi olduğunu qeyd edir, onun getdikcə daha qorxunc miqyaslar aldığını göstərir [3, s.5].

Terorizmin istənilən təzahürləri ilə cinayət-hüquqi vasitələrlə mübarizənin zəruriliyini başa düşərək xarici ölkələrin qanunvericiləri bilavasitə terrorçuluğu, eynilə də terror xarakterli digər cinayətləri ictimai təhlükəliliyi yüksək olan kriminal əməllər kateqoriyasına aid edərək bu

əməllərə görə daha sərt sanksiyalar nəzərdə tutmuşlar [5, s.305].

Eyni zamanda, müxtəlif ölkələrdə terrorizmlə, onun konkret təzahürləri ilə mübarizəyə istiqamətlənmiş cinayət-hüquqi tədbirlərin və bu təhlükəli hadisəyə qanunvericilik səviyyəsində yanaşma müxtəlifdir. Ç.F.Mustafayev düzgün olaraq qeyd edir ki, “beynəlxalq-hüquqi integrasiya proseslərinin genişləndiyi və onun vacib tələblərindən olan hüquqi unifikasiyanın təmin edilməsinin obyektiv zərurətə çevrildiyi indiki şəraitdə dövlətlərin bu problemə yanaşmaları bir-birindən fərqlənir” [2, s.64].

Terrorçuluqla mübarizə məsələlərini tənzimləyən ilk normativ-hüquqi akt 1948-ci ildə İsrailin Müvəqqəti Dövlət Şurasının qərarı ilə qəbul edilmiş “Terrorizmin qarşısının alınması haqqında” Fərman olmuşdur. Lakin terrorizmin obyektivi olmuş əksər dövlətlər yalnız XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq terrorizmə görə məsuliyyət haqqında dövlətdaxili qanunvericiliyin, o cümlədən xüsusi qanunların qəbuluna başlamışlar [4, s.74]. Məsələn, 1976-cı ildə Almaniyada, 1978-ci ildə İtaliya və Yunanıstanda, 1986-cı ildə Fransada, 2000-ci ildə Böyük Britaniyada, 2002-ci ildə Danimarkada, 2003-cü ildə İsveç, Belçika və Finlandiyada,

2004-cü ildə isə Niderlandda terrorizmlə mübarizə haqqında xüsusi qanunlar qəbul edilmişdir [6].

Terrorizmin kriminallaşdırılmasının Fransa modeli 1980-ci illərdən formalaşdırılmağa başlamışdır. Belə ki, bu illərdə ölkəni terror dalğası bürümüşdü. Məhz belə bir atmosferdə 9 sentyabr 1986-cı il tarixdə “Terrorizmlə və dövlət təhlükəsizliyinə qəsdlərlə mübarizə haqqında” antiterror qanunu qəbul edilmişdir [17, s.270-273; 21, s.101].

Qanunda terrorizmin vahid anlayışı verilməmişdir. Ölkə qanunvericiliyi problemin mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla terrorçuluq məqsədləri ilə (əhalini və hakimiyyət orqanlarını qorxutmaq, ictimai qaydanı təhlükəli şəkildə pozmaq) törədilən bir sıra cinayətlərə (qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma, mülkiyyətə əhəmiyyətli ziyan vurma və s.) aidiyyatda daha sərt cəza tədbirlərinin müəyyən edilməsi ilə kifayətlənmənin daha məqsədəuyğun olduğunu qərara almışdır [2, s.137; 4, s.74].

Sonradan Qanunun ideyaları Fransanın 1992-ci il tarixli yeni CM-də reallaşdırılmışdır. Belə ki, CM-nin 421-1-ci maddəsində (6 mart 2012-ci il redaksiyasında) terrorizmin anlayışı verilmiş, “terrorizm aktı” - qorxutmaq və ya qorxu atmosferini yaratmaq yolu ilə ictimai qaydanın ciddi pozulmasına istiqamətlənmiş qəsdən törədilən fərdi və ya kollektiv hərəkətlər kimi müəyyən olunmuşdur.

Fransa qanunvericiliyinə əsasən qəsdən həyatdan məhrum etmə, şəxsiyyətin azadlığına qəsd etmə, adam oğurluğu, nəqliyyat vasitələrini qaçırma; əhəmiyyətli əmlak ziyanı vurma, həmçinin bu Məcəllə ilə müəyyən olunmuş informatika sahəsində digər cinayətkar əməllər; döyüşçü dəstələr və bandaların tərkibində törədilən cinayətlər, silah, partlayıcı maddələr, nüvə materiallarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər və digər bir sıra kriminal əməllər qorxutmaq və ya ictimai qaydanı əhəmiyyətli dərəcədə pozmaq məqsədilə törədildikdə terror aktı hesab edilir [18; 19, s.224; 20, s.345]. Bir sözlə, Fransa qanunvericiliyi terror aktının məqsədinin qorxutmaq və ya ictimai qaydanı təhlükəli dərəcədə pozmaqdan ibarət olduğunu göstərməklə yanaşı, terror aktı hesab edilə bilən

əməllərin konkret dairəsini də müəyyən edir.

Fransa CM-nin 421-1-ci maddəsinin qanunvericilik konstruksiyasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, maddədə terror aktının obyektiv əlamətləri verilmir, yalnız CM-nin digər maddələri ilə və ya digər normativ-hüquqi aktlarla artıq məsuliyyət müəyyən olunan əməllərin dairəsi göstərilir. Bir sözlə CM-nin 421-1-ci maddəsində müstəqil terrorçuluq cinayət tərkibi öz əksini tapmamışdır. Qeyd olunan bu əməllər isə yalnız subyektiv tərəfinə görə, yəni əhalini qorxutmağa və vahimə yaratmağa istiqamətləndiyi hallarda terrorçuluq cinayətləri kateqoriyasına aid edilirlər [21, c.102]. İ.V.Pikin qeyd etdiyi kimi, Fransa cinayət qanunvericiliyinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də ölkə qanunvericiliyinin təmiz şəkildə terrorçuluq cinayətlərinin mövcud olmaması mövqeyindən çıxış etməsidir. Bir sıra cinayətlər (məsələn, adam oğurluğu, qəsdən adam öldürmə, əmlaka əhəmiyyətli ziyan vurma və s.) müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün xüsusi üsullar və metodlardan istifadə edildiyi halda bu əməllər terror xarakterli cinayətlər kateqoriyasına keçir və buna görə daha sərt cəza tədbirləri nəzərdə tutulur [11, s.9].

Beləliklə, Fransa CM-nin 421-1-ci maddəsinə uyğun olaraq ictimai qaydanı ciddi şəkildə pozmaq, qorxutmaq və ya terror məqsədilə törədilməklə fərdi və ya kollektiv hərəkətlərlə müşayiət olunan aşağıdakı cinayətkar əməllər (hərəkətlər) terrorizm aktı hesab olunur:

insan həyatına, şəxsi toxunulmazlığa qəsd etmə;

adam oğurluğu və ya qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum etmə;

təyyarəni və ya istənilən digər nəqliyyat vasitəsini qaçırma;

informatika sahəsində oğurluq, məlumatları məhv etmə, zədələmə;

döyüşçü dəstələr və bandalar tərəfindən törədilən cinayətkar əməllər;

partlayıcı mexanizm və qurğular, partlayıcı maddələr, döyüş silahları hazırlama, onları qanunsuz olaraq daşıma, saxlama, idxal və ixrac etmə;

kimyəvi, bioloji, toksik silah növlərini

hazırlama, saxlama, yığma, əldə etmə, tətbiq etmə.

L.F.Şulepova, həmçinin A.V.Serebrennikova və M.V.Lebedev qeyd edirlər ki, Fransa CM-də öz əksini tapan belə bir yanaşmada qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa zərər vurma, girov götürmə, nəqliyyat vasitələrini qaçırma, kompüter cinayətləri və sair kimi kriminal əməllər əhalini qorxutmaq, onlar arasında vahimə və qorxu atmosferini yaratmaq məqsədilə törədildiyi halda bu əməllər terrorçuluq motivləri ilə törədilən cinayətlər kateqoriyasına aid edilir, qeyd olunan cinayətlərin tövsifedici əlamətləri hesab edilir və onlara görə daha yüksək sanksiyalar nəzərdə tutulur [14, s.89; 21, s.103].

Göründüyü kimi, Fransa CM-nin 421-1-ci maddəsində, həmçinin informasiya-telekommunikasiya sahəsində cinayətlər də terrorçuluq məqsədləri ilə törədildiyi halda terror aktına aid edilmişdir.

Q.B.Romanovski bunun təsadüfi olmadığını qeyd edək yazır ki, müasir terrorçular bacarıqla və fəal surətdə internetin imkanlarından (asanlıqla daxil olma, senzuranın olmaması, auditoriyanın kütləviliyi, anonimlik və s.) da istifadə etməyə başlamışlar. Görmək çətin deyildir ki, ekstremist ideyalar, terrorçuluğu təbliğ edən çağırışlar, terrorçuluq ideologiyası əsasən məhz ümumdünya “hörümçək toru” vasitəsilə yayılır. Böyük rezonans doğuran terror aktları açıq şəkildə, internetdən istifadə etməklə nümayiş etdirilir, müasir media strukturları isə dərhal bu informasiyanı bütün dünyaya yayırlar. Məhz bu və digər amilləri nəzərə alaraq Fransa qanunvericisi insan həyatına qəsd etməklə bağlı təsvirləri internetdə göstərmək, terrorçuluq fəaliyyəti ilə bağlı digər məlumatları yaymaq kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan 421-2-5-2-ci maddəni CM-nə daxil etmişdir [12].

9 mart 2004-cü il tarixli Qanunla Fransa CM-nə ekoloji terrorizmə görə məsuliyyət nəzərdə tutan müstəqil 421-2-ci maddə daxil edilmişdir. Bu maddəyə görə atmosferdə, torpaqda, qida məhsullarında və ya suda insanların və ya heyvanların sağlamlığı, habelə ətraf mühit üçün təhlükə yaradan maddələri terrorçuluq

məqsədləri ilə yayma ekoloji terrorizm hesab edilir [20, s.345]. Maddədə ağırlaşdırıcı əlamət qismində qeyd olunan hərəkətlərin ən azı bir nəfərin ölümünə səbəb olması göstərilmiş və bu halda ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur.

Fransa CM-nin fərqləndirici və maraq doğuran xüsusiyyətlərindən biri də terrorçuluq əməllərinə görə hüquqi şəxslərə münasibətdə də cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsidir. Belə ki, 1992-ci ildə CM-nə edilən əlavə və dəyişikliklərə əsasən terrorçuluqla bağlı cinayətlərin törədilməsinə görə hüquqi şəxslərə münasibətdə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. CM-nin 422-5-ci maddəsinə əsasən, kommersiya şirkəti, assosiasiya, siyasi birlik və ya hərəkət adı altında terror aktlarının törədilməsi məqsədilə hüquqi şəxs yaratma cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmişdir [11, s.9; 21, s.103].

Məlum olduğu kimi, anqlo-sakson hüquq sistemi ölkələrinin qanunvericiliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də cinayətləri və onlara görə cəzaları müəyyən edən vahid məcəllələşdirilmiş normativ aktın olmamasıdır. Bunun əvəzinə bu ölkələrin qanunvericiliyi xüsusi olaraq konkret cinayət növlərinə görə məsuliyyət məsələlərinə həsr olunmuş normativ aktlardan, həmçinin bu növ cinayətlərin törədilməsi faktları üzrə başlanan cinayət işlərinə dair məhkəmə qərarlarının məcmusundan (məhkəmə presedentlərindən) ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da 11 sentyabr 2001-ci ildə Nyu-Yorkda həyata keçirilən terror hücumlarına cavab olaraq qəbul edilmiş və “Patriot Aktı” adı alan terrorizmlə mübarizə haqqında 2001-ci il tarixli Federal qanun qüvvədədir. Bu Qanunda terrorizmin vahid definisiyası verilməsə də, eyni zamanda onda terrorizm, müəyyən motiv və məqsədlərə görə törədilən bir sıra ictimai təhlükəli əməllərin məcmusu şəkildə müəyyən olunaraq tövsif edilir. Belə ki, əhalini qorxutmaq, terrorçular üçün faydalı olan müəyyən hərəkətləri etməyə məcbur etmək; zorakılıq, hədə-qorxu və şantaj və ya kütləvi qırğın silahlarını tətbiq etməklə hədələməklə dövlət siyasətinə təsir etmək məqsədilə törədilən istənilən cinayət terrorçuluq

kimi qiymətləndirilir. Xüsusi halda ABŞ qanunvericiliyinə görə, dövlət hakimiyyətinin nümayəndələrinə qanunsuz təsir göstərmək, onlara ziyan vurmaq, onlar tərəfindən vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməyə və öz hakimiyyət funksiyalarını reallaşdırmağa mane olmaq üçün törədilmiş istənilən şəxsiyyət (qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa zərər vurma, adam oğurluğu və s.) və mülkiyyət (əmlakı məhv etmə və ya zədələmə və s.) ələhinə olan cinayətkar qəsdlər terrorçuluq hesab olunur [5, s.304-305]. Bunu Ç.F.Mustafayev də qeyd edir və yazır ki, “ABŞ qanunvericiliyinə görə, mülki əhalinin qorxudulmasında və ya onun müəyyən hərəkətlərə məcbur edilməsində, qorxutmaqla və ya məcbur etməklə hökumət siyasətinə təsir etmədə, öldürmə və ya oğurlama nəticəsində hökumətin davranışına təzyiq göstərmədə ifadə olunan zorakı hərəkətlər terror aktları kimi qiymətləndirilir” [2, s.19].

Göründüyü kimi, ABŞ qanunvericiliyində “terror xarakterli cinayətlər” kateqoriyası ilə bağlı əməllərin tövsifi meyarlarında dəqiqlik və konkretlik yoxdur. ABŞ qanunvericiliyi faktiki olaraq şəxsiyyət, mülkiyyət və ictimai təhlükəsizlik əleyhinə cinayətləri, hətta kompüter və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində törədilən çoxsaylı cinayətləri, bir sıra şərtlər mövcud olduqda (qorxutmaq, müəyyən hərəkətləri etməyə məcbur etmək və s.) terror xarakterli kriminal əməllər dairəsinə aid edir [9, s.230-231].

Ümumiyyətlə, ABŞ hüquq doktrinasında və hüquqtətbiqi praktikada terrorçuluq milli qruplar və ya gizli agentlər tərəfindən ictimaiyyətə təsir göstərmək məqsədilə müharibə aparmayan tərəflərə qarşı qəsdən törədilən, siyasi cəhətdən motivləşdirilən zorakılıq kimi qiymətləndirilir [10, s.333-342]. Bir sözlə, ABŞ qanunvericisinin mövqeyinə görə terrorizm - müəyyən siyasi və ya sosial məqsədlərə və nəticələrə nail olmaq üçün hökuməti, mülki əhalini qorxutmaq və ya məcbur etmək məqsədilə şəxslərə və ya mülkiyyətə qarşı zorakılıq və gücdən qanunsuz istifadədir [16, s.186-204].

Qeyd edək ki, bu ölkədə terrorizm - federal cinayət kateqoriyasına aid edilmişdir. Belə ki,

ABŞ Qanunlar Külliyyatının “Cinayət və cinayət proseduru” adlanan 18-ci Titulun “Terrorizm” adı altında gedən 113B fəslində terrorizmlə bağlı məsuliyyət, yurisdiksiya, iştirakçılıq, terrorçularla maliyyə əməliyyatlarının aparılması və s. ilə bağlı bir sıra məsələlər təsbit olunmuşdur [11, s.6]. Bu fəslin 2331-ci paragrafına uyğun olaraq, ABŞ yurisdiksiyasının hüddudlarında həyata keçirilən, qorxutmaq və ya məcbur etmək yolu ilə dövlət siyasətini dəyişdirməyə, mülki əhalini qorxutmağa istiqamətlənmiş, federal qanunvericiliyi və ya ştatların qanunvericiliyini pozan insan həyatı üçün təhlükəli olan hərəkətlərlə müşayiət olunan (partlayış və yanğın törətmək, qəsdən adam öldürmə, adamları girov götürmək, nəqliyyat vasitələrini, diplomatik nümayəndəliklərin və səfirliklərin binalarını ələ keçirmək və s.) fəaliyyət terror aktı hesab edilir [11, s.7; 20, s.345].

Bir sıra ölkələrdə təkcə ayrı-ayrı terror aktlarının deyil, həm də ümumilikdə terror fəaliyyətinin müxtəlif təzahürlərinin, o cümlədən terrorçu təşkilatlar kimi mürəkkəb qurumların fəaliyyətinin cinayət-hüquqi vasitələrlə qarşısının alınması, bu sahədə kriminallaşmanı təmin edən mürəkkəb quruluşlu qanunların qəbulu yolu seçilmişdir. Məsələn, Böyük Britaniyanın “Terrorizm haqqında” 2000-ci il tarixli Qanunu buna nümunə kimi göstərilə bilər [4, s.74-75].

Böyük Britaniyada terrorizm siyasi məqsədlərlə zorakılığın tətbiqi və əhalini qorxutmaq kontekstindən qiymətləndirilir. 2000-ci il tarixli terrorizm haqqında Qanuna uyğun olaraq terrorçuluq fəaliyyəti ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilmiş, istənilən cinayətkar birlik və təşkilatların üzvləri tərəfindən siyasi, dini, ideoloji və s. motivlərlə törədilən əməllər terrorçuluq hesab edilmişdir [5, s.305-306].

Bu Qanunda qəsdən adam öldürmə, adam oğurluğu, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə, partlayıcı maddə və qurğulardan istifadə etməklə törədilən cinayətlər, öldürməklə hədələmə və sair kimi cinayətlərin siyasi məqsədlərlə və əhalini qorxutmaq üçün törədilməsinə görə xüsusi cinayət-hüquqi tədbirlər və daha sərt sanksiyalar nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd olunanlarla yanaşı, 2000-ci il tarixli Qanunun “təsir dairəsinə” terror istiqamətli aşağıdakı cinayətlər də aid edilmişdir:

terrorçuluq fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilata rəhbərlik etmə;

Böyük Britaniya hüddudlarından kənarda müəyyən şəxsi və ya şəxsləri terror aktını törətməyə təhrik etmə;

terrorçular üçün pul vəsaitləri və digər əmlakı toplama və ya təqdim etmə;

terror aktının qarşısını almağa kömək edən məlumatları təqdim etməkdən imtina etmə;

terror aktının törədilməsində istifadə etmək üçün partlayıcı materialları, kimyəvi, bioloji və ya nüvə silahını hazırlama, onlardan istifadə üzrə təlimlər təşkil etmə və s. [15, s.38].

Eyni zamanda, Qanunda terrorçuluğa görə məsuliyyət nəzərdə tutan bir sıra xüsusi tərkiblər də vardır. Bu tərkiblərə terrorçuları və terror aktlarını bilavasitə hazırlama (maddə 54), terror təşkilatlarına rəhbərlik etmə (maddə 55), terrorizm aktlarının törədilməsində istifadə oluna bilən predmetlərə malik olma (maddə 57), terrorizm aktını hazırlayan və ya törədən şəxs üçün faydalı olan informasiyanı toplama və ya bu cür məlumatları özündə daşıyan sənədlərə və ya qeydlərə malik olma (maddə 58) və s.

Böyük Britaniyada 2006-cı ildə qəbul edilmiş "Terrorizm haqqında" yeni Qanunda terrorçuluğa təhrik etmə, habelə terror təşkilatlarının təqdim etdikləri məlumatları yayma, terrorçuluq fəaliyyətini maliyyələşdirmə və terrorçulara təlim keçmə (15-18-ci maddələr) kimi əməllərə görə də cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Ç.F.Mustafayev bununla bağlı yazır ki, "Böyük Britaniyanın terrorizmə qarşı mübarizə haqqında qanunun müsbət cəhətlərindən biri odur ki, terrorçuluğa maliyyə yardımı göstərən şəxslərin terrorçuluğun dəstəklənməsinə yönəlmiş əmlakı müsadirə edilir" [2, s.136]. Yeni qanunda, həmçinin terrorçuluq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə açıq çağırışlara və ya belə fəaliyyətin həyata keçirilməsinə bəraət verən və əsaslandırılan materialların internet şəbəkəsində yayılmasına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [4, s.76].

ABŞ-dan fərqli olaraq, Britaniya hüququnda terror xarakterli cinayətlər keyfiyyətində tövsif edilə biləcək əməllərin dairəsi və hüddudları daha dəqiq müəyyən olunmuşdur. Hərçənd ki, burada

da terror xarakterli cinayətlər kimi müəyyən edilən əməllərin (hərəkətlərin) sadalanması kimi kazuistik üsuldən istifadə olunması müşahidə olunur. Məsələn, terror xarakterli cinayətlər kateqoriyasında şəxsiyyət əleyhinə yönələn zorakı əməllər; əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması ilə müşayiət olunan cinayətkar qəsdlər, elektron sistemin məhv edilməsi və ya onun normal fəaliyyət göstərməsinə imkan verməyən dərəcədə pozulması və s. göstərilir. ABŞ-da olduğu kimi, bu ölkədə də bütün terror xarakterli cinayətlər qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilən iki tələbə cavab verməlidir:

1) onlar hakimiyyət orqanlarına təsir göstərməyə istiqamətlənməli, əhalidə və ya onun bir hissəsində qorxu yaratmalıdır;

2) 2) cinayət siyasi, dini və ya digər sosial üstünlüyün təmini və legitim olmayan ideoloji məqsədlərlə həyata keçirilməlidir [10, s.129-137].

Bəzi ölkələrin qanunvericiləri "terrorizm", "terrorizm aktları", "terror təşkilatı" kimi anlayışları formulə edərək onlara təkcə siyasi deyil, həm də dini xarakterli tərkib elementlərini də daxil etmişlər. Məsələn, Braziliya CM-nə "Demokratik institutların və mühüm xidmətlərin fəaliyyəti əleyhinə olan cinayətlər" fəslə daxil edilmiş və bu fəsildə terrorizmlə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulan müddəalar öz əksini tapmışdır. Xüsusi halda göstərilmişdir ki, siyasi və ya dini nifaq salmaq motivləri ilə terroru yaymaq, dağıntılar, partlayışlar törətmək, adamları oğurlamaq, təxribat, insanlar üçün real təhlükə yaradan digər əməllər törədən şəxslər terror cinayətlərini törətməkdə təqsirli sayılırlar [4, s.78-79].

Bir sıra xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində terrorçuluq aktlarının anlayışı da verilmişdir. Məsələn, Kanada CM-nin 83.01-ci maddəsində göstərilmişdir ki, əhalini qorxutmaq, dini, siyasi və ya ideoloji məqsədlərlə qəsdən adam öldürmək, mülkiyyətə əhəmiyyətli əmlak ziyanı vurmaq, dövlət orqanının işini pozmaq, ölkə ərazisində və onun hüddudlarından kənarda təyyarə qaçırmmaq, girov götürmək, nüvə materiallarını, gəmiləri, neftçıxarma platformalarını ələ keçirmək kimi əməllərin törədilməsi terrorçuluq hesab edilir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Kanada CM-nin 83.02-ci maddəsində terror təşkilatlarının fəaliyyətinə kömək etmə, onları maliyyələşdirmə, CM-nin 83.18-ci maddəsində terror qrupunda iştirak etmə, CM-nin 83.2-ci maddəsində isə terror təşkilatını yaratmaq və terrorçulara təlim keçmə kimi hərəkətlərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir.

Bəzi ölkələrin qanunvericiliyində terrorçuluğun məqsəd və motivləri daha geniş formulə edilmişdir. Məsələn, Finlandiyanın CM-nin 6-cı bölməsinin 34a fəslinə uyğun olaraq: 1) əhalini qorxutmaq; 2) qanunsuz olaraq bu və ya digər dövlətin hökuməti və ya beynəlxalq təşkilat tərəfindən müəyyən qərarlar qəbul etməyə təsir göstərmək; 3) dövlətin konstitusiyasını əsassız olaraq dəyişdirmək və ya ləğv etmək, dövlətdə hüquq qaydasını ciddi şəkildə pozmaq, dövlətin iqtisadiyyatına və ya mühüm ictimai strukturlarına əhəmiyyətli ziyan vurmaq; 4) beynəlxalq təşkilatın maliyyə və digər mühüm strukturlarına əhəmiyyətli ziyan vurmaq niyyətləri ilə törədilən istənilən cinayət terrorçuluq hesab edilir [4, s.77-78].

İspaniya CM-nin “İctimai qayda əleyhinə olan cinayətlər” adlanan 12-ci bölməsinin 7-ci fəslinə (“Terrorçuluq cinayətləri haqqında”) daxil edilmiş 573.1-ci maddənin dispozisiyasında terror xarakterli cinayətlərin anlayışı verilmişdir. Belə ki, ölkə qanunvericisinin mövqeyinə görə konstitusiya quruluşunu devirmək, dövlətin siyasi institutlarının, iqtisadi və ya sosial strukturlarının fəaliyyətini pozmaq, hakimiyyət orqanlarını hər hansı hərəkətləri etməyə və ya etməməyə məcbur etmək, ictimai asayışı ciddi şəkildə pozmaq, beynəlxalq təşkilatın fəaliyyətini ciddi pozmaq, əhalidə və ya onun bir hissəsində qorxu vəziyyətinin yaranmasını təhrik etmək məqsədləri ilə həyat, fiziki toxunulmazlıq, azadlıq, mənəviyyət, cinsi azadlıq və cinsi toxunulmazlıq, mülkiyyət, təbii ehtiyatlar və ətraf mühit əleyhinə ağır cinayətlər, döyüş sursatı və partlayıcı maddələri saxlama, onlarla qanunsuz ticarət, həmçinin təyyarə, gəmi və ya digər nəqliyyat vasitələrini ələ keçirmə kimi kriminal əməllər terrorçuluq cinayətləridir. İspaniya cinayət qanunvericiliyinin 575.1-ci

maddəsində terrorçuluğun törədilməsi üçün təlim keçmə, 576-cı maddəsində isə terrorçuluğu maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əməllər də terror xarakterli cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir [18].

21 dekabr 1937-ci il tarixli İsveçrə CM-də (1 mart 2019-cu il tarixinə olan redaksiyada) terror istiqamətli cinayətlərə görə məsuliyyət həyat və sağlamlıq, azadlıq, ictimai qayda və s. əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyətin nəzərdə tutulduğu normalara görə tövsif olunur. Qeyd olunan əməllərin “terrorçuluq motivi” ilə əhalini qorxutmaq, hakimiyyət orqanlarına təsir göstərmək məqsədilə törədilməsi cinayətlərin tövsifi zamanı xüsusilə ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərə alınır [14, s.90].

Almaniya cinayət qanunvericiliyində terrorizmə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaları məcmu halda özündə əks etdirən xüsusi qanun yoxdur. Terrorizmə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən əsas norma (129a paragrafi - terrorçu birlik yaratma) CM-nin Xüsusi hissəsinin “İctimai qayda əleyhinə olan cinayətlər” adlanan 7-ci bölməsində verilmişdir. Qeyd edək ki, cinayət qanunvericiliyində “terrorizm” anlayışı verilməmişdir. Ölkə qanunvericisinin fikrincə, belə bir anlayışın işlənilib hazırlanması cinayət-hüquq doktrinasının və məhkəmə təcrübəsinin vəzifəsidir. Ona görə də CM-nin 129a paragrafında terrorizmin təzahürlərinə aid edilə biləcək cinayətkar əməllər (məsələn, xüsusi qəddarlıqla adam öldürmə, soyqırım, beynəlxalq birlik əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, şəxsi azadlıq əleyhinə cinayətlər, mühüm istehsalat vasitələrini sıradan çıxarmaq məqsədilə cinayətkar birlik yaratmaq) göstərilir [8, s.63-65].

M.A.Xadusov da Almaniya CM-nin 129-cu paragrafında təsbit olunan müddəaları şərh edərək yazır ki, qəsdən adam öldürmə, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, mühüm istehsalat vasitələrinin sıradan çıxarılması kimi əməllərin törədilməsi məqsədilə terrorçu birlik və təşkilatlar təşkil edən, onlarda bilavasitə iştirak edən və ya onların fəaliyyətini dəstəkləyən şəxslərə münasibətdə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [19, s.225].

CM-nin 129a paragrafının 2-ci hissəsində terror birliklərində təşkilati funksiyaları yerinə yetirmə halları ağırlaşdırıcı əlamət qismində göstərilmiş və bu əməllərə görə daha sərt sanksiyalar nəzərdə tutulmuşdur. CM-nin 129a paragrafının 3-cü hissəsində isə terrorçu təşkilatın fəaliyyətinə kömək edən və belə bir təşkilatın fəaliyyətinə iştirak etmək üçün adamları cəlb edən şəxslərə münasibətdə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur [7, s.142-145]. Almaniya CM-nin 129a paragrafında, həmçinin kütləvi iğtişas törətmək, telekommunikasiya qurğularını, ictimai tələbatların ödənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən qurğuları (dambalar, su xətləri, yol infrastrukturunu və s.) dağıtmaq, hakimiyyət orqanlarının müəyyən qərarlar qəbul etmələrinə təsir göstərmək və ya əhalini qorxutmaq məqsədilə törədildiyi hallarda terror xarakterli cinayətlərə aid edilmişdir [15, s.39]. Almaniya qanunvericisi XXI əsrin ilk illərində dünyada terror dalğasının yayılması, çoxsaylı insan ölümlərinə gətirən terrorçuluğun geniş vüsət almasını nəzərə alaraq 2002-ci ildə CM-nə “Terrorçu birlik yaratma” adı altında yeni 129b paragrafını daxil etmiş, bir sıra əməllər və hərəkətlər, o cümlədən ölkənin ərazi bütövlüyünü pozmaq, daxili və xarici təhlükəsizliyə ziyan vurmaq, dövlətin konstitusiyası əsaslarını sarsıtmaq, ölkə ərazisində yerləşmiş xarici dövlətlərin qoşunlarının təhlükəsizliyinə zərər vurmaq terror hadisələrinə aid edilmişdir [20, s.345].

Belçikanın hələ 1867-ci ildən qüvvədə olan CM-nə 2003-cü ildə edilən əlavələrlə “terrorçuluq cinayətlərinə” görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan yeni maddələr daxil edilmişdir. Cinayət qanunvericiliyində edilmiş bu dəyişikliklərin səciyyəvi xüsusiyyəti ondadır ki, cinayətkar əməlin terrorçuluq kimi qiymətləndirilməsi üçün bu kriminal əməllər ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial dayaqalarını məhv etmək, ictimai qaydada ciddi pozğunluq yaratmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq təşkilatlara qarşı istiqamətlənməlidir. Bu zaman qəsdən adam öldürmə, girov götürmə, hava və dəniz gəmilərini ələ keçirmə, silah ticarəti, döyüş sursatını, partayıcı maddə və qurğuları saxlama və sair kimi cinayətlər qeyd olunur və göstərilir ki, qeyd olunan məqsədlər (ölkənin

siyasi, iqtisadi və sosial əsaslarını sarsıtmaq) mövcud olduğu halda bu cinayətlər terrorizmlə bağlı cinayətlər kateqoriyasına aid edilir. Belçika CM-nin 139-cu maddəsində terror qrupunu yaratmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət qanunvericiliyinin 140-cı maddəsi ilə terrorçu qrupda iştirak etmə əməli kriminallaşdırılmış, həmçinin belə cinayətkar dəstələrə informasiya və ya maddi vəsaitlər (maliyyələşmənin istənilən digər forması) təqdim etməyə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. 2013-cü ildə Belçika CM-nə bu və ya digər əməli terrorizmlə bağlı cinayətlər kimi kriminallaşdıran bir sıra yeni tərkiblər əlavə olunmuşdur:

birbaşa və ya dolayısı ilə terror cinayətlərini törətməyə təhrik edən informasiyanı yayma (maddə 140-2);

terrorçuluq fəaliyyətinə cəlb etmə (maddə 140-3);

partlayıcı maddələr (digər təhlükəli maddələr), odlu silah hazırlamaq üzrə təlimatlar təqdim etmə, onlardan istifadə ilə bağlı təlim keçmə (maddə 140-4);

bilavasitə terror xarakterli cinayətlərin törədilməsi məqsədilə hazırlıq və təlim keçmə (maddə 140-5).

12 iyul 2015-ci il Qanunu ilə “cihad-turizm”lə (digər ölkələrdə terror fəaliyyətində iştirak etmək məqsədilə ölkə ərazisini tərk edən və ya eyni məqsədlərlə ölkəyə gələn şəxslərə münasibətdə) bağlı əməllərə görə cinayət məsuliyyət müəyyən edən 140-6-cı maddə cinayət qanunvericiliyinə daxil edilmişdir [13, s.77-79].

İtaliya qanunvericisi CM-də, habelə 1978-ci il tarixli “Terrorizmə qarşı Qanunda” terror istiqamətli bir sıra cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutmuşdur. Eyni zamanda digər Qərbi Avropa ölkələrinin qüvvədə olan qanunlarında və CM-də olduğu kimi, İtaliya cinayət qanunvericiliyində də terrorizmin anlayışı verilmir. Məsələn, “Terrorizmə qarşı Qanun”un 1-ci maddəsində məqsədi terror aktlarını törətmək və demokratik qaydanı pozmaq olan birliklərdən danışılır. İtaliya CM-nin 270-1-ci maddəsində isə terror aktını törətmə və ictimai qaydanı ciddi pozmaq məqsədilə

təşkilat yaratmaq kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilir [15, s.36]. İtaliyanın “Demokratik qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi qorumaq üzrə təcili tədbirlər haqqında” 15 fevral 1980-ci il tarixli Qanunu ilə terror aktları dövlət əleyhinə cinayətlər kateqoriyasına aid edilmiş və bu əməllərə görə ən sərt cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur.

Çin Xalq Respublikasının CM-də də terrorçu birlik təşkil etmə və onda iştirak etmə əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən norma vardır. Belə ki, Çin CM-nin 120-ci maddəsində göstərilir ki, terrorçu təşkilat yaratma, ona rəhbərlik etmə və onun fəal üzvü olma ilə bağlı əməllərə görə 3 ildən 10 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Bu maddədə terror təşkilatının digər üzvləri üçün də cəzalar müəyyən olunmuş və bu kateqoriyalı iştirakçılara münasibətdə 3 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda bu ölkənin qanunvericiliyinə görə, terror təşkilatını yaradan, rəhbərlik edən və ya onun aktiv üzvü olan şəxs qəsdən adam öldürmə, adam oğurluğu, partlayışların təşkili və digər cinayətlərin törədilməsində iştirak etdiyi hallarda onlara münasibətdə cəza cinayətlərin məcmusuna görə təyin edilir [7, s.142-144].

Avstriya cinayət qanunvericiliyində terrorçuluq əməlinin əsas əlaməti olaraq əhalidə qorxu və vahimə yaratmaq, dövlət orqanlarını və ya beynəlxalq təşkilatı müəyyən hərəkətləri etməyə və ya hərəkətsizliyə məcbur etmək, həmçinin siyasi xadimi, vəzifəli şəxsi qorxutmaq niyyəti ilə ağır və ya uzun müddətli zərər vurma, ictimai qaydanı ciddi pozmaq və ya iqtisadi sahədə əhəmiyyətli ziyan vurmaq göstərilir. Qanunvericilikdə qeyd olunan motivlərlə qəsdən adam öldürmə (paraqraf 78), sağlamlığa zərər vurma (83-87-ci paraqraflar), hədə-qorxu ilə tələb etmə (paraqraf 87), təyyarəni ələ keçirmə (paraqraf 85) və sair kimi əməllər törədildikdə təyin edilən cəzalar 1.5 dəfə artırılır (20 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmədən çox olmamaqla). CM-nin 278b paraqrafında terror təşkilatı (birliyi) yaratmağa və onun fəaliyyətində iştirak etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə

tutulmuşdur. Bu zaman terror təşkilatı (birliyi) dedikdə, fəaliyyəti bir və ya bir neçə terrorla bağlı cinayətkar əməli (278s paraqrafı) törətmək və ya terrorçuluğu maliyyələşdirmək (278d paraqrafı olan iki və ya daha artıq şəxsin uzun müddətə birləşməsi, yəni əlbir olması başa düşülür [14, s.90].

2004-cü ildə Niderland parlamenti “Terrorizm cinayətləri haqqında” Qanunu qəbul etmiş, həmçinin Niderland CM-nin 4.15-ci maddəsinə terrorçuluq cinayətləri dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğu barədə yeni bir qeyd əlavə olunmuşdur. Bu qeydə uyğun olaraq, terrorçuluq - əhalini və ya onun müəyyən bir hissəsini qorxutmaq, ölkənin fundamental siyasi, konstitusion, iqtisadi və ya sosial strukturlarının, Avropa İttifaqının ölkədə fəaliyyət göstərən qurumlarının işini pozmaq, onları müəyyən hərəkətləri etməyə və ya hərəkətsizliyə məcbur etmək məqsədilə törədilən cinayətlərdir. Qeyd edək ki, digər qərb ölkələrində olduğu kimi, Niderland CM-də də terrorçuluqla bağlı cinayətlərin obyektiv tərəfi detallandırılmaz və əsas diqqət cinayətkar məqsədlərə verilir. 24 iyun 2004-cü il tarixli qanunla Niderland CM-nə 83, 83a, 114a və 140a maddələri əlavə edilmişdir. Belə ki, 83-cü maddədə uyğun məqsədlər mövcud olduqda terrorçuluq cinayətləri kimi tövsif oluna bilən kriminal əməllərin dairəsi qeyd olunur. CM-nin 83a maddəsində isə “terrorçuluq niyyəti” anlayışının məzmunu açılır (qorxutmaq, əsas siyasi institutların işini pozmaq). Göründüyü kimi, Niderland CM-də bilavasitə terrorçuluğa görə məsuliyyətin nəzərdə tutulduğu ayrıca müstəqil maddə yoxdur. 114a maddədə ölkə qanunvericisi qeyd edir və dəqiqləşdirir ki, xüsusi terrorçuluq məqsədi mövcud olduğu halda törədilmiş əmələ (məsələn, qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma, əmlaka əhəmiyyətli ziyan vurma və s.) münasibətdə daha sərt sanksiyalar (cəzalar 2 dəfə artırılır) tətbiq olunur. 140a-cı maddəyə görə məqsədi terrorçuluq cinayətlərini törətmək olan təşkilatda iştirak etmə cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Niderland qanunvericisi terror cinayətini törətməklə hədələməni terror metodları ilə həyata keçirilən siyasi şantaj kimi

qiymətləndirir [12, s.36-37].

Polşa Respublikasının 1997-ci il tarixli CM-də terrorçuluq fəaliyyəti ilə bağlı cinayətlər “İctimai qayda əleyhinə cinayətlər” adlanan 31-ci fəslə daxil edilmişdir. Bu fəslin 255A maddəsində, habelə 258-ci maddənin 2 və 4-cü paragraflarında “terror xarakterli cinayət” anlayışından istifadə edilsə də qanunvericilikdə terror xarakterli cinayətlərin anlayışı verilmir [18].

Türkiyə Respublikasının 1991-ci il tarixli “Terrorizmlə mübarizə haqqında” Qanununda terrorizm kimi təvəssüf olunan cinayətlərin Türkiyə CM-nin 171 və 172-ci maddələrində nəzərdə tutulduğu göstərilir. Eyni zamanda Qanunun 4-cü maddəsi ilə müəyyən olunmuşdur ki, terrorçuluq məqsədləri ilə törədilmiş bir sıra cinayətlər (dövlət quruluşunu dəyişdirmə, dövlətin əsaslarını, milli bütövlüyü və ölkənin ərazi bütövlüyünü sarsıtma, əsas insan hüquq və azadlıqlarını pozma, ictimai quruluşa ziyan vurma və s.) də terror xarakterli cinayətlər kateqoriyasına daxildir. Ümumilikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə bu problemə ikili yanaşma müşahidə olunur. Belə ki, terror istiqamətli bütün kriminallaşdırılan əməllərin məcmusu iki qrupa ayrılmışdır: 1) bilavasitə terrorizmin təzahürlərindən ibarət olan əməllər; 2) uyğun təvəssüfedici əlamətlərin mövcudluğu halında terrorçuluq kimi qiymətləndirilə bilən digər cinayətlər (məsələn, qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa zərər vurma, əmlaka əhəmiyyətli ziyan vurma, təyyarəni qaçıрма, adamları girov götürmə və s.) [9, s.220]. 2007-ci ildə Türkiyədə qəbul oluna antirror haqqında Qanunda bütün dünyada terrorizm kimi təvəssüf olunan əməllərlə yanaşı, əhalini qorxutmaq, ictimai qaydanı pozmaq, dövlət strukturlarının işini pozmağa yönələn bir sıra əməllər, o cümlədən qaçaqmalçılıq, insan alveri, silah və narkotiklərlə ticarət, kredit kartlarını saxtalaşdırma, ətraf mühiti korlama, kompüter sistemlərinə qanunsuz müdaxilə və sair kimi əməllər də terror xarakterli cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir [15, s.39].

Beləliklə, Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Belçika, Niderland, Türkiyə, İspaniya, İsveçrə, İtaliya və sair kimi qərb ölkələrinin cinayət qanunvericiliyində terrorçuluğa görə

məsuliyyət nəzərdə tutan normaların, ayrı-ayrı maddələrdə təsbit olunan müddəaların müqayisəli-hüquqi təhlili qeyd olunan ölkələrin qanunvericilik sistemində müəyyən boşluqların və nöqsanların mövcud olduğunu göstərir. Ciddi boşluqlara, istər xüsusi qanunlarda, istərsə də cinayət məəcəlləsində terrorçuluğun (terrorizmin) anlayışının verilməməsi, bu sosial-hüquqi fenomenin əsas əlamətlərinin göstərilməməsi, bu kateqoriyalı cinayətlərin obyektinin dəqiq müəyyən olunmaması və s. aid etmək olar. Eyni zamanda bu ölkələrin qanunvericiliyində şəxsiyyət və mülkiyyət, şəxsi azadlıq, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan bir sıra cinayətlərin, həmçinin kompüter cinayətlərinin insanları qorxutmaq, ictimai qaydanı təhlükəli şəkildə pozmaq, dövlət orqanlarının qərar qəbul etmələrinə təsir göstərmək məqsədilə törədilməsi ağırlaşdırıcı və xüsusilə ağırlaşdırıcı hallar kateqoriyasına aid edilmiş və buna görə daha sərt cəzalar nəzərdə tutulmuşdur. Hesab edirik ki, Azərbaycan qanunvericisi tərəfindən də belə yanaşmanın tətbiqi imkanları qiymətləndirilməlidir. Qeyd edək ki, bunu Ç.F.Mustafayev də göstərir və yazır ki, “CM-də mütəşəkkil terrorçu birlik anlayışının, terrorçuluqla əlaqədar iştirakçılığın spesifik formalarının (terrorçulara məlumatlar verilməsi, başqa təminat hərəkətləri, təbliğat köməyi və s.) qanuna salınması, qanunda adamları girov götürmə, müzdluluq cinayətlərinin hansı vaxt müstəqil cinayət olmasının, hansı vaxt isə terror hərəkətlərinin törədilməsi üsulu kimi çıxış etməsi hallarının fərqləndirilməsi məqsəduğun olardı”. Müəllif bu sahədə xarici ölkələrin müsbət qanunvericilik təcrübəsindən istifadə edilməsinin əhəmiyyətini qeyd edir və belə bir müsbət təcrübəyə misal kimi, İtaliya, Fransa və Almaniya qanunvericilərinin mövqelərini xüsusi olaraq göstərir: “İtaliya qanunvericiliyində terror təşkilatlarına və demokratik quruluşu dağıtmaq məqsədini güdən təşkilatlara yanaşmanın unifikasiyasının, Fransa qanunlarında qorxutmanın və yetkinlik yaşına çatmayanların oğurlanmasının məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar kimi müəyyən edilməsinin, Almaniya CM-də terror hərəkətlərinin üsul

və nəticələrinin siyahısının verilməsinin qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesində nəzərə alınması məqsədəuyğun olardı” [2, s.138-139].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. 2–ci hissə./F.Y.Səməndərovun elmi redaktorluğu ilə. Bakı. 2023.
2. Mustafayev Ç.F. Terrorçuluq (anlayışı, yaranma səbəbləri, xəbərdarlığı və proqnozlaşdırılması). Bakı, 2005.
3. Əliyev B.Ə. Terrorism: kompleks hüquqi və sekuritoloji tədqiqatlar. Bakı, 2003.
4. Волеводз А.Г. Международный терроризм: национальная и международно-правовая криминализация//Библиотека уголовного права и криминологии. 2014, №1.
5. Давиденко М.А. Уголовная ответственность за терроризм по законодательству США и Великобритании//Образование и право. 2018. №12.
6. Дмитриева Е.С. Анализ российских и зарубежных правовых актов о терроризме// Электронный журнал “Наука. Общество. Государство. 2019. Т.7, №2(26)/<http://esj.pnzgu.ru>.
7. Дурнаев И.С. Регламентация ответственности за организацию и участие в террористическом объединении: обобщение международной практики//Вопросы российского и международного права. 2018. Том.8. №8А.
8. Минязева Т.Ф., Серебренникова А.В. Уголовная ответственность за террористическую деятельность в России и Германии//Евразийская адвокатура. 2017, №2(27).
9. Петрищев В.Е. Антитеррористическое законодательство за рубежом//Современный терроризм: состояние и перспективы. М., 2000.
10. Пиджаков А.Ю., Тарханов И.Е. Зарубежное законодательство о борьбе с терроризмом// Ученые записки Санкт-Петербургского имени В.Б.Бобкова филиала Российской таможенной академии. 2003, №1(20).
11. Пикин И.В. Правовые основы противодействия международному терроризму: зарубежный опыт//Научный вестник Крыма. 2021. №1(30).
12. Романовский Г.Б. Уголовная ответственность за акты терроризма во Франции// Электронный научный журнал “Наука. Общество.Государство”. 2017. Том 5. №3(19), <http://esj.pnzgu.ru>.
13. Романовский Г.Б., Романовская О.В. Правовые основы противодействия терроризму в Бельгии//Вестник Уральского юридического института МВД России. 2018. №3.
14. Серебренникова А.В., Лебедев М.В. Преступления террористической направленности по уголовному кодексу Швейцарии и уголовному кодексу Австрии: постановка проблемы// Международный научно-исследовательский журнал. 2019. №8(86). Часть 2.
15. Серебряков А.В. Зарубежный опыт криминализации содействия террористической деятельности//Вестник Краснодарского университета МВД России. 2010. №2.
16. Скороход П.П. Социально-философский анализ правовых основы борьбе с терроризмом: дисс...канд.философ.наук. М., 2005.
17. Смирнова О.А., Помазан А.С. Французский опыт противодействия терроризму// Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. М., 2010. №1.
18. Ткаченко Г.Э. Анализ зарубежного опыта формирования уголовной ответственности

за совершение террористических актов// <http://my.apni.ru>.

19. Хадусов М.А. Сравнительный анализ правового регулирования противодействия экстремизму в зарубежных странах (на примере содружества независимых государств и стран Европы)//Гуманитарный, социально-экономические и общественные науки. 2015. №2.

20. Швецов Н.С. Особенности уголовной ответственности за совершение террористического акта по зарубежному законодательству//Молодой ученый. 2021. №47(389).

21. Шулепова Л.Ф. Антитеррористическое уголовное законодательство Франции и практика его применения//Вестник МГЛУ. 2014. №25(711).

CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMINAL ACTS RELATED TO TERRORIST ACTIVITIES IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF WESTERN COUNTRIES: COMPARATIVE- LEGAL ANALYSIS

EMIN NAGHIZADE

*Doctoral student of the Department of Criminal Law and
Criminology, Baku State University*

SUMMARY

The article conducts a comparative legal analysis of the norms and individual provisions that provide for criminal liability for criminal acts related to terrorist activities in the criminal legislation of a number of Western countries. It is aimed to increase the effectiveness of the combat against war terrorism in the murder cases of some countries such as Germany, EU, Great Britain, Canada, Belgium, Niderland, Turkey, Spain, Sweden and Italy. The understanding of terrorism, its signs, the range of criminal acts in this category and the analysis of the existing approaches and approaches related to this category have been implemented in the special adopted laws. It has been revealed that there are some gaps and deficiencies in the criminal legislation of Western countries, in the provisions regulated in individual articles and in the norms stipulating liability for terrorism in the legislative systems of the examined countries. Serious gaps include the lack of a definition of terrorism, both in special laws and in the Criminal Code, the failure to indicate the main characteristics of this socio-legal phenomenon, the failure to clearly define the object of this category of crimes, etc. At the same time, the legislation of these countries includes a number of crimes against personality and property, personal freedom, public security and public order, as well as computer crimes committed with the aim of intimidating people, dangerously violating public order, and influencing the decision-making of state bodies as aggravating and especially aggravating circumstances, and therefore provides for more severe penalties. We believe that the Azerbaijani legislator should also assess the possibilities of applying such an approach.

BATI ÜLKELERİNİN CEZA MEVZUATINDA TERÖR FAALİYETLERİYLE İLGİLİ CEZAI EYLEMLER İÇİN CEZAI SORUMLULUK: KARŞILAŞTIRMALI HUKUKİ ANALİZ

EMİN NAGİZADE

Bakü Devlet Üniversitesi “Ceza Hukuku ve Kriminoloji Bölümü”nde doktora öğrencisi

ÖZET

Makalede, bazı Batı ülkelerinin ceza mevzuatlarında terör faaliyetleriyle ilgili suçlardan dolayı cezai sorumluluk öngören norm ve bireysel hükümlerin karşılaştırmalı hukuki analizi yapılmaktadır. Almanya, ABD, İngiltere, Kanada, Belçika, Hollanda, Türkiye, İspanya, İsviçre ve İtalya gibi ülkelerin ceza kanunlarında ve terörle mücadelenin etkinliğini artırmak amacıyla çıkarılan özel kanunlarda, terörle mücadeleye ilişkin hükümler yer almaktadır. Terörizmin tanımı, özellikleri, bu kategorideki suç eylemlerinin kapsamı ve mevcut yaklaşımların analizi yapılmıştır. Batılı ülkelerin ceza mevzuatlarında, münferit maddelerde düzenlenen hükümlerde ve incelenen ülkelerin mevzuat sistemlerinde terörizmden sorumluluğu öngören normlarda bazı boşluklar ve eksiklikler olduğu ortaya konmuştur. Terörizmin hem özel kanunlarda hem de Ceza Kanununda tanımının yapılmamış olması, bu sosyo-hukuki olgunun temel özelliklerinin belirtilmemiş olması, bu suç kategorisinin nesnesinin net olarak tanımlanmamış olması vb. ciddi boşluklar oluşturmaktadır. atfedilebilir. Aynı zamanda bu ülkelerin mevzuatında, kişileri korkutma, kamu düzenini tehlikeli biçimde ihlal etme ve etkileme amacıyla işlenen kişiliğe ve mülkiyete, kişisel özgürlüğe, kamu güvenliğine ve kamu düzenine karşı işlenen çok sayıda suç ile bilgisayar suçları yer almaktadır. Devlet organlarının kararlarında ağırlaştırıcı ve özellikle ağırlaştırıcı sebepler olarak nitelendirilmeleri ve bu nedenle daha ağır cezalar öngörülmesi. Azerbaycan yasama organının da böyle bir yaklaşımın uygulanma olanaklarını değerlendirmesi gerektiği kanaatindeyiz.

İŞ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTLİ HALLARIN ARAŞDIRILMAMASI MƏHKƏMƏ HÖKMÜNÜN LƏĞVİ (DƏYİŞDİRLMƏSİ) ƏSASI KİMİ

Açar sözlər: cinayət prosesi, apellyasiya, məhkəmə hökmü, ləğv etmə, dəyişdirmə, əsas, təhlil, qanunvericilik, təkmilləşdirmə.

Keywords: criminal process, appeal, court verdict, cancellation, change, basis, analysis, legislation, improvement.

Anahtar kelimələr: ceza muhakemesi, istinaf, mahkeme kararı, iptal, dəyişiklik, dayanak, analiz, mevzuat, iyileştirme.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CPM, yaxud CPM) 400-cü maddəsinə əsasən, birinci instansiya məhkəməsi öz hökmündə, yaxud digər qərarında gəlmiş olduğu nəticələr üçün əhəmiyyətli olan bütün faktiki halları araşdırmamış olarsa, apellyasiya instansiyası məhkəməsi həmin hökmü, yaxud qərarı ləğv edə, yaxud dəyişdirə bilər. AR CPM-in 400.1-ci maddəsinin təhlil edilməsindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, nəzərdən keçirilən əsasın apellyasiya məhkəməsi tərəfindən bilavasitə təcrübədə tətbiq edilə bilməsi üçün apellyasiya qaydasında işə baxılması zamanı yeni sübutlar tətbiq edilərkən birinci instansiya məhkəməsinin gəlmiş olduğu hər hansı bir nəticəsinin düzgünlüyə təsir edən başqa faktlar da müəyyən edilmiş və həmin faktlar daha əvvəl birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən ümumiyyətlə, araşdırılmamış olmalıdır.

Göründüyü kimi, cari cinayət-prosessual qanunvericilik nəzərdən keçirilən əsasın tətbiq edilməsi şərtini müəyyən edərkən yeni sübutların tədqiqini xüsusi vurğulamışdır. Bu anlamda, apellyasiya icraatı hüdudlarına yeni sübutlar dedikdə, nəyin başa düşülməli olması məsələsinə aydınlıq gətirilməlidir.

Ən ümumi anlamda, apellyasiya icraatında yeni sübutlar dedikdə, birinci instansiya məhkəməsində işə mahiyyəti üzrə baxılarkən məhkəməyə

təqdim edilməmiş, yaxud məhkəmə tərəfindən bilavasitə əldə edilməmiş, eləcə də, məhkəməyə təqdim edilmiş olsa da, məhkəmə tərəfindən qəbul edilməmiş, sübutlar siyahısında yer almamış və məhkəmə istintaqının predmeti olmamış dəlillər başa düşülür. Ümumi qaydalara görə, cinayət prosesinin tərəfləri məhkəmənin hökmünü, yaxud qərarını apellyasiya qaydasında mübahisələndirərkən yeni sübutlara, yəni birinci instansiya məhkəməsində tədqiqat və məhkəmə dəyərləndirilməsinin predmeti olmamış sübutlara istinad etməməlidirlər. Bununla belə, bəzən (müstəsna situasiya kimi) qanun cinayət prosesi tərəfinin apellyasiya məhkəməsinə müraciəti zamanı yeni sübuta istinad edilməsini yolverilən hal kimi qəbul edə bilər [13, s. 22; 18, s. 24]. AR CPM-in tələbləri prizmasında bu hallar aşağıdakılardır (AR CPM-in 387.5-ci və 397.3-cü maddələri):

- yeni sübuta istinad edən tərəf həmin sübutun birinci instansiya məhkəməsinə təqdim olunmasının ondan asılı olmayan səbəbə görə qeyri-mümkün olduğunu əsaslandırıla bilərsə;
- yeni sübuta istinad edən tərəf həmin sübutun birinci instansiya məhkəməsinə təqdim olunmasına baxmayaraq, onun tədqiq edilməsinin birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən qeyri-obyektiv səbəblərə görə rədd edilmiş olduğunu əsaslandırıla bilərsə.

Beləliklə, qeyd edilən şərtlərdən hər hansı

birinə əməl edildiyi təqdirdə apellyasiya icraatında yeni sübutlar tədqiq edilə bilər. Bununla belə, yeni sübutların tədqiq edilməsinin zərurətinin isbat edilməsi özü-özlüyündə hələ CPM-in 400-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş əsasın tətbiqi ilə hökmün və ya qərarın ləğvi, yaxud dəyişdirilməsi üçün kifayət deyildir. Bunun üçün tədqiqata cəlb edilmiş yeni sübutlar işin nəticəsinə təsir edən yeni faktlar ortaya qoymalıdır. Məsələn, əgər söhbət daha əvvəl dindirilməmiş hər hansı bir şəxsin şahid qismində məhkəməyə dəvət edilməsindən gedərsə, həmin şəxs apellyasiya icraatında ifadə verərkən iş materiallarında artıq mövcud olan ifadələrdən, yaxud digər sübutlardan əhəmiyyətli dərəcədə, yəni işin nəticəsinə təsir edəcək səviyyədə fərqli bir ifadə (məhkumun alibisini təsdiq edən, cinayətin başqa şəxs tərəfindən törədilməsinə dair inandırıcı dəlillər gətirən və s.) vermiş olmalıdır ki, belə şahidin ifadəsi ilə təsdiq edilən hallar işin nəticəsinə təsir edən digər fakt kimi dəyərləndirilə bilsin. Başqa sözlə, məhkəmə istintaqına cəlb edilmiş yeni sübutlar da, prinsipcə, birinci instansiya məhkəməsinin gəldiyi nəticələri eynilə təsdiq edəcəkdirsə, həmin sübutların daha əvvəllər birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən tədqiq edilməmiş olması işin nəticəsinə təsir etmədiyi üçün hökmün ləğvinə, yaxud dəyişdirilməsinə səbəb olmayacaqdır.

AR CPM-in 400-cü maddəsinin təcrübədə tətbiq edilə bilməsi üçün tələb edilən daha bir şərt apellyasiya icraatında yeni sübutların tədqiq edildiyi zaman nəticənin düzgünlüyünə təsir edən faktiki halların müəyyən edilməsi və bu halların mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlıdır.

Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyasında qeyd edilir ki, baxılan maddə kontekstində faktiki hallar dedikdə, məhkəmənin icraatında olan cinayət işi üzrə sübutetmə predmetinə aid olan və məhkəmə tərəfindən hökm, yaxud digər qərar qəbul edilərkən istinad olunan xüsusi hallar nəzərdə tutulur. Baxılan maddədə nəticələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən faktiki hallardan bəhs olunur. Faktiki halların mühüm olma dərəcəsinin meyarları baxılan normada dəqiqliklə nəzərdə

tutulmasa da, məhkəmə hökmünün, yaxud başqa qərarının çıxarılması zamanı nəzərə alınmalı olan və həmin hökmün, yaxud qərarın məzmununa təsir göstərə bilən, başqa sözlə, baxılan işin mahiyyətə düzgün həll olunmasında rol oynaya bilən hallar mühüm əhəmiyyət kəsb edən hallar hesab olunmalıdır. Kommentariya müəllifləri göstərir ki, onların fikrinə görə, birinci instansiya məhkəməsinin qərarına təsir edə biləcək istənilən faktiki hal araşdırılmamış olarsa, bu, apellyasiya qaydasında həmin məhkəmə aktının ləğvi, yaxud dəyişdirilməsi üçün əsas ola bilər [2, s. 1078].

Hesab edirik ki, kommentariya müəlliflərinin baxılan maddə kontekstində işin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən faktiki halları sübutetmə predmetinə aid olan hallarla eyniləşdirilməsi doğru yanaşmadır. Sübutetmə predmeti dedikdə, işin mahiyyətə həll edilməsi bilməsi üçün icaatla əlaqədar qərar qəbul etmək (onu davam etdirmək, xitam etmək, yekunlaşdırılmaq və s.) səlahiyyəti olan orqanın sərəncamında olan sübutlarla müəyyən edilməli olan faktların məcmusu başa düşülür. Nəzəriyyədə istisnasız olaraq bütün işlər üzrə müəyyən edilməli olan faktların məcmusu – ümumi sübutetmə predmeti, yalnız ayrı-ayrı kateqoriyalı işlər üzrə müəyyən edilməli olan faktların məcmusu – xüsusi sübutetmə predmeti və konkret işin cinayət qanununun hansı maddəsi, yaxud maddələri ilə başlamasından asılı olaraq, müəyyən edilməli olan faktların məcmusu – konkret sübutetmə predmeti fərqləndirilir və qeyd edilir ki, əslində, bütün işlər üzrə ümumi və konkret sübutetmə predmeti, hər bir halda, tam həcmdə müəyyən edilmiş olmalıdır, əgər iş həm də xüsusi kateqoriyalı icraatlardan biridirsə, iş üzrə icraat zamanı sübutetmə predmetinin hər üç növü tam həcmdə müəyyən edilməlidir [14, s. 92; 15, s. 99-100; 17, s. 280].

Fikrimizcə, nəzəriyyədə mövcud olan bu yanaşma Azərbaycan cinayət-prosessual qanunvericiliyinin konsepsiyasına da uyğun gəlir. Belə ki, AR CPM-in 139-cu maddəsində bütün işlər üzrə sübut edilməli olan halların sistemi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan alimləri yekdilliklə AR CPM-in 139-cu maddəsində sadalanan halları ümumi sübutetmə predmetinin

tərkib elementləri kimi nəzərdən keçirirlər [1, s. 140; 8, s. 243; 9, s. 18].

Bu anlamda, məhkəmə baxışının predmeti olan hadisənin məhz cinayət hadisəsi olmasını təsdiq edən, yaxud əksinə, bu hadisənin cinayət hadisəsi olduğunu (məsələn, şəxsə bəraət verilməsi üçün hadisənin təbii fəlakət, yaxud bədbəxt hadisə olmasının sübut edilməsindən ötrü) təkzib edən faktlar, hadisəni cinayət hadisəsi kimi xarakterizə edən ayrı-ayrı hallar, barəsində cinayət mühakiməsi aparılan şəxsin həmin hadisə ilə əlaqəsinin olmasını təsdiq, yaxud təkzib edən hallar, barəsində cinayət mühakiməsi aparılan şəxsin əməlini cinayət əməli kimi xarakterizə etməyə imkan verən əlamətlər, həmin şəxsin məhkəmə baxışının predmeti olan əməlinin təqsirli olaraq (qəsdən, yaxud ehtiyatsızlıqla) törədilməsi, yüngülləşdirici, yaxud ağırlaşdırıcı hallar, eləcə də, cinayət prosesində subyektin tələbinin əsaslandığı hallar bütün işlər üzrə mühüm əhəmiyyətli faktiki hallar hesab ediləcəkdir.

Xüsusi sübutetmə predmeti, artıq qeyd edildiyi kimi, bütün işlər üzrə deyil, yalnız ayrı-ayrı kateqoriya işlər üzrə müəyyən edilməli olan halların dairəsini ehtiva edir. Azərbaycanın cari cinayət-prosessual qanunvericiliyində də xüsusi sübutetmə predmetinə dair tələblər nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, AR CPM-in 429-cu maddəsində cinayət mühakimə icraatı yeniyetmələr barəsində həyata keçirilərkən müəyyən edilməli olan halların (yeniyetmənin dəqiq təvəllüdü müəyyən edilməklə onun yaşı, onun tərbiyə olunduğu şərait və həyat şəraiti, fiziki cəhətdən, əqli cəhətdən, intellektual cəhətdən inkişaf dərəcəsi, onun barəsində icraatın ayrılmasının mümkünlüyü); 467-3-cü maddəsində narkomaniyadan məcburi müalicənin tətbiqi ilə əlaqədar aparılan xüsusi cinayət-prosessual icraat zamanı müəyyən edilməli olan halların (kriminal əməlin törədilmiş olması, bu əməlin barəsində müvafiq cinayət-prosessual icraat aparılan şəxs tərəfindən törədilmiş olması, bu şəxsin əməllərində digər cinayətlərin tərkiblərinin olmadığı, həmin şəxsin narkomaniyadan bir xəstəlik kimi əziyyət çəkməsi, onun məcburi müalicəsinə

yol verilməyən şəxslərə aid olmaması); 470-ci maddəsində anlaqlı olmadığı halda kriminal əmələ yol vermiş şəxslərin barəsində cinayət mühakimə icraatı həyata keçirilərkən müəyyən edilməli olan halların (anlaqlı olmadığı halda kriminal əmələ yol vermiş şəxsin bu əməli törətdiyi məkan, zaman, üsullar, vasitələr və başqa hallar, kriminal əməlin məhz barəsində icraat aparan şəxs tərəfindən törədilmiş olması, şəxsin kriminal əmələ yol verməsinədək artıq psixi xəstə olması, şəxs kriminal əmələ yol verdiyi anda onun psixi xəstəliyinin hansı dərəcədə və xarakterdə olması, şəxs kriminal əmələ yol verdikdən sonra onun barəsində icraat aparılarkən onun psixi xəstəliyinin hansı dərəcədə və xarakterdə olması, şəxsin pre-kriminal və post-kriminal davranışı, şəxsin əməli nəticəsinə dəymiş ziyanın növü, miqdarı); 487-4-cü maddəsində hüquqi şəxsin barəsində cinayət mühakiməsi icraatı həyata keçirilən zaman müəyyən edilməli olan halların dairəsi (cinayət əməlinin dairəsi Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CM, yaxud CM) CM-in 99-4.1-ci maddəsində nəzərlənən fiziki şəxs və ya fiziki şəxslər tərəfindən törədilmiş olması, bu cinayətin həmin fiziki şəxs (fiziki şəxslər) tərəfindən hüquqi şəxsin maraqlarını qorumaqdan ötrü, yaxud onun xeyrinə törədilmiş olması, hüquqi şəxsə müvafiq cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiqinin zəruri olması, CM-in 99-5.4-cü maddəsində təsbit edilmiş hallar) edilmişdir. Bu anlamda, birinci instansiya məhkəməsində sadalanan hər icraat növünə müvafiq olaraq, CPM-in 139-cu maddəsi ilə yanaşı, ya 429-cu, ya 467-3-cü, ya 470-ci, ya da 487-4-cü maddəsində təsbit edilmiş hallar da araşdırılmış olmalıdır ki, CPM-in 400-cü maddəsi ilə nəzərlənən neqativ hala yol verilməmiş olsun.

F.M. Abbasovanın qeyd etdiyi kimi, konkret sübutetmə predmeti isə, törədilmiş hər bir cinayətin sübut edilməli olan spesifik hallarını nəzərdə tutur. Belə ki, ayrı-ayrı cinayətlərin obyektiv və subyektiv əlamətləri, eləcə də, qəsd obyektləri fərqli olduğuna görə, hər bir cinayətin sübut edilməsi üçün tamamilə fərqli halların müəyyən edilməsi tələb olunur [1, s. 154].

AR CPM-in 400-cü maddəsi kontekstində

mühüm əhəmiyyətli hallar deyildikdə, nəyin başa düşülməli olması məsələsinə aydınlıq gətirdikdən sonra həmin halların araşdırılmaması deyildikdə, nəyin nəzərdə tutulması məsələsinə də izah vermək tələb olunur. Bu məsələyə, əslində, CPM-in 400.2.1-400.2.3-cü maddələrində müəyyən qədər aydınlıq gətirilir. Belə ki, həmin maddələrin mahiyyətinə görə, əgər:

- işin mahiyyətinə görə həlli üçün mühüm əhəmiyyətli faktları ya təsdiq etməkdən, ya da əksinə, təkzib etməkdən ötrü konkret sübutun (məsələn, CPM-in 140-cı maddəsinin tələbərinə görə, bəzi hallar yalnız konkret növdən olan sübutlar əsasında müəyyən edilə bilər və prinsipcə, həmin maddədə qeyd edilən sübut konkret halda əldə edilməmiş olarsa, eyni fakta dair onlarla digər sübutlar olsa da, qeyd edilən konkret fakt zəruri qaydada müəyyən edilməmiş və nəticə etibarilə, kifayət qədər araşdırılmamış hesab ediləcəkdir), yaxud sübutlar məcmusunun (kompleksinin, məsələn, həm maddi sübutun özünün əldə edilməsi, həm də onun barəsində müəyyən növ ekspertizanın təyin edilməsi, yaxud həm hər hansı bir şahidin dindirilməsi, həm də onun ifadəsinin konkret məkanda yoxlanması və s.) əldə edilməsi zəruri, bəzi hallarda, ümumiyyətlə, məcburi (məsələn, CPM-in 140-cı maddəsində nəzərdə tutulan hallarda) olduğu hallarda həmin sübutun, yaxud sübutların əldə edilməsi üçün tədbirlər görülməmişdirsə – ayrı-ayrı şəxslərdən ifadələr alınmamış, bu və ya digər növdən olan ekspertiza təyin edilməmiş, sənədlər tələb edilməmiş, məhkəmə istintaqında digər zəruri prosessual hərəkətlər həyata keçirilməmişdirsə;

- mühüm əhəmiyyətli hal olmasına baxmayaraq, hər hansı bir halın tədqiq edilməsinin zəruri olması yalnız apellyasiya müraciətinə artıq apellyasiya məhkəməsində baxılması zamanı təqdim olunmuş yeni sübutdan irəli gəlmişdirsə;

- barəsində birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən hökm (istər ittiham hökmü olsun, istərsə də bəraət hökmü) və ya tibbi, yaxud tərbiyəvi cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiqinə dair digər yekun qərar çıxarılmış şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən informasiya natamam araşdırılmışdırsa, deməli, birinci instansiya

məhkəməsi tərəfindən işin həlli üçün mühüm əhəmiyyətli halların hamısı araşdırılmamışdır.

AR CPM-in 400-cü maddəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ilə əlaqədar, ilk növbədə, qeyd etmək istədik ki, bizim fikrimizcə, CPM-in 400.2.3-cü maddəsində yol verilmiş kobud terminoloji səhv aradan qaldırılmalıdır. Söhbət həmin maddədə istifadə edilmiş barəsində tərbiyəvi və ya tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilmiş məhkum ifadəsindən gedir. Məlum olduğu kimi, milli cinayət-hüquq elmində [7, s. 517, 532; 10, s. 580; 11, s. 526, 535; 12, s. 342, 345; 16, s. 888], eləcə də, istər Ali Məhkəmənin (5; 6), istərsə də, Konstitusiyaya Məhkəməsinin [3; 4] ötən illər ərzində formalaşdırılmış hüquqi mövqelərində dəfələrlə və birmənalı olaraq bildirilmişdir ki, nə tərbiyəvi, nə də tibbi xarakterli məcburi cinayət-hüquqi tədbirlər cəza tədbiri hesab edilmir və onların tətbiqi heç bir halda məhkumluluq yaratmır. Belə olan təqdirdə, barəsində tərbiyəvi, yaxud tibbi xarakterli məcburi cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edilmiş şəxsləri məhkum adlandırmaq həm məntiq qaydalarına görə, həm də hüquqi cəhətdən yanlışdır. Hüquqi müəyyənlik baxımından, barəsində tərbiyəvi və ya tibbi xarakterli məcburi cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edilmiş şəxslərin cinayət-prosessual hüquqi statusu, barəsində ittiham hökmü çıxarılmaqla məhkum edilmiş şəxsin cinayət-prosessual hüquqi statusundan ciddi və dəqiq bir şəkildə fərqləndirilməlidir. Yeri gəlmişkən, AR CPM-in 383.1-ci maddəsində, haqlı olaraq, məhz belə yanaşma nümayiş etdirilmiş, barələrində bəhs edilən subyektlər bir-birindən dəqiqliklə fərqləndirilmişdir. Odur ki, biz belə hesab edirik ki, AR CPM-in 400.2.3-cü maddəsi qısa zamanda təkmilləşdirilməli, onun məzmununda “tətbiq edilmiş” sözlərindən sonra “şəxsin” sözü və vergül işarəsi əlavə edilməlidir.

Fikrimizcə, AR CPM-in 400-cü maddəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atıla biləcək daha bir addım həmin maddənin aşağıdakı redaksiyada yeni bir hissə ilə genişləndirilməsi ola bilər:

“400.2.4. barəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edilmiş hüquqi şəxsi xarakterizə edən və bu zaman nəzərə alınmalı olan halların

araşdırılmaması”.

İrəli sürdüyümüz təklifin əsas arqumenti kimi onu göstərmək istərdik ki, AR CM-in 99-5.4-cü maddəsi hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi xarakterli tədbir tətbiq edilərkən nəzərə alınması mütləq olan halların dairəsini müəyyən etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin müddəa imperativ xarakterlidir, yəni onun məzmununda “nəzərə alın bilər” deyil, məhz “nəzərə alınır” yazılmışdır. Bu isə, o deməkdir ki, normada sadalanan hallar məhkəmə baxışı gedişatında tədqiq edilməli, həmin halların hər birini təsdiq, yaxud təkzib edən sübutlar məhkəməyə təqdim edilmişdirsə, məhkəmə istintaqında bilavasitəlik prinsipinin tələblərinə əməl edilməklə, onlar araşdırılmalı, əgər belə sübutlar əvvəlcədən məhkəməyə təqdim edilməmişdirsə, belə sübutların məhkəmə istintaqı zamanı əldə edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir. Xatırlatmaq istərdik ki, AR CPM-in 323.7-ci

maddəsi məhkəməyə sübutetmənin aktiv subyekti olmaq imkanı verir və onun öz təşəbbüsü ilə sübutlar tələb etmək hüququnu tanıyır. Odur ki, hətta cinayət prosesinin tərəfləri AR CM-in 99-5.4-cü maddəsində salanan hallarla bağlı öz sübutlarını məhkəməyə təqdim etməsələr də, məhkəmə özü həmin halları araşdırmalı və onlarla əlaqədar sübutların iş materiallarına əlavə edilməsini təmin etməlidir. Fikrimizcə, necə ki, məhkum barəsində zəruri məlumatların araşdırılmaması, qanunverici orqan tərəfindən haqlı olaraq, hökmün ləğvi və ya dəyişdirilməsi üçün əsas hesab edilmişdir, eləcə də, cinayət-hüquqi tədbirə məruz qalmış hüquqi şəxsin barəsində zəruri məlumatların araşdırılmaması məhkəmənin həmin tədbirlərin tətbiqini nəzərdə tutan yekun qərarının ləğvi, yaxud dəyişdirilməsi üçün əsas hesab olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesində məhkəmə sübutları. Bakı: Bakı Universiteti, 2016, 255 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / redaktorlar C.H. Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Psixiatriya yardımı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 28.2, 28.3, 29.3-cü maddələrinin və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 98.1, 99-cu maddələrinin şərh edilməsinə dair 15 aprel 2011-ci il tarixli Qərarı.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət Kollegiyasının 07 noyabr 2013-cü il tarixli qərarı ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 21.3 və 78-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair 09 dekabr 2014-cü il tarixli Qərarı.
5. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri barədə işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında 30 iyun 2008-ci il tarixli Qərarı.
6. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Məhkəmələr tərəfindən tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi təcrübəsi haqqında 08 noyabr 2012-ci il tarixli, 8 sayılı Qərarı.
7. Babayeva S.M. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 551 s.
8. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
9. Kərimov Ş.M. Cinayət prosesində sübutetmə. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 208 s.
10. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 724 s.
11. Vəliyev S.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 552 s.
12. Агаев И.Б. Уголовное право Азербайджанской Республики. Общая и особенная части.

Москва: Юристъ, 2009, 684 с.

13. Аширбекова М.Т. Новые доказательства в суде апелляционной инстанции // Российская юстиция, 2013, № 5, с. 22-24.

14. Герасимова В.А., Мичурина О.В. О возможных негативных последствиях необоснованного сужения предмета доказывания по уголовному делу // Вестник Московского университета МВД России, 2016, № 4, с. 90-93.

15. Малюгин С.В. Локальный предмет доказывания в уголовном судопроизводстве России // Российский юридический журнал, 2014, № 2 (95), с. 98-103.

16. Назарова К.О. Уголовное право Азербайджанской Республики. Общая часть. Баку: Наука и образование, 2015, 908 с.

17. Рогожкин Д.Н. Проблемы полноты предмета доказывания в теории и практике уголовного процесса // Актуальные проблемы экономики и права, 2013, № 2 (26), с. 278-281.

18. Трухин С.А. Новые доказательства в апелляции: особенности правового режима // Мировой судья, 2016, № 3, с. 23-27.

LACK OF CLARITY OF THE CIRCUMSTANCES RELEVANT TO THE CASE AS A BASIS FOR CANCELING (CHANGING) THE COURT VERDICT

SOLMAZ KAZIMOVA

Doctoral student at the Center for Forensic Science of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan

SUMMARY

According to the current legislation, if during the study of new evidence in the court of appeal, other factual circumstances affecting the reliability of the court's conclusions are established, then the lack of clarity of all factual circumstances that are significant for the court's conclusions is the basis for canceling or changing the sentence, or the decision of the court of first instance. In the article, the author made an attempt to disclose the essence of the mentioned provision of the law, in connection with which an analysis was made of the relevant norms of the current criminal procedure legislation. During the analysis, the author identified some problems of the current norms and in order to eliminate the identified problems, the author prepared and substantiated some legislative proposals.

ÖNEMLİ DURUMLARIN ARAŞTIRILMAMASININ MAHKEME KARARINI İPTAL (DEĞİŞTİRME) GEREKÇESİ OLARAK KULLANILMASI ÖNEMLİ DURUMLARIN ARAŞTIRILMAMASININ MAHKEME KARARINI İPTAL (DEĞİŞTİRME) GEREKÇESİ OLARAK KULLANILMASI

SOLMAZ KAZIMOVA

*Azərbaycan Cumhuriyyəti Adəlet Bəkanlığı
Adli Uzmanlıq Mərkəzi 'ndə doktora öğrencisi*

ÖZET

Mevcut mevzuata göre, istinaf mahkemesinde yeni delillerin incelenmesi sırasında mahkemenin sonuçlarının güvenilirliğini etkileyen diğer olgusal koşullar tespit edilirse, mahkemenin sonuçları için önemli olan tüm olgusal koşulların açık olmaması, cezanın veya ilk derece mahkemesinin kararının iptali veya değiştirilmesi için temel teşkil eder. Makalede yazar, söz konusu kanun hükmünün özünü açıklamaya çalışmış ve bu bağlamda mevcut ceza muhakemeleri mevzuatının ilgili normlarının analizi yapılmıştır. Analiz sırasında yazar, mevcut normların bazı sorunlarını tespit etmiş ve tespit edilen sorunları ortadan kaldırmak için bazı yasa önerileri hazırlamış ve bunları gerekçelendirmiştir.

“Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” elmi əsərlər məcmuəsinə təqdim ediləcək məqaləyə dair tələblər:

1. Məqalələr azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində qəbul edilir.

2. Təqdim edilən məqalənin quruluşu:

- müəllif haqqında məlumat (A.S.A (tam açıq şəkildə), elmi dərəcə, təmsil etdiyi müəssisə, ünvan (poçt indeksi, ölkə, şəhər, küçə)), elektron poçt ünvanı – sağdan qeyd edilməli;

- UOT nömrə - soldan qeyd edilməli;

- Məqalənin adı (12 sözə qədər) – mərkəzdən, böyük hərflərlə yazılmalı;

- Məqalənin yazıldığı dildə “Xülasə” (100-200 söz);

- Məqalənin yazıldığı dildə “Açar sözlər” (6-8 söz);

- Məqalənin mətni;

- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı (10-15 mənbə);

- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə 2 dildə “Xülasə” (biri türk dilində olmaqla) və “Açar sözlər” (hər ikisində müəllif haqqında məlumat və məqalənin adı göstərilməli).

Xülasədə tədqiqatın məqsədi, metodologiyası, tətbiqi əhəmiyyəti, nəticələri, orijinallığı və elmi yeniliyi qısa şəkildə əks etdirilməlidir.

3. Məqalənin mətninin quruluşu.

Təqdim edilən məqalələrin mətni Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar istifadə edilə bilər) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Girişin məzmunu müəllif tərəfindən müəyyən edilir. Mətndə yarımbaşlıqlar olduğu halda, onların adı ortadan, qalın şriftlə verilir. Nəticədə tədqiqatın əsas nəticələri ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir.

4. Məqalənin mətninin tərtibi.

- Format – A4;

- Times New Roman - 12 şrift;

- İnterval -1;

- Həcmi 6 - 10 səhifə;

- Məsafələr: sol – 2,5 sm; sağ – 2,5 sm; aşağıdan – 3 sm; yuxarıdan – 3,5 sm;

- Cədvəllər, şəkillər, diaqramlar, sxemlər və qrafiklər rəngli və yüksək keyfiyyətli olmalıdır.

5. Məqalələrin təqdim edilməsi:

Məqalələr Mərkəzin Elmi-tədqiqat və metodiki iş şöbəsinə təqdim edilməlidir (*əlaqə nömrəsi 012 598-05-43; elektron poçt ünvanı: aysel.kishiyeva@justice.gov.az*)

Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktoranturada və yaxud dissertanturada təhsil alan müəlliflər məqalə təqdim edərkən məqaləyə elmi rəhbərin rəyini təqdim etməlidirlər.

6. Ədəbiyyat siyahısının tərtibatı.

Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnin altında sətirləti istinadlar məqsədəuyğun deyildir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi məndəki istinaddan sonra kvadrat və ya adi mötərizədə göstərilir. Məsələn: [115, s.32-33] və ya (115, s.32-33).

Məqalənin mətnində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir. Siyahı aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunmalıdır: normativ-hüquqi aktlar, əlifba sırası ilə dillər üzrə ədəbiyyatlar, internet resursları.

Bütün məqalələrin plagiat proqramında unikallığı yoxlanılır (daxil olan məqalədə plagiat aşkarlanarsa və sübut edilərsə məqalə qəbul edilmir).

Bundan əlavə həmçinin, məqalələr 2 anonim resenzentə təqdim edilir. Resenzentlər hər məqaləyə dair öz fikirlərini, məsləhətlərini, iradlarını və məqalənin çapa qəbul edilməsi, düzəlişlər üçün müəllifə qaytarılması və yaxud çap edilməməsinə dair rəy bildirirlər.

Ədliyyə Nazirliyi
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 69

Bakı – 2025

TUNA

📍 Nizami rayonu, Keşlə qəsəbəsi, 1-ci önünə küçəsi, 19

🌐 www.tuna.az ✉ office@tuna.az

☎ +99412 447 15 16 +99412 447 15 85 +99412 447 15 87

